

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN İKTİSAT POLİTİKALARI: FİKRİ
TEMELLER VE UYGULAMALAR**

VAROL ONUR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ OZAN ARAS

SİNOP - 2024

TEZ KABUL

VAROL ONUR tarafından hazırlanan “**İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN İKTİSAT POLİTİKALARI: FİKRİ TEMELLER VE UYGULAMALAR**” başlıklı bu çalışma, 09.07.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan Dr. Öğr. Üyesi Ozan ARAS
(Danışman) Sinop Üniversitesi / Boyabat İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Candaş CAN
Sinop Üniversitesi / Boyabat İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Levent GÖRÜŞÜK
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi / İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İmza

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Fadime DİRİK

.....

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Varol Onur

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İTTİHAT VE TERAĞKI'NİN İKTİSAT POLİTİKALARI: FİKRİ TEMELLER VE UYGULAMALAR

VAROL ONUR

SİNOP ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ OZAN ARAS

Sultan II. Abdülhamid yönetimine hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvet gibi söylemlerle karşı çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihinde önemli etkileri olmuştur. Her ne kadar kendisini net bir biçimde 1908 Jön Türk Devrimi'nde göstermiş olsa da Cemiyetin iktidar serüvenini 1913 Bab-ı Ali Baskını'ndan sonra başlatmak gerekmektedir. 1913'te iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisini birçok iktisadi sorunla yüz yüze bulmuştur. Bu sorunların en başında geri kalmış sanayi, tarımda verimlilik artışının sağlanamaması, dış borçlar, kapitülasyonlar vb. yer almaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel iktisadi anlayışı analiz edildiğinde, özellikle ilk dönemde liberal politikaların benimsendiği, daha sonrasında giderek milli iktisat anlayışının uygulamaya sokulduğu ifade edilebilir. Milli iktisat politikasının güçlenmesinde ülkenin Balkan coğrafyasında görülen ayrılıkçı hareketlerin ve sonrasında yaşanan I. Dünya Savaşı'nın etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Konuya en genel çerçeveden bakıldığında Immanuel Wallerstein'in öne sürdüğü kapitalist dünya sistemi yaklaşımının dönemi analiz etme konusunda oldukça işlevsel olduğu ileri sürülebilir. Zira bu süreç bir yandan Batı kapitalizminin bir merkez haline gelerek kurumsallaştığı diğer yandan ise Osmanlı ekonomisi gibi sanayileşmemiş ekonomilerin bu merkezin etkileşim alanına girerek çevre ekonomileri haline dönüştüğü bir süreç karşılık gelmektedir. Bu çalışmada İttihat ve Terakki'nin iktisat politikaları sözü edilen bu kuramsal çerçeve üzerinden analiz edilmekte ve uygulanan politikaların sektörler bazında etkileri incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmada öncelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunun tarihsel ve fikri arka planı incelenmekte, daha sonra Cemiyetin çözüm aradığı iktisadi sorunların 19. yüzyıl boyunca ilgili kuram çerçevesinde nasıl teşekkül ettiği analiz edilmektedir. Son olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar yıllarında uyguladığı iktisat politikalarının etkinliği sektörler bazında irdelenmektedir.

ANAHTAR KELİMELEER: İttihat ve Terakki Cemiyeti; Milli İktisat; Korumacılık; Merkez-Çevre.

Temmuz 2024, 145 Sayfa

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

THE ECONOMIC POLICIES OF İTTİHAD VE TERAKKİ: CONCEPTUAL FOUNDATIONS AND IMPLEMENTATIONS

VAROL ONUR

**SINOP UNIVERSITY INSTITUTE OF GRADUATE PROGRAMS
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION
SUPERVISOR: ASST. PROF. DR. OZAN ARAS**

The Committee of Union and Progress, which opposed the rule of Sultan Abdülhamid II with discourses such as liberty, justice, equality and freedom, had a significant impact on the political history of the Ottoman Empire in the late 19th and early 20th centuries. Although it clearly manifested itself in the Young Turk Revolution of 1908, it is necessary to start the journey of the Committee to power after the Bab-ı Ali Raid of 1913. The Committee of Union and Progress, which came to power in 1913, found itself faced with many economic problems. The most important of these problems were lagging industrialization, inability to increase productivity in agriculture, foreign debts, capitulations, etc. When the general economic understanding of the Committee of Union and Progress is analyzed, it can be stated that liberal policies were adopted especially in the first period, and then the national economic understanding was gradually put into practice. It is possible to say that the separatist movements in the Balkan geography of the country and the World War I that followed had an impact on the strengthening of the national economic policy. Looking at the issue from the most general framework, it can be argued that the capitalist world system approach put forward by Immanuel Wallerstein is quite functional in analyzing the period. This is because this period corresponds to a process in which Western capitalism became a center and institutionalized on the one hand, and on the other hand, non-industrialized economies such as the Ottoman economy were transformed into peripheral economies by entering the interaction area of this center. In this study, the economic policies of the Committee of Union and Progress are analyzed through this theoretical framework and the effects of the policies implemented based on sectors are examined. In this context, the study first examines the historical and intellectual background of the establishment of the Committee of Union and Progress, and then analyses how the economic problems that the Committee sought to solve were formed within the framework of the relevant theory throughout the 19th century. Finally, the effectiveness of the economic policies implemented by the Committee of Union and Progress during its years in power is analyzed based on sectors.

KEYWORDS: Committee of Union and Progress; National Economy; Protectionism; Center-Periphery.

July 2024, 145 Page

TEŞEKKÜR

Tez Çalışmasının ortaya çıkmasında engin bilgi ve deneyimlerini vakit mefhumu olmadan paylaşan, alan yazın hakkında kıymetli sohbetleri ile rehberliğini esirgemeyen çok değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ozan ARAS'a, emekleri ile çalışmaya, birikimi ile eğitim sürecime değer katan Dr. Öğr. Üyesi Candaş CAN hocama, süreç boyunca her daim desteğini hissettiren, yardımları ve teşvikiyle çalışmama katkı sağlayan kıymetli hocam Doç. Dr. Olca SEZEN DOĞANCILI'ya ve her zaman olduğu gibi tez çalışmamda da yol göstericiliğinden istifade ettiğim saygıdeğer hocam Prof. Dr. Cem Cüneyt ERSANLI'ya sonsuz şükranlarımı sunarım. Çalışmayı, gösterdiği sevgi, sabır ve emekle bana güç veren sevgili eşim, hayat arkadaşım Seçil ONUR'a ithaf ediyorum.

Varol Onur

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ.....	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
1. GİRİŞ	1
2. İTTİHAT VE TERAKKİNİN TEŞKİLİ VE MUHTEVİYATI.....	6
2.1.Cemiyetin Kuruluşu.....	6
2.1.1. Tarihsel süreç içerisinde cemiyetin teşkiline neden olan olgular	11
2.1.1.1. Siyasi arka plan.....	12
2.1.1.2. Ordu dinamikleri.....	12
2.1.1.3. Fransız ihtilali	16
2.1.1.4. Tanzimat fermanı.....	21
2.2. Cemiyetin Denetim ve İktidar Yılları ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri	26
3. İKTİSADİ ARKA PLAN	34
3.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomi Politikasına Kuramsal Bir Bakış	34
3.1.1. Sanayi ve ticaret.....	43
3.1.2. Dış borçlar.....	51
3.1.3. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine giden yol ve Düyûn-ı Umûmiyye	57
3.1.4. Tarım.....	63
4. İTTİHAT VE TERAKKİ İKTİSADİ POLİTİKALARI	71
4.1. İktisadi Politikaların Fikirsal Altyapısı.....	71
4.1.1. Liberal iktisat politikası fikri altyapısı.....	74
4.1.2. Milli iktisat politikası fikri altyapısı	78
4.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Uyguladığı İktisat Politikaları.....	83
4.2.1. Sanayi ve ticaret.....	83
4.2.2. Tarım.....	95

4.2.3. Dış borçlar ve Düyûn-ı Umûmiyye	105
5. SONUÇ	119
KAYNAKLAR	124
ÖZGEÇMİŞ	135

TABLÖLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 3.1. 1854-1874 Tarihleri Arası Osmanlı Dış Borçları.....	54
Tablo 4.2. 1908-1914 Tarihleri Arası Osmanlı Dış Borçları.....	109

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

A.E.	: Aynı Eser
Bknz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Edit.	: Editör.
İTC.	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
s.	: Sayfa
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyıl sonlarında başlayan modernleşme süreci beraberinde 1789 Fransız İhtilalinden etkilenen ve hürriyet talepleri ile örgütlenerek 1865 yılında kurulan İttifak-ı Hamiyet'i getirmiştir. Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi gibi isimleri barındıran örgüt Mustafa Fazıl Paşa'nın da katkılarıyla Genç Türkiye Partisi ile bütünleşerek zaman içerisinde Genç Osmanlılar adını almıştır. Bu grup, Tanzimat Fermanı'nın reformlarına eleştirel bir yaklaşım geliştirmiş, Osmanlı'da meşrutiyeti savunmuş ve uzun süren mücadeleleri sonucu 1876'da I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Genç Osmanlılar, Osmanlı'da parlamentonun kurulması ve meşrutiyetin ilanı gibi siyasi reformların öncüsü olarak Türk siyasi düşüncesine yeni perspektifler getirmiştir. Bu düşünce yapısı, sonrasında Jön Türklerin fikri yapılanmalarını etkilemiş ve Osmanlı siyasi tarihinde sonraki dönüşümlere ivme kazandırmıştır.

1877'de Osmanlı-Rus Harbi başlamış, 93 Harbi olarak bilinen ve başarısızlıkla sonuçlanan bu savaş Osmanlı Devleti'nin tarihinde bir kırılma noktası olmuştur. Harbin sebepleri arasında, Rusya'nın Panslavizm politikaları, Osmanlı Devleti'nde yaşanan azınlık isyanları, bağımsızlık talepleri gibi doğu sorununun da bileşenleri olan gelişmeler ifade edilebilir. Savaşın olumsuz etkileri Sultan II. Abdülhamid'i yeni çözüm yolları aramaya yöneltmiştir. Padişah, Şubat 1878'de, devletin dahili ve harici problemlerini kendi iradesine göre şekillendirmek amacıyla Kanun-i Esasi'yi askıya alarak Meşrutiyet yönetimine son vermiştir.

1889 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zorlu koşullar karşısında modernleşme ve reform talepleri ile yeni bir hareketin temelleri atılmıştır. Osmanlı'nın içinde bulunduğu zorluklar ve mevcut yönetim tarzının yetersizliği nedeniyle yok oluşunu önlemek amacıyla, tıbbiye öğrencileri İbrahim Temo, İshak Sükûti, Mehmed Reşid ve Abdullah Cevdet ile birlikte 1889 Mayıs'ında gizli bir cemiyet kurma fikri ortaya atılmıştır. İttihad-ı Osmanî adıyla kurulan cemiyete daha sonra Şerefeddin Mağmûmî, Cevdet Osman, Mekkeki Sabri, Giritli Şefik, Kerim Sebati ve Selanikli Nazım gibi isimler de katılmıştır. Bu şekilde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temelleri atılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine etki edecek önemli bir siyasi oluşum doğmuştur.

İmparatorluk içinde milliyetçilik akımlarının getirdiği çalkantılar ile Balkanlarda komitacılık ve çetecilik faaliyetleri hız kazanmıştır. 1908 yılında, İngiliz kralı ve Rus

Çar'ının Reval görüşmelerine başlaması ve Makedonya üzerindeki talepleri, İttihat ve Terakki'nin Osmanlı'nın parçalanma tehlikesi altında olduğu savını öne sürmesine neden olmuştur. Bu süreçte, Manastır'da Kolağası Niyazi Bey ve Selanik'te Yüzbaşı Enver Bey'in istibdat yönetimine karşı başlattığı ayaklanma 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe konması ile neticelenmiştir.

İttihat ve Terakki artık meşru zeminde siyaset sahnesindedir. 1908'den İttihat ve Terakki üyesi Sait Halim Paşa'nın 1913'te sadrazam olmasına kadar geçen süreçte denetleme dönemindedir. Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşları sonrasında yaşadığı toprak kayıpları imparatorluk içerisinde infiale yol açmıştır. 1913'te Balkan Birliği ile yapılan barış görüşmeleri sırasında, hükûmetin Edirne'yi Bulgarlara teslim edeceği yönündeki söylentilerin halk arasında yayılması üzerine Cemiyet Edirne'nin elden gitmesini önlemek amacıyla, 23 Ocak 1913 tarihinde Enver Bey'in liderliğinde Bâb-ı Âli'yi basarak Kâmil Paşa hükûmetini devirmiştir. Artık İttihat ve Terakki'nin iktidar dönemi başlamıştır.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun çalkantılı dönemlerinde etkin olan cemiyet hem siyasal hem de toplumsal dönüşümlerin öncüsü olmanın haricinde İttihat ve Terakki'nin iktisadi alandaki faaliyetleri de bu dönemde belirleyici rol oynamıştır.

Osmanlı iktisadi yapısı, bireylerin gereksinimlerini temin etme amacı güden provizyonizm, iktisadi dengeyi koruma anlayışı ve istihdam ile üretim yapısını muhafaza eden gelenekçilik ve devlet hazinesinin gelirlerini maksimize etmeye yönelik fiskalizm öğelerine dayanmaktaydı.¹ Osmanlı Devleti, 17. ve 18. yüzyıllarda kapitalist dünya sistemi içerisinde, kendi kendine yetebilen bir imparatorluktu. Kapitalist merkez ülkeleri ile olgunlaşmış bir entegrasyon süreci henüz tam olarak başlamamıştı. Sanayi Devrimi öncesinde Osmanlı Ekonomisi geleneksel küçük tarımsal işletmeye dayanan ve tarımsal artığa hangi yöntemle ve kimler tarafından el konacağına ilişkin tartışmaları iktisat politikalarının merkezine alan bir yapıydı. Dış ticarete merkantilizmin aksine ihracatı sınırlayan ve ithalata serbesti getiren bir rejim uyguluyordu. Loncalar altında örgütlenen kent ekonomileri geleneksel zanaatlara dayalıydı. Lonca sistemi rekabetçiliği ve sermaye birikimini sınırlandıran bir yapıya sahipti. Reayanın refahı ve merkezi otoritenin karşısında ekonomik temelli başka güçlerin oluşmaması devletin iktisat politikalarında

¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2000, s.47-52.

önemli belirleyicilerin başında yer alıyordu. Klasik Çağ sonrasında tımar sisteminin giderek çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyişi, 16. yüzyıl Fiyat Devriminin etkileri, coğrafi açıdan optimal sınırlarına ulaşmış olması, finansman ihtiyaçları için yapılan taşışlar gibi etmenler ekonomik yapının bozulmasına ve merkezi otoritenin sarsılarak taşrada ayanların yükselişine neden oldu. Bu süreç İmparatorluğun tarımsal artıktan aldığı payı da 19. yüzyıl başlarına kadar giderek azalttı.

Ancak sanayi devrimi ve etkilerinin yayılması ile başlayan küreselleşmeyle birlikte dünya ekonomisinde yaşanan değişimler Osmanlı iktisadi yaşamını da etkilemiştir. Sanayi devrimi ile entegre olabilen ülkeler düşük maliyetlerle, büyük miktarlarda mamul mallar üretebilen ekonomilere evrilirken Osmanlı İmparatorluğu kapitalizmin dinamiklerine uygun olmayan iktisadi yapısı, ekonomik faaliyetleri gereği gerekli sermaye birikimini sağlayamaması gibi sebeplerle sistemin dışında kalmıştır. Bu bağlamda sanayi devrimi, yeni küresel sistemde iktisadi ve içtimai yönden gelişmiş ve kapitalist ilişkiler sistemine sıkı sıkıya bağlı merkez ülkeler ve yeni dünya düzeninin gerekleri ile bütünleşemeyen, merkez ülkelerin iktisadi yayılımı altındaki çevre ülkeler yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu açısından da Batı'da teşekkül eden bu yeni kapitalist ekonomik yapı, yeni bir küresel iş bölümü neticesini beraberinde getirmiştir. Merkezde yer alan ülkeler, ürettikleri mamul mallar için yeni pazarlar arayışına girip bol ve ucuz gıda maddeleri ile hammadde kaynakları sağlama çabasında bulunmuşlardır. 1838 yılında imzalanan Balta Limanı anlaşması Osmanlı imparatorluğunun merkez-çevre konumunda etkili bir belirleyici olmuştur. Osmanlı aleyhine büyük ticari imtiyazlar sağlayan ve iç ticaretin dış rekabete karşı muhafazasını ortadan kaldıran Serbest Ticaret anlaşması ile yabancı malların ülkeye serbestçe girişi mümkün kılınarak kapitülasyonlar güçlendirilmiştir. Avrupa iktisadi yayılımı bunlarla sınırlı kalmamış sermaye ihracı da etken rol oynamıştır. 1850'li yıllardan itibaren özellikle demiryolu yapımı ile yabancı sermayeye verilen imtiyazlar, 1854'de başlatılan borçlanma süreci, 1881'de dış borçların Avrupalı alacaklara geri ödenmesi amacıyla kurulan Düyûn-ı Umûmiyye, Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki denetim ve yayılımını arttırmış ve Osmanlı Devleti çevre bölge konumuna gelmiştir. Tüm bu süreç 1908 devrimine yol açan iktisadi sebepler olarak gösterilebilir.

İttihat ve Terakki 1908 Devrimi sonrası liberal bir ortam olan Selanik'in etkisi ile bu yapıyı İstanbul'a taşımıştır. II. Meşrutiyet ile İttihatçılar, ekonomik faaliyetlerde devletin doğrudan müdahalesinden kaçınan bir iktisadi devlet anlayışını benimsemişlerdir. Liberal ekonomi politikası çerçevesinde devlet, iktisadi yaşama müdahale etmeme kararı alarak,

bireyin girişimde bulunmasını kolaylaştırmayı ve bu sayede halkın vergi ödeme kapasitesini artırarak devlete dolaylı gelir sağlamayı amaçlamıştır. İttihatçıların Maliye Bakanı Cavit Bey'in ekonomi politikası, serbest ticaret, tarımsal ticarete dayalı ihtisaslaşma ve yabancı sermayeye karşı liberal bir tutum şeklinde kendini göstererek Cemiyetin ilk iktisadi politikaları -liberal İktisat Politikaları- bu çerçevede şekillenmiştir. Ancak gerek siyasi gelişmeler; Balkan Savaşlarının sonuçları itibari ile Osmanlıcılık ideolojisini bir anlamda ilga etmesi ve Cihan harbi gibi sebeplerle Türkçülük ideolojisinin elzem sayılması, gerek iktisadi gelişmeler; sanayi devrimi akabinde yaşanan ekonomik buhrandan sanayileşme ile çıkılmasının çare olarak görülmesi, İttihatçıların Alman Tarihçi Okulu ve Frederich List etkisi ve sanayileşme hasretleri ikinci dönem iktisadi politikalarına -Milli İktisat Politikaları- geçiş sürecini başlatmıştır. Sanayileşme için gerekli olan sermaye birikimi ve korumacı iktisat politikaları İttihatçıların son dönem İktisadi Politikaları içerisinde önemli bir yer tutmuştur. İttihat ve Terakki Osmanlı'nın içinde bulunduğu ekonomik buhrandan sermaye birikimi özelinde Milli Burjuva yaratarak, korumacı politikalar özelinde ise koruyucu gümrük politikaları uygulayarak çıkmanın yollarını aramış ve sanayileşme için birtakım atılımlar yapmıştır.

İttihat ve Terakki'nin iktidar yıllarında uygulamış olduğu Milli İktisat politikalarını incelemek Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminin ekonomi politığını anlamak ve Cumhuriyet idaresinin devraldığı iktisadi mirasın temel çatısını kavramak açısından önem arz etmektedir. Milli İktisat düşüncesi çerçevesinde şekillenmiş olan bu mirasın Cumhuriyet tarihi boyunca da sıkça başvurulan bir iktisat politikası aracı olduğu düşünüldüğünde, Cumhuriyet'in iktisadi yapısını ve bu yapıda meydana gelen dönüşümleri kavramak için de İttihat ve Terakki'nin iktisadi zihniyetinin ve uyguladığı politikaların analizinin gereklilik ihtiva ettiği düşünülmektedir.

Tez çalışmasının amacı, Osmanlı Devleti'nin son dönem iktisadi yapısındaki dönüşümleri ve bu dönüşümlerin arkasında yatan sebepleri tetkik ederek İttihat ve Terakki'nin mezkûr sorunların çözümüne yönelik üretmeye çalıştığı iktisat politikalarını, ilgili politikaların altında yatan fikri çerçeve ve politikaların etkinliği bağlamında analiz etmektir. Bu amaç doğrultusunda, Osmanlı iktisadi yapısının yaşadığı dönüşüm ve İttihat ve Terakki'nin uyguladığı iktisat politikaları belirli teorik ve tarihsel kavramlarla ele alınarak Immanuel Wallerstein'in kapitalist dünya sistemi (çekirdek/merkez-periferi/çevre) kuramı bağlamında incelenecektir. Bu doğrultuda 19. yüzyıl iktisadi gelişmeleri merkezle ilişkiler çerçevesinde Osmanlı Devleti'ni periferileştiren bir süreç

olarak ele alınacaktır. Bu sürecin sonuna tekabül eden İttihat ve Terakki dönemi politikaları ise Birinci Cihan Harbi koşulları nedeniyle merkezin denetiminin azaldığı bir dönemde ilk kez sistematik bir şekilde korumacı iktisat politikalarının uygulandığı bir çerçeve olarak ele alınacaktır. İttihat ve Terakki'nin uyguladığı politikalar 1914-1918 dönemi ile sınırlandırılacaktır. Bu sınırlandırmanın temel nedeni bu dönemin İttihat ve Terakki açısından bir iktidar dönemi olmasıdır. Gerek Osmanlı'nın yüzyıl boyunca yaşadığı dönüşüm gerek İttihat ve Terakki'nin uygulamış olduğu iktisat politikaları sektörler bazında ele alınacak ve kapitalist dünya sistemi bağlamında tetkik edilecektir. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki'nin uygulamış olduğu iktisat politikalarına ve iktisadi zihniyetine yönelik literatürde birçok çalışma yer almaktadır. Tez çalışmasının İttihat ve Terakki'nin iktisat politikalarını Wallerstein'in dünya sistemi yaklaşımı çerçevesinde, holistik bir perspektifle, yüzyıl boyunca yaşanan iktisadi gelişmeler ve fikri eğilimleri temel alarak analiz etmesi çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Tez çalışmasının birinci bölümünde İttihat ve Terakki'nin doğuşuna neden olan siyasi ve içtimai gelişmeler incelenmiş, Cemiyetin hangi olaylardan ve yapılardan etkilendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Cemiyetin teşekkülünde etkin rol oynadığı düşünülen, İmparatorluğun siyasi olayları, ordu dinamikleri, Fransız İhtilali ve Tanzimat Fermanı ekseninde 1908 devrimine giden sürece değinilerek İttihat ve Terakkinin siyaset sahnesine çıkması ve Cemiyetin etkin dönemleri incelenecektir.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde 19. yüzyıl Osmanlı ekonomi politiği irdelenecektir ve Merkez-Çevre kuramı çerçevesinde İmparatorluğun yaşadığı buhranın kökenleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Devletin iktisadi yapısı ve yaşanan gelişmeler neticesinde iktisadi yapıda ne gibi değişimler yaşandığı tarım ve sanayi sektörleri ile dış borçlar ve Düyûn-ı Umûmiye üzerinden değerlendirilecektir.

Üçüncü bölümün odak noktası, iktisat politikalarının fikri alt yapıları ve yarattığı etkilerdir. Bu bağlamda İttihat ve Terakkinin iktisadi politikalarının fikri alt yapısında yer alan liberal ekonomi politikalarının nasıl şekillendiği, bu politikaların muhteviyatında neler yattığı ve kimlerden etkilenildiği, milli iktisat politikasına geçişin nedenleri, öncülleri ve etki eden doktrinler ele alınacaktır. Mezkûr politikaların tarım ve sanayi sektörleri ile dış borçlar ve Düyûn-ı Umûmiye üzerindeki etkileri ya da bu sektörler ile dış borçlar ve Düyûn-ı Umûmiye'nin bu politikalara etkisi tetkik edilecektir.

2. İTTİHAT VE TERAKKİNİN TEŞKİLİ VE MUHTEVİYATI

2.1. Cemiyetin Kuruluşu

Bir politik tavır, okul², siyasal örgüt³, gizli bir cemiyet⁴, sonraları bir fırka⁵ olarak teşekkül eden İttihat ve Terakki; üzerinde, kuruluş tarihinden, içerdiği fikri temellere kadar münevverlerce farklı düşünsel cereyanları ve tartışmaları barındıran bir cemiyet olagelmıştır.

İttihat ve Terakki'ye dair farklı malumatların aktarılması, Cemiyetin gizli yapısı, bu yapısı hasebi ile yurtiçinde kaynakların iz bırakmayacak kadar az, dışarıdaki referansların ise dağınık ve tetkik edilmemiş olması ve Cemiyetin süreç içerisinde geçirdiği değişim ile alakalandırılmaktadır.⁶ Öyle ki Cemiyetin kuruluş tarihi üzerinde dahi hayli tartışmalar vardır.⁷ Ramseur, Cemiyetin kuruluş tarihini 1889 olarak alırken⁸ Karal, Ahmet Bedevi Kuran tarafından yazılan “İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler” adlı kitabında Cemiyetin kuruluş tarihini 1892, aynı yazarın “İnkılap Tarihimiz ve Terakki” adlı kitabında ise kuruluş tarihi 1889 olarak aldığını, Kazım Nami Duru'nun “İttihat ve Terakki Hatıraları” adlı kitabında Cemiyetin 1888-1890 tarihleri arasında kurulmuş olduğunu kaydettiğini aktarmaktadır.⁹ Birinci ise Cemiyetin kuruluş tarihinin Cemiyete ait ilk nizamnamenin tanzim tarihi olan 1895 yılından başlatmak gerektiğini, öncesinde bahsi geçen mezkur tarihlerin olsa olsa bir grup öğrencinin bir cemiyetin kurulması yönünde fikri sohbetleri ile kuruluş düşüncesi üzerindeki propagandalardan ibaret

² Hikmet Özdemir, *Üç JönTürk'ün Ölümü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s.23.

³ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s.250.

⁴ Ömer Çiçek, İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 2019, s.108.

⁵ Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti 1908 Kongresinin 3. maddesinde cemiyet üyelerinin artık İttihad ve Terakki fırkası adı altında çalışma yürütecekleri kayıt altına alınmıştır. Bknz: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* (Cilt: 1), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.60.

⁶ Mahir Aydın & Filiz Cengiz, Kendi Kaynağından İttihat ve Terakki Cemiyeti, *Tarih Dergisi*, 46, İstanbul, 2009, s.130.

⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s.400.

⁸ Ramsaur da Cemiyetin kuruluş tarihi hakkında konunun ehilleri arasında çokça fikir ayrılığı olduğunu aktarırken kendisinin kuruluş tarihini 1889 olarak alır ve Cemiyetin kurucusu İbrahim Temo'nun “İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekküllü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıralarım” adlı anılarını baz aldığını dile getirmektedir. Bknz: E. Ernest Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2007, s.20.

⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat devirleri, 1876-1907* (Cilt:8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.513.

olduğunu dile getirmektedir.¹⁰ Bu hususun, İbrahim Temo'nun anılarında özellikle idealleri olan ateşli birinci ve ikinci sınıf talebelerinin "Hatab Kıraathanesi" diye adlandırdıkları odun yığınlarının yanında hasbihâl ederek dertleştikleri ve toplantılar düzenledikleri anekdotu üzerine ortaya atılmış olması ihtimali yüksektir.¹¹ Tunaya da Cemiyeti, bu aşamada, felsefi tartışma ortamının oluşturduğu ve duygusal yönü baskın olan bir öğrenci kuruluşu olarak nitelemektedir.¹² Cemiyetin kurucusu ve 1/1 numaralı üyesi İbrahim Temo, hatıratında vatanın acziyet içinde olduğu bahsi ve mevcut idare tarzı hasebi ile yok oluşu önlemek amacıyla gizli bir cemiyet kurma fikrini ortaya atarak tıbbiye öğrencileri İshak Sükûti, Mehmed Reşid ve Abdullah Cevdet ile beraber 1889 mayısında ilk ahdi misakı oluşturduklarını kaydetmektedir.¹³

Cemiyetin ilk ismi ise kurucuların hatıratlarına göre İnkılab-ı Osmani'dir.¹⁴ Dörtlüye katılanlar içinde Şerefeddin Mağmûmî, Cevdet Osman, Mekkeli Sabri, Giritli Şefik, Kerim Sebati ve Selanikli Nazım yer alıyordu. Bunlardan 1908 ihtilalinde ünlenen Selanikli Nazım, Talat Paşa gibi örgütün çekirdeğini oluşturan ilk grupla sonraki İttihat ve Terakki Cemiyeti ve kadroları arasında bağlantıyı sağlamıştır.¹⁵ Cemiyet kurulduğu yıl içerisinde, Paris'te konumlanan Jön Türklerin önde gelen ismi Ahmet Rıza Bey ile kurulan ilişkilerin ardından, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" ismini benimsemiştir. Üyeleri kısa sürede, Sultan Abdülhamid'in sıkı denetiminden kaçarak Avrupa'ya gitmiş ve oradan faaliyetlerini yürüten Jön Türkler ile bağlantı kurarak güç kazanmıştır.¹⁶

Cemiyetin bu süreçte, Paris, Bükreş, Cenevre, Kahire ve Rumeli'de çeşitli şubeleri açılmıştır. II. Abdülhamit'in yönetimine karşı özellikle yayıncılık faaliyetleriyle mücadele eden Jön Türkler, bu amaç doğrultusunda Türkiye dahil olmak üzere çeşitli ülkelerde 95'i Türkçe, 12'si Fransızca, 8'i Arapça ve 1'i de Yahudice olmak üzere toplamda 116 gazete yayımlamışlardır.¹⁷

¹⁰ Ali Birinci, *Osmanlı Ansiklopedisi, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi* (1895) (Cilt: 2), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.405.

¹¹ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekküllü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıralarım*, Arba Yayınları, Romanya, 1939, s.16.

¹² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* (Cilt:1), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.52.

¹³ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekküllü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıralarım*, Arba Yayınları, Romanya, 1939, s.13-15.

¹⁴ Ali Birinci, *Osmanlı Ansiklopedisi, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi* (1895) (Cilt: 2), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.401.

¹⁵ E. Ernest Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2007, s.32.

¹⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s.400.

¹⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s.400.

İttihat ve Terakki, 1827'de kurulan Tıbbiye, 1834'te açılan Harbiye ve 1859'da faaliyete geçen Mülkiye mekteplilerin siyasi örgütü konumundaydı. Bu okullar saltanat tarihinde ilk defa belirgin şekilde ortaçağın kalıplarına sığmayan, özgür düşünceye sahip yeni adamların (çağdaş/modern bireylerin) sistematik bir şekilde yetiştiği kurumlardı.¹⁸ Sultan Abdülhamid tarafından desteklenen bu batı tipi yüksek öğrenim kurumlarında yetişen adamlar, Fransız Devrimi'nin yaydığı ideolojik ruhtan etkilenerek ironik şekilde Sultan Abdülhamid'in otoriter yönetimine karşı muhalefetin merkezini teşkil etmişlerdir.¹⁹ Söz konusu okulların eleştirel düşünceyi besleyen yapısı ile bu okulları bu niteliklerinden bağımsız bir şekilde destekleyen ve ancak istibdat ile anılan padişahın özgür ruhlu adamlar yetiştiren mektebinden mezun olanların muhalefetin çevresini oluşturması göz önüne alındığında ironiye kaçan durum daha açık mülahaza edilebilir.

Kuruluşundan kapatılışına kadar olan dönemde en etkin siyasi güç olarak gösterilen cemiyetin²⁰ oluşumuna dair orijini ise geçmişe dayandırılmaktadır.²¹ Gökbayır'a (2012) göre Mekteb-i Tıbbiye talebelerinin Sultan Abdülhamid istibdadına mukavemet etmek gayesi ile kurduğu gizli cemiyetin kökenleri Namık Kemal ve Ziya Beylerin de içerisinde bulunduğu 1865'li yıllarda kurulan ve gizli bir örgüt olan İttifak-ı Hamiyet'e kadar götürülebilmektedir. İttifak-ı Hamiyet'in bahsi geçen kurucuları ile birlikte Ali Suavi'nin, Mustafa Fazıl Paşa tarafından Paris'te kurulan Genç Türkiye Partisi örgütüne katılımları ile örgüt, Genç Osmanlılar Cemiyeti adını almıştır. Osmanlı Devleti'nin tarihsel sürecine fevkalade şekilde etki eden Kanun-i Esasi'nin kabulü, Meşrutiyet'in ilanı gibi fiili tesirleri ve Türk siyasal literatüre "hürriyet", "parlamento", "meşrutiyet" gibi kavramların kazandırılması yoluyla ideolojik başarıları imza atan bu oluşum Birinci Jön Türk hareketi olarak adlandırılmıştır.²²

Literatürde Genç Osmanlılar ile Jön Türkler arasındaki bağıntıyı tetkik edenler arasında, bu iki hareketi birbirinin öncüsü ve devamı olarak yorumlayanlar, iki hareketi de birbirinin aynısı olarak değerlendirenler ve her birini bağımsız gruplar olarak inceleyen

¹⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 2023, s.27.

¹⁹ Berkan Güngör, Sultan II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı ve Osmanlı Bürokratik Yapısındaki Yeri, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve Araştırma Makalesi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60, 2021, s.85.

²⁰ Abdülatif Şener, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918), *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 1990, s.206.

²¹ Ömer Çiçek, İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 2019, s.108.

²² Satılmış Gökbayır, Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 2012, s.62.

farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.²³ Farklı görüşler olmakla birlikte bu hareket, kronolojik olarak Jön Türklerden önce gelmektedir ve Tanzimat döneminde gerçekleştirilen reformların eleştirisiyle şekillenen bir muhalif duruş ve fikri çerçeve geliştirmiştir. Bu bağlamda, Genç Osmanlılar hareketi, sonraki Jön Türkler hareketinin fikri temellerini etkileyen önemli bir öncü rol oynamıştır.²⁴

Tanzimat döneminden itibaren, modernleşme politikaları çerçevesinde Avrupa'nın önde gelen merkezlerine eğitim için gönderilen talebeler, Osmanlı'nın modernleşme süreci ve siyasi yaşamında kritik roller üstlenen aydın ve devlet adamları grubunu oluşturmuş ve imparatorluğun uluslararası ekonomik ve siyasi düzene entegre olabilmesi için gereken reformları gerçekleştirme misyonunu üstlenerek "Genç Osmanlılar" olarak tanımlanmışlardır. Genç Osmanlılar tarafından başlatılan ve devlet politikalarıyla desteklenen sosyal reform hareketleri, sonraki nesilde, batılı ve laik değerlere dayalı eğitim almış bir aydın ve devlet adamları neslinin yetişmesine ön ayak olmuştur. İşte Jön Türkler bu yeni nesildir.²⁵

Özgürlük düşüncesi idealleri ile I. ve II. Meşrutiyet oluşumuna öncülük eden, modern gereksinimlere haiz ıslahatların yapılması talebiyle yurt içinde ve yurt dışında yoğun çalışmalara girişen ihtilalcilere Jön Türkler denilmiştir.²⁶ Tanzimat dönemiyle başlayıp Avrupa'nın etkisi altında gelişen siyasi düşünce akımlarının etkilediği Jön Türk hareketi ilkin kişisel devinimler şeklindeydi. Müteakiben süreç içerisinde bir düşünce ve örgüt etrafında birleşerek Meşrutiyetin yeniden tesis edileceği güne kadar güçlenmişlerdir. Önceleri Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin faaliyetleriyle, meşrutiyet ideolojisinin ve programının bazı aydınlarca benimsenmesi sağlanmış ardından gelen mücadeleler sonucunda I. Meşrutiyet'in ilanı gerçekleşebilmiştir. 1878'den sonra ise II. Abdülhamit'in otoriter yönetimini sona erdirmeye ve böylece toplumsal gelişimi ve ilerlemeyi teşvik etme amacıyla Jön Türkler yeniden harekete geçmiştir. Bu süreçte, onlar arasında örgütlenme çabaları başlamış ve bu örgütlenmeler arasında en etkili ve sonuca ulaşanı İttihat ve

²³ Ayşenur Yılmaz & Rüya Telli, Osmanlı'nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), 2021, s.1403.

²⁴ Ayşenur Yılmaz & Rüya Telli, Osmanlı'nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), 2021, s.1405-1406.

²⁵ Ferihan Polat & Ayşegül Durmuş, Türk Siyasi Düşüncesinde Gustave Le Bon Etkisi: Abdullah Cevdet Örneği, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(5), 2015, s.311.

²⁶ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.75.

Terakki Cemiyeti olmuştur.²⁷ Bu bağlamda İttihat ve Terakki'nin kuruluşu başlı başına müstakil veya yeni bir gelişme olmayıp Jön Türkler ile başlayan hareketin bir halkasıdır.²⁸

Başlangıçta Jön Türk ifadesi, Sultan Abdülhamid'e muhalefet eden azınlıklar da dahil tüm grupları kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Ancak zaman içinde bu deyim daralarak özellikle Türklerle ilişkilendirilmiş ve daha da spesifik olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup bireyleri tanımlar hale gelmiştir.²⁹ Nitekim meşrutiyet arzusu ile örgütlenen birçok oluşum ve cemiyet bu deyimden nasibini almış olup birbirinden farklı bölgelerde ve çeşitli muhalefet mücadelesi veren bu gruplara toptancı bir bakış açısıyla Jön Türkler denildiği görülmektedir. Bu bağlamda fragmente yapıdaki farklı fraksiyondan temsilcilerin Jön Türk kongrelerine katılmaları da Jön Türk ifadesinin, içinde barındırdığı çeşitli cemiyetleri kapsayacak geniş ve kapsayıcı bir çatı kavram olduğu savını desteklemektedir. İttihat ve Terakki de bu toptancı bakış açısı ile Jön Türk olarak nitelendirilmektedir.³⁰ İstibdata ve Sultan Abdülhamid'e karşı mukavemet gösteren grupların "Jön Türk" olarak adlandırılması ve İttihat ve Terakkinin de bunlar içinde yer alması çoğu defa bu iki deyimden birbiri yerine kullanılmasına, aynı örgütler gibi kanıksanmasına sebep olmuştur. Nitekim literatür üzerinde çalışma yapan kimi aydınlar fikir cereyanlarını analiz ederken Jön Türklerle İttihat ve Terakki tabirlerini bir bütün olarak telakki etmektedir. Karal'a (2011) göre müteradif kullanılan bu deyimler arasındaki bağıntılar kadar farklı yönlerden ayrılıklar da mevcuttur. Örneğin, "Genç Türkler" ifadesi, Fransızcadaki Jön Türkler teriminin karşılığı olup Avrupa kamuoyunca Sultan Abdülhamid devri sıkıyönetimine karşı meşrutiyet ve hürriyet mücadelesi verdiğini dile getiren Osmanlıları işaret etmektedir. Ancak söz konusu muhalefeti yürütenler arasında Türklerden başka Arnavut, Arap, Çerkez ve daha başka Müslüman vatandaşlar ve hatta gayri Müslim fertler de bulunmaktadır. Bu kimseler, ekseri kendilerini Türk olarak değil, Osmanlı olarak tanımlamakta ve kendilerini Jön Türk veya Genç Türkler olarak adlandırmazlardı.³¹ Bununla birlikte Jön Türkler veya Genç Osmanlılar deymiyle Sultan Abdülhamid'in şahsına veya idaresine karşı ferdi, gruplar

²⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s.399-400.

²⁸ Ali Birinci, *Osmanlı Ansiklopedisi, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895)* (Cilt:2), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.405.

²⁹ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.31.

³⁰ Abdullah Musab Şahin, Muvakkat Kanunlar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 2021, s.455.

³¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907* (Cilt:8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.510-511.

veya cemiyetler halinde muhalefet edenlerin bütünü anlaşılmalıdır. Ancak Jön Türkler, hiçbir zaman organik yapıda siyasi teşekkül oluşturmamış ve büyük bir çoğunluğunun Sultan Abdülhamid idaresinin yerini meşrutiyet bırakması fikrine taraftar olmakla beraber meşrutiyet dairesinin kuruluş şekli, teşekkülü ve ilanından sonra yapılmasına ihtiyaç duyulduğu hasredilen ıslahatların ve icraatların nevi konusunda fikri hizipleşmeler yaşamışlardır. Jön Türklerden sayılan İttihat ve Terakki Cemiyeti ise organik bir siyasi parti yapısında ve siyasi bir program çevresinde toplanarak verdikleri meşrutiyet mücadelesinin teşkilatlı bir temsilcisi konumunu muhafaza etmişlerdir.³² Jön Türkler ile İttihat ve Terakki Cemiyetinin bağıntılarını tetkik etmek, İttihat ve Terakki'nin muhteviyatına şekil veren etmenler için önem arz etmektedir. Bu bağlamda İttihat ve Terakki'nin varlığına etki eden Jön Türkleri ve cemiyetin teşekkül etmesine neden olan politik ve fikri nosyonları ile devrin iktisadi ve siyasi yapısı, tarihsel süreç içerisinde incelenmelidir.

2.1.1. Tarihsel süreç içerisinde cemiyetin teşkiline neden olan olgular

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkiline neden olan tarihsel olgular “Siyasi arka plan” ve “İktisadi arka plan” olmak üzere iki ana başlık altında incelenecektir. İlk olarak, cemiyetin ortaya çıkışında belirleyici rol oynayan siyasi arka plan değerlendirilecektir. Bu bölümde, "Ordu dinamikleri", "Fransız İhtilali" ve "Tanzimat Fermanı" alt başlıkları altında, dönemin siyasi koşullarının ve bu koşulların cemiyet üzerindeki etkilerinin kapsamlı bir analizi yapılacaktır. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde askeri yapı ve ordu içerisindeki değişimler, Batı'dan gelen devrimci fikirlerin etkisi ve Tanzimat reformlarının toplumsal yansımaları ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkiline zemin hazırlayan iktisadi dinamiklere ise Tez çalışmasının ikinci bölümünde değinilecektir. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı 19. Yüzyıl küresel iktisadi dinamikler çerçevesinde ve sektörler bazında analiz edilecek ve bu iktisadi değişkenlerin cemiyetin teşkilindeki rolü detaylandırılacaktır. Böylece hem siyasi hem de iktisadi etmenlerin bütüncül bir perspektifle değerlendirildiği bir bakış açısı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarih sahnesine çıkışının çok boyutlu bir analizini sunmak amaçlanmaktadır.

³² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat devirleri, 1876-1907* (Cilt:8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.511.

2.1.1.1. Siyasi arka plan

Cemiyetin teşkili, müstakil tek bir olay/olgu ile başlamamış olup geçmiş bazı fikirsel ve örgütsel yapılara dayandırılmaktadır. Söz konusu fikir ve yapıların muhteviyatına sebep olan olguları tetkik etmek diğer bir deyişle yüzeyin ötesinde yer alanları derinlemesine analiz etmek, cemiyetin varlığını, yalıtılmış aktörler veya anlık gelişen olaylar silsilesinin neticesi tahayyülünden arındırmak, olguların arkasındaki bağlamsal faktörlere bakmak önem ihtiva etmektedir. Ekonomik yapıdaki değişmeler, sosyal hareketler, siyasi/askeri tahavvüller cemiyetin oluşumunu tetiklemiş ve şekillendirmiştir.

Mutlakıyetten meşrutiyete giden süreç içerisinde yaşanan gelişmeler ve batılılaşma hareketlerinin en önemli safhası Tanzimat Fermanı olarak kabul edilmektedir. Bu tarihten önceki ıslahat düşünce ve hareketlerini belli bir fikri hazırlık olarak kabul etmek ve siyasi gelişmeleri Tanzimat'ın az öncesine dayandırmak mümkündür.³³ 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı ve siyasi dinamikleri, dönemin özgül koşulları ışığında iki temel evreye ayrılmaktadır. Bu yüzyılın ilk yarısına kadar ekonominin birçok sektöründe gözlemlenen yayılma ve gelişme eğilimi, 1760'lara gelindiğinde yerini derin bir gerileme ve kriz sürecine bırakmıştır.³⁴ Yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı tarihinde siyasi bakımdan en kritik zaman dilimlerinden biri olarak kabul edilir. Önemli askeri yenilgiler, iç ve dış politikadaki dalgalanmalar, özellikle yüzyılın son çeyreğinde belirgin bir şekilde ortaya çıkan krizleri tetiklemiştir.³⁵

Tarihsel Süreç İçerisinde Cemiyetin Teşkiline Neden Olan Olgular içerisinde iktisadi dinamikler önemli bir yer tutmaktadır. Tez çalışmamızın hem ikinci hem de üçüncü bölümünde dönemsel olarak inceleneceğinden tekrerrür etmemek adına iktisadi dinamiklere bu bölümde değinilmemiştir.

2.1.1.2. Ordu dinamikleri

Bu çerçevede 1700'lü yılların sonlarına doğru İran-Osmanlı ilişkilerini etkileyen meselelerden biri İranlıların bir baskınla Basra'yı zapt etmesiydi. Basra ancak zaptından

³³ Mehmet Karagöz. Osmanlı Devleti'nde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839), *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6(6), 1995, s.173.

³⁴ Ali Yılmaz Gündüz, Osmanlı Devleti'nin Ekonomi ve Dış Borç Politikası, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 2012, s.2.

³⁵ H. Ahmet Aslantürk & Fatih Bozkurt, 18. Yüzyılın İkinci Yarısına Dair Önemli Bir Osmanlı Tarihi: İbrenümâ-yı Devlet-i Câvid, *Sosyal Ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 2(3), 2016, s.155.

üç yıl sonra 1779'da geri alınabildi. 1783'te Ruslar Kırım'ı ilhak etti. 1787'de Rusya'yla ve 1788'de Avusturya ile harp başladı. Bilhassa Rusların bu savaşta harp esirleri ile Müslüman halka karşı uygulamış olduğu mezalim derin etkiler bırakmıştır.³⁶

Askeri yenilgilerde, ordunun dönemin gelişen teknolojisine ayak uydurmaktan imtina etmesi, Osmanlı bürokrasisinde yer alan yöneticilerin yozlaşması sebepleri kadar ordunun kendi dinamikleri içerisinde teceddüte karşı direniş de önemli bir etken olarak görülebilir.

Bu minvalde padişahın ordunun ıslah edilme çabalarına ulema ve ilmiyeye haiz azaların Koçu'dan (2015) aktarılanına göre "*Müslümanların şahbaz dilaver evlatlarının, Frenk kamçısı altında talimi ne revadır.! Talim gavur işidir!.*" diyerek ıslahat düşüncesine fundamental bakış açısı ile karşı çıkmaları görülüyordu. Bu ayak diremeyi yalnız dini hassasiyetlerin bir dışı vurumu olarak kabul etmek meseleyi ağırsamak gibi neticelere sebep verir. Bahsi geçen yönetim kaleminin silsile usulü kıdemle yükselmeleri ve bu yükselişte herhangi bir ehliyet aranmaması, kalem mensuplarının menfaatleri ile uyuyordu. Islahat demek cüppe ve kavuktan ibaret kesimin istifadesine mâni olmaktı.³⁷

Nitekim 18. yüzyıl ordu içinde disiplinsizliklerle dolu bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Askeri sınıfın varlığı sembolik bir nitelik kazanmış, etkinlikten yoksun hale gelmiştir. Dönem kroniklerine göre, borcunu ödememek veya vergiden kaçınmak, mütegalibeliğe dayanak oluşturmak için kimileri, Trabzon ve Beypazarı gibi belirli şehirlerde yeniçerilik iddiasında bulunmuşlardır. Ordunun disiplinsizliği, savaş dönemlerinde yeniçerilerin orduya katılmayı reddetmeleriyle daha da belirginleşmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın ifadeleriyle, "giderek herkes yeniçeri unvanını kullanmaya başlamıştır". Ordudaki bozulma toplumsal bir olgu haline gelmiş olup yeniçeriler, beş padişahın hal edilmesinde ve devlet ricalinden sayısız kişilerin azlinda önemli bir rol oynamıştır.³⁸

Ordudaki bozukluk sadece neferlerinin başı bozukluğu olarak değil levazımdaki eksiklik olarak da kendini göstermiştir. İlerleyen dönemlerde balkanlarda ortaya çıkan çetelerin dahi teçhizatının Osmanlı ordusundan pekâlâ durumda olduğu, çetecilerin manliherine³⁹

³⁶ Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, Doğan Kitabevi, İstanbul, 2015, s.335.

³⁷ Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, Doğan Kitabevi, İstanbul, 2015, s.344.

³⁸ Suat Zeyrek, II. Meşrutiyet Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Ordu Siyaset İlişkileri Üzerine Genel Bir Bakış, *Studies of the Ottoman Domain Dergisi*, 4(6), 2014, s.41.

³⁹ Manliher: Ferdinand Ritter von Mannlicher tarafından 1895 yılında geliştirilen bir dizi çeşitli bolt-action (kama mekanizmalı) ve yarı otomatik tüfeklerdir. Tüfeğin yarı otomatik olması ve üretim yılı göz önüne alındığında Karabekir söz konusu silahın o yıllar için yeni teknoloji olduğunu vurgulamak istemektedir. Bknz: Ian Hogg & John Weeks, , *Military Small Arms of the 20th Century*, Hippocrene, New York, 1991.

karşı idarenin elinde bakımsız ve bozuk martinilerin⁴⁰ bulunduğundan bahisle ordu mensubu içerisindeki mekteplilerin sarayın keyfiyetlerinde kayıtsız kalması sebebi ile Manastırda bir ordu teşkil edip İstanbul idaresi üzerine gitmek fikirleri ortaya çıkıyordu.⁴¹ İttihat ve Terakkinin Makedonya köklerindeki ordu nüfusunu oluşturan hususlardan birinin bu olduğu ifade edilebilir.

Esasında olumsuzluklara karşı askeri modernleşme süreci, III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid ordusunun oluşturulmasıyla başlamış ve II. Mahmud döneminde önemli bir evreye ulaşmıştır. Bu dönemde, orduda yapısal reformlar gerçekleştirilmiş, 1826'da yeniçeri ocağının lağvedilmesi ordunun geleneksel yapılanmasında derin değişikliklere neden olmuş ve merkezi bürokrasinin güçlendirilmesiyle yönetim üzerindeki askeri etki azaltılmaya çalışılmıştır. Ancak, yeniçeri ocağının lağvedilmesine rağmen, ordunun siyaset üzerindeki etkisi tamamen ortadan kalkmamış, Tanzimat Dönemi'nden itibaren askeri eğitim görmüş fertlerin yönetim karşıtı tutumları belirginleşmiştir. İşte bu ahvalde yaşanan 1856 Kuleli Vakası Osmanlı'da ordunun siyasete ilk müdahalesi olarak kaydedilmiştir. Aynı zamanda Kuleli Vakası Engelhardt ve Vanbery gibi yazarlarca Meşrutiyete atılan ilk adım olarak görülmüştür.⁴² Nitekim Kuran bu vakayı Jön Türk Cemiyetinin avangardı olarak değerlendirmiştir.⁴³

Sultan Abdülhamit döneminde ordu içindeki yapısal ve ideolojik dönüşümler, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi dinamiklerinde önemli bir rol oynamıştır. Sultan, ordunun siyasallaşmasını teşvik ederek, liyakat yerine kişisel sadakate dayalı bir terfi sistemi uygulamış, bu da ordu içinde modern askeri eğitim almış ve yurtseverlik iddiasında olan mektepli subaylar ile Sultan'a ve devlete sadakat ve kişisel bağlılıkları mutalebesiyle yüksek mevkilere atanan alaylı subaylar olmak üzere iki farklı grup oluşmuştur. Bu durum, ordu içerisinde bir bölünmeye yol açmış ve ilk grup cemiyete nüfus ederek İttihat ve Terakkinin anayasal monarşi hareketlerin liderliğini almasında önemli bir etken olmuştur.⁴⁴

⁴⁰ Martini: 1871 yılında üretilen ve Osmanlı ordusunda 1872 yılından beri kullanılan tek kurşun atan, orijinal adı Henry-Martini olan tüfektir. Bknz: Abdullah Bayındır, Osmanlı Devleti Ordusunda Henry-Martini Tüfekleri, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8(3), 2022, s.859-885.

⁴¹ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2023, s.66.

⁴² Koray Ergin, II. Meşrutiyet Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi, *Cedrus The Journal of MCRI Dergisi*, 5, 2017, s.429.

⁴³ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbası, İstanbul, 1945, s.9.

⁴⁴ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.13.

Mekteplilerin, yabancı eğitimcilerin sıkı disiplini altında eğitim gördükleri Harp Okullarından mezun olduktan sonra kıtaya çıkmaları, yabancı dil bilgileri ve dönemin askeri bilgi ve kültürüne olan hakimiyetleri önemli etkiler yaratmıştır. Batı kültürü, sınırlı da olsa, Osmanlı subaylarının ilgi çektiği bir alan haline gelmiştir. Tanzimat dönemiyle gelen modern siyasi düşünceler; vatandaşlık bilinci, vatanseverlik, devlet şuurı, özgürlük ve eşitlik kavramları, Batı tipi eğitimin kaçınılmaz olarak getirdiği öğeler arasında yer alarak Osmanlı subaylarını derinden etkilemiştir. Devletin çöküşüne dair yaygın bir endişe, Osmanlı aydınları arasında müşterek bir sorun oluştururken bu kez subayları, geçmişten farklı nedenlerle siyasallaşmaya yönlendiriyordu.⁴⁵

Findley'e (2014) göre bu alaylı-mektepli subay çatışması evhamlı Sultan Abdülhamit'in onlardan birinin gerçek manada güç sahibi olmasını engelleme kararlılığı ile bağdaştırılmıştır. Nihayetinde başlangıçta yalnızca eğitimleri sayesinde bir askeri elitler topluluğu olarak beliren mektepliler zamanla Jön Türk hareketinin etkisiyle iktidara yönelik bir seçkinler grubuna evrilmişlerdir.⁴⁶

Esasında Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından şüpheli intiharı, ardından Abdülaziz'le hısımlık bağı olan Çerkez Hasan'ın, Vükelâ Meclisi'ni basıp Serasker Hüseyin Avni ve Hariciye Nazırı Raşit Paşaları dahil beş kişinin ölümü ile sonuçlanan Vükelâ Meclisi baskını, devamında padişah olan V. Murad'ın hâletiruhiyesinde başlayan bozulma sonucu tahttan indirilmesi, Sultan Abdülhamid'in ordu-ulema ve Bâbîâli'ye karşı temkinli yaklaşmasına mesnet olarak gösterilebilir.⁴⁷ Tanzimat ruhuna aykırı olarak Bâbîâli bürokrasisini pasifize edip bürokrasiyi Yıldız sarayından işletmesi, ordu üzerindeki sıkı kontrolü ve bizzat denetimi elinde tutmak istemesi, Abdülaziz'in hal vakasında ulemanın rolünü unutmuyarak dini kurumlarla medreseleri baskı altında tutma isteği, Sultan Abdülhamid'in henüz tahta çıkarken şahit olduğu bu mezkûr meselelere bağlanmaktadır. 1876 yılında Kanun-ı Esasî'yi ilân ettikten hemen sonra, tahta çıkmadan önce henüz şehzadeyken Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet ilanı konularını da ihtiva eden bir görüşme yaptığı Midhat Paşayı azletmesi ve sürgüne yollaması, 1878'de Meclis

⁴⁵ Ahmet Turan Alkan, Modern Asker-Siyaset İlişkisinin Osmanlı Meşrutiyetindeki Kökleri. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25, 2008, s.143.

⁴⁶ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Babıalı 1789-1922* (Çeviren: Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.70.

⁴⁷ Ahmet Turan Alkan, Modern Asker-Siyaset İlişkisinin Osmanlı Meşrutiyetindeki Kökleri. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25, 2008, s.145-146.

faaliyetlerine süresiz ara vermesi, saltanatının daha hemen başlarında onun kontrolü sağlama arzusunu yansıtır.⁴⁸

Akşin'e (1980) göre Sultan Abdülhamit, bu iki mektepli-alaylı muhtelif gruptan, Harbiyeli subayların alaylı subaylara kıyasla savaş bilgisi açısından daha üstün olmalarına rağmen sadakatlerinin daha düşük olduğunu değerlendirerek bu subayları İstanbul'dan uzaklaştırıp Rumeli'deki iki orduda görevlendirmeye özellikle önem vermiştir. Rumeli'de mektepli subayların yoğunlaşması ve bu subayların bölgedeki etkinlikleri, Abdülhamit yönetiminin sona erdirilmesinde belirleyici bir rol oynayacaktır.⁴⁹

Ordu içerisindeki benzer çatışma bu sefer paşazade çocukları, varlıksız aile çocukları arasındaki ayrım üzerinden Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde de görülmektedir. İktisadi ve sınıfsal açıdan imkanları kısıtlı ailelerin çocukları subay mekteplerinde sıkı disiplin ve eğitim programı ile yetiştirilir iken Devlet ricalinin oğulları ise disipline tabi olmayıp şekli bir imtihanla sınanmaktadır. Aynı mektepte farklı statüye tabi tutulan çocuklar üzerinden Tanzimat Döneminin kurumsal yapısının ordu üzerindeki etkisi saptanmaktadır.⁵⁰ Genç Osmanlıların sistemli, en ağır tenkitleri bu ikili standartlara karşı yöneltmiştir. Nitekim Sultan Abdülaziz'in hal keyfiyeti kararı veren ordu mensuplarının da memnuniyetsizlikleri aynı sebeplere dayandırılmıştır.⁵¹

2.1.1.3. Fransız ihtilali

1789 yılına gelindiğinde dünya arenasında özellikle Avrupa'yı bir heyula etkisine alan gelişmeler meydana gelmekteydi. İhtilal çıktığında Fransa sosyal yapısını, sosyal statüsü yüksek imtiyazlı sınıf olan Asilzadeler (La Noblesse), ruhani ayrıcalıklara sahip Ruhban Sınıfı (Le Clergé), genel nüfusun büyük bir kısmını oluşturan ancak en az ayrıcalıklara sahip olan Halk Sınıfı (Tiers États) oluşturmuyordu. Bu sınıflandırmanın zirvesinde ise Bourbons hanedanından gelen ve ülkeyi otoriter bir biçimde idare eden Kral XVI. Louis ve onun ailesi bulunmaktaydı. Söz konusu toplumsal sınıflar arasındaki ayrım, her bir sınıfın sahip olduğu özgün ayrıcalıklar (privilèges) temelinde belirginleşmekteydi.

⁴⁸ Ahmet Turan Alkan, Modern Asker-Siyaset İlişkisinin Osmanlı Meşrutiyetindeki Kökleri, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25, 2008, s. 145-146.

⁴⁹ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s.46.

⁵⁰ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s.139.

⁵¹ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s.139.

Tabiatıyla, ayrıcalıklara ve eşitsizliğe dayanan bu toplumsal yapı, ihtilalin tetiklenmesine zemin hazırlamıştır.⁵²

Ekonomik durum ise sosyal yapısıyla çelişiyordu. 18. yüzyılda sanayide yaşanan ilerlemeler Fransa'yı da etkiledi. Üretim ve zenginlik artmasına rağmen, ayrıcalıklı sınıfların hakimiyeti, büyük burjuvazi sınıfının siyasette ve toplumda etkin olmasına izin vermiyordu. Sanayi devrimi burjuvaziye güçlendirdi. Burjuvazi, eline geçen ilk fırsatta bu gücünü kullanacaktı.⁵³

Osmanlı Devleti'nde öne çıkan durum ise Müslüman burjuvazinin olmamasıdır. Bir miktar gayrimüslim burjuvazi ve az sayıda Müslüman tüccar vardı, ancak bunlar bir sınıf oluşturacak kadar çok değildi. 1908'e kadar kendi içinde kapalı bir grup olan Selanik'te Yahudilikten dönenler, bir tür burjuvaziye örnek teşkil edebilir, ancak onların da diğer Müslümanlarla fazla bir iletişimi yoktu. Bu yüzden, bir burjuva sınıfının eksikliği, ihtilal fikrini benimseyip yayacak bir toplumsal grup olmadığı en azından başlangıçta söylenebilir.⁵⁴ Balkanlarda ise Müslüman halkın, genellikle tarımsal arazilerin çoğuna egemen olduğu ve birçok kişinin de büyük toprak sahibi olduğu göz önüne alındığında, Balkan ihtilallerinin, feodaliteye karşı ve burjuva niteliği taşıması bu bakımdan uygun düşmekteydi.⁵⁵

İhtilal öncesinde, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, askeri, diplomatik ve ekonomik boyutlarıyla önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Özellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile daha yakın ilişkiler kurma eğilimi daha da belirginleşmiştir. Bu dönemde, Kanun-i Kadime geri dönüş arzusu güçlü olmasına rağmen Batı ile entegrasyon çabaları ağır basmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk büyükelçiliğinin Paris'te açılması, bu yakınlaşmanın tesadüfi olmadığını ve Fransa ile olan derin bağların bir göstergesi olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁶ Özellikle 1789 yılında tahta geçen III. Selim, Fransız kültürü ve politikalarına özel bir ilgi göstermiştir. Henüz şehzadeyken bile XVI. Louis ile gizlice iletişim kurmuştur. 1794 yılında askeri reformlar gerçekleştirdiğinde, oluşturduğu yeni askeri birliklere "Nizam-ı Cedit" (Yeni Düzen)

⁵² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.71.

⁵³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.74.

⁵⁴ Sina Akşin, Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 49(3), 1994, s.27.

⁵⁵ Sina Akşin, Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 49(3), 1994, s.25.

⁵⁶ Mehmet Ali Karaman, Fransız İhtilali'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 2018, s.69.

adını vermiş ve bu terim, bazı tarihçiler tarafından Fransız Devrimi sırasında kullanılan "Nouvel Ordre" ifadesinin bir çevirisi olduğu belirtilmiştir.⁵⁷

İhtilal gerçekleştiğinde, ihtilale karşın, eski Osmanlı-Fransız dostluğu devam ediyordu. Yeni rejim Ancien Régime döneminde benimsenen diplomatik yaklaşımı sürdürmekteydi. Bu bağlamda, Yeni Fransa'nın dış politika stratejisi, Osmanlı içerisinde kendi ideolojisini yayma amacından ziyade Fransa'nın Yakın Doğu bölgesindeki ticari ve siyasi menfaatlerini güçlendirmeye yönelikti. III. Selim'in Fransa'yı destekleyen dış politikasına en ciddi zararı veren olay, Napolyon'un beklenmedik bir şekilde Mısır'a girişi olmuştur. Bu gelişme karşısında Osmanlı yönetimi derin bir şaşkınlık içerisinde düşmüştür. Napolyon'un Mısır'a yönelik işgal planlarının gerçek amacını, İngiliz diplomasisi dahi doğru bir şekilde tahmin edememiş ve bunun İngiltere'ye yönelik bir saldırı hazırlığı olarak algılamıştır.⁵⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici elitleri, 1789 Temmuz'unda Fransa'da baş gösteren devrime ilişkin başlangıçta önem atfetmemiş, hatta bu olayı memnuniyetle karşılamışlardır. Bu tutumun altında yatan sebep Osmanlı Devleti'nin o dönemde Rusya ve Avusturya ile iki yılı aşkın süredir devam eden bir savaş içerisinde olmasıydı. Bu iki Avrupa gücünün, kendi topraklarında benzer bir isyanın patlak vermesi ihtimaline karşı derin endişeler taşımaları ve bu endişeyle barış görüşmelerine daha sıcak bakabilecekleri öngörülmekteydi. Nitekim 1791'de Avusturya ile Zıştovi, 1792'de ise Rusya ile Yaş antlaşmaları imzalandı.⁵⁹ İhtilal'in zuhur etmesiyle 1790'da Prusya ve Avusturya arasında Reichenbach Muahedesi imzalanmış olup söz konusu akit mucibince Avusturya hükümeti, son harbde ele geçirdiği toprakları Osmanlı İmparatorluğu'na geri verme ve yalnızca Hotin Kalesi'ni Osmanlı-Rus barış anlaşmasına kadar muhafaza etme yükümlülüğü altına girmiştir.⁶⁰

İhtilal Osmanlı halkı içerisinde ise farklı etkiler yaratmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu, farklı etnik ve dini grupları birer dini cemaat olarak tasnifleyerek yönetiyordu. Ancak ihtilal sonrası yayılan milliyetçilik akımları ile bu sistem işlevsiz hale geldi. Halk artık kendilerini Ortodoks olarak değil, etnik kimlikleriyle, Yunanlı veya Bulgar olarak

⁵⁷ Sina Akşin, Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 49(3), 1994, s.24.

⁵⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.120-123.

⁵⁹ Ercüment Kuran, Fransız İnkılâbı'nın Türk Düşünürlerine Etkisi, *Erdem Dergisi*, 26(9), 1996, s.737.

⁶⁰ İsmail Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Cilt:4), Türkiye Yayınevi, 1972, s.71.

tanımlamaya başladı. Bu durum, Müslüman Arap ve Arnavut unsurlar arasında da yayılmaya başladı. İmparatorluk elitleri bu sorunu aşmak için batılılaşma çabaları ve parlamento gibi yapıların, temsilciliği geliştirmek ya da yeni grupların iktidara katılımını sağlamak yerine milliyetçilikten kaynaklanan yeni kimliklerin üstünde “Osmanlı Vatandaşı” fikrine dayanan bir kimlik oluşturmayı hedefliyordu.⁶¹

Fransız Devrimi'nin yaydığı düşünceler başlangıçta, hükümet politikalarını eleştiren Yeni Osmanlılar hareketi üzerinde etkili olmuştur. Bu hareket muhalefet faaliyetlerinde dini motifleri stratejik olarak kullanmış, Batı'dan alınan fikirlere İslami bir çerçeve kazandırma çabasına girişmiştir. Özellikle meşrutiyetin ilan edilmesi için İslami söylemlerden yararlanan Genç Osmanlılar, bu yönetim biçiminin her alanda çözüm sunacağına inanmışlardır.⁶² Bu inançlarını, ideolojik bir tercih olarak değil, daha çok J.J. Rousseau gibi Fransız düşünürlerinin etkisinde kalarak şekillendirdikleri söylenebilir. Montesquieu'nun fikirlerinden haberdar olmalarına rağmen, Rousseau'nun görüşlerine daha fazla yönelmişlerdir.⁶³ Montesquieu mutlak monarşiye karşı çıkmış ve güçler ayrılığını savunarak ülkesinde İngiltere modeli bir Anayasal Monarşi'nin kurulmasını desteklemiştir. Voltaire vicdan ve düşünce özgürlüğünü savunmuş, dini kurumlar ve mevcut yapıları eleştirerek, krallığın ilahi haklara dayanmadığını ve bu yolla mutlak monarşiyi zayıflatmayı amaçlamıştır. Jean-Jacques Rousseau toplumun yeniden düzenlenmesi gerektiğine inanmış Devletin, bireyler arası bir sözleşme olduğunu ve eşitliğin temel alınması gerektiğini vurgulamış halk egemenliğine dayalı bir Cumhuriyet öngörmüştür.⁶⁴

Benzer şekilde, Batılı düşüncelerden etkilenen bir başka Türk aydını Ahmet Rıza olup, o da Pierre Lofitte'nin pozitivist fikirlerinden etkilenmiştir. Ahmet Rıza, "Meşveret" dergisini yayımlayarak ve pozitivist ilkeleri İslam ile bütünleştirmeye çalışarak bu etkiyi somutlaştırmıştır.⁶⁵

⁶¹ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, 1989, s.70.

⁶² Okan Bekcan, Fransız İhtilali'nin Osmanlı Siyasal ve Düşünsel Hayatı Üzerine Etkileri, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 2023, s.155.

⁶³ Bengül Selman Bolat, Fransız İnkılabı'nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 2005, s.154.

⁶⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul, 2015, s.11.

⁶⁵ Okan Bekcan, Fransız İhtilali'nin Osmanlı Siyasal ve Düşünsel Hayatı Üzerine Etkileri, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 2023, s.155; Bengül Selman Bolat, Fransız İnkılabı'nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 2005, s.154-155.

Osmanlı Türklerinin ise bu fikirlere tepkileri farklı şekillerde aks ediyordu. Geleneksel kesim krallara başkaldırma hakkını meşru sayan ve tanrısızlık, laiklik düşüncelerini yaydığı savını ileri sürdükleri Fransız siyasal öğretilerine karşı kararlı bir husumet duyuyorlardı. 1798 yılında, zamanın Reîsü'l-küttâbı, ihtilale zemin hazırlayan vakıaları Rousseau ve Voltaire gibi tanrısızların işi olarak mahkûm ediyordu. Devlet ile ahali arasındaki en sağlam temel olarak kutsal hukuku (dini ve şeriatı) savunuyordu. Bununla birlikte geleneklere uymayan yenilikçi fikirler genç Türklerin bir kısmı arasında hatta Bab-ı Ali ve Saray'da bile serpilmekteydi.⁶⁶

İhtilali'n amentüsü İttihat ve Terakki'nin nizamnamesinin de daha ilk maddesinde kendini göstermektedir. "Müsavat" ve "Hürriyet" ilkelerine "Adalet" ile birlikte- bir görüşe göre "Adalet"⁶⁷ eklemleyerek diğer bir görüşe göre "Kardeşlik"ın yerine "Adaleti geçirerek"⁶⁸ - Hukuk-ı beşeriyenin birer parçası olarak anılmıştır. Cemiyetin yayınlarında sıklıkla başvurulanan "kardeşlik" fikri de nizamnamede hem kadın hem erkek tüm Osmanlı vatandaşlarını, Müslüman ve Hristiyan Osmanlıları kapsayacak şekilde zımnen yer almıştır. Fransız İhtilaline yapılan gönderme, 1908 devrimi "Şarkın İhtilal-i Kebiri" olarak adlandırılarak 1789'un devamı olarak konumlandırılır. Aynı yaklaşım Fransız aydınlarında da görülmektedir. Bu aydınlar Meşrutiyetin ilanını Doğu'nun Fransız Devrimi (la Révolution française de l'Orient), Jön Türkleri de Cumhuriyetçi Fransa'nın evlatları (les fils de la France républicaine) şeklinde tanımlamaktadır.⁶⁹

Bununla birlikte Okyar'a (1990) göre, bazı yazarlar İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerini, Fransız Devrimi'nin radikal fraksiyonu olan Jakobenlerle karşılaştırsa da son hedefler bakımından İttihatçılar ile Fransız devrimcileri arasında önemli farklar bulunmaktadır. Fransız devrimcileri, siyasi ve sosyal alanlarda Fransız toplumunu kökünden dönüştürmeyi amaçlayarak oldukça radikal bir hedef belirlemişler; mutlakiyetçi monarşiyi yıkıp yerine cumhuriyeti kurmuş, aristokrasi ve kilisenin tüm ayrıcalıklarını ortadan kaldırarak bireylerin eşitliği ve laiklik temelinde bir siyasal ve sosyal yapı oluşturmayı hedeflemişlerdir. Buna karşılık İttihatçılar, Osmanlı Devleti'ne meşrutiyeti

⁶⁶ Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform, (1856-1876)*, Papirüs Yayınevi, 1997, İstanbul, s.35.

⁶⁷ Georgeon' a göre Fransız devrimi sloganı, Jön Türklerde, Cumhuriyetin kutsal üçlüsü adalet kavramının eklenmesi ile değiştirilmiştir. Bknz: François Georgeon, Bir de Adalet: Jön Türkler ve Fransız Devrimi, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 3(11), 2007, s.176.

⁶⁸ Ahmad'a göre Jön Türkler 1789'un düsturunu benimserlerken Kardeşlik yerine adaleti kullanmışlardır. Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.113

⁶⁹ Enes Kabakcı & Özgür Adadağ, İslahat Devrimi: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı-Türk Siyasî Düşüncesinde Değişim Algısı, *Divan: Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, 14(26), 2009, s.27-28.

getirme çabalarında, devletin temel niteliklerini değiştirmeden Batı'daki siyasi ve ekonomik sistemleri imparatorluğun yapısına adapte etmeyi amaçlamışlardır; bu nedenle İttihatçıların girişimi, radikal bir dönüşüm yerine, daha çok reformlarla tanımlanabilecek bir süreci işaret etmektedir.⁷⁰ Petrosyan'a göre, dönemin Jön Türk liderlerinin arazi meselesine dair net bir çözüm önerisinde bulunmamış olmaları dikkat çekicidir. Ona göre Jön Türkler, toplumsal hadiseler ve ilişkilerin sınıfsal boyutundan bila haberdirlere. Petrosyan, Jön Türklerin idealist yaklaşımlarının onların tarih boyunca sosyo-ekonomik dinamikleri kavrayışını engellediğini ileri sürer. Petrosyan'a göre, Jön Türk hareketi ideolojik ve politik evrim içerisinde, 1906'lara kadar, ılımlı bir burjuva liberal reformist çizgisinde bulunmuşlardır.⁷¹

Jön Türklerce sorunların kaynağının padişahların kişiliklerinde yattığı varsayılmaktadır. Bu çerçevede, padişahın değiştirilerek yerine aynı hanedandan birisinin saltanat makamına siyasi lider olarak atanmasının mevcut sorunların çözümüne katkıda bulunacağı öne sürülmektedir. II. Meşrutiyet döneminin Jön Türk önderleri de bu yaklaşım açısından devrimci bir düşünceye sahip değildirler. Örneğin, dönemin öne çıkan isimlerinden Mizancı Murad veya Ahmed Rıza gibi liderlerin görüşlerine göre asıl mesele 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konularak meşruti bir rejimin tekrar tesis edilmesidir. Bu perspektiften bakıldığında, padişahın değiştirilmesi ve yerine Osmanlı hanedanından bir başka kişinin geçmesi gerekmektedir, zira Osmanlı İmparatorluğu'nu ancak Osmanlı soyundan gelen bir hükümdarın bir arada tutabileceği düşünülmektedir.⁷²

2.1.1.4. Tanzimat fermanı

1789'da başlayan Fransız İhtilali ile eşitlik, özgürlük, adalet ve milliyetçilik gibi fikirler hızla yayılmaya başlamış ve geniş bir destekçi kitlesi bulmuştur. Süreç, iktidarlar açısından meşruiyet sorunu olarak kendini göstermiştir. Özellikle milliyetçilik, farklı halkları bir arada tutan Osmanlı, Avusturya ve Rusya gibi imparatorluklar için büyük bir tehdit oluşturmuş, bu imparatorluklar Fransız İhtilali tarafından yayılan ve özellikle

⁷⁰ Osman Okyar, *Fransız Devrimcileri ve İttihatçılar*, de la Revalution Francaise A la Turquie d'Atatürk, İstanbul-Paris, 1990, s.184-185.

⁷¹ Cenk Reyhan, Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve, *Gazi Akademik Bakış*, 1(2), 2008, s.129-130.

⁷² Cenk Reyhan, Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve, *Gazi Akademik Bakış*, 1(2), 2008, s.126-129.

milliyetçilik fikrine karşı mukavemet göstermişlerdir.⁷³ 19. yüzyılın başları itibari ile Osmanlı İmparatorluğu hem Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik cereyanı ile bağımsızlık isteyen isyanlarla uğraşmakta hem de Vali Mehmet Ali Paşa ayaklanması ile meşgul olmaktadır. Özellikle Sırp'ların başlattıkları isyanlar sonucunda bazı imtiyazlar elde etmeleri, ardından Yunanlıların büyük bir isyan başlatmaları, Osmanlı'yı Avrupa'nın tamamıyla karşı karşıya getirmiştir. Bu dönem, Avrupalılar tarafından "Şark Meselesi" olarak adlandırılmış ve Osmanlı'nın hem dışarıdan hem de kendi valisi tarafından ilk kez ciddi bir tehdit altında olduğunu göstermiştir. Bu durum, imparatorluğun zayıflığını ve bölünme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Osmanlı yöneticileri, bu kötü gidişatı durdurmak ve devleti güçlendirmek için yoğun çaba harcamışlardır. İçinde bulunulan bu buhran ve değişen dünya koşulları, yeniden yapılanmanın kaçınılmaz olduğunu göstermiştir.⁷⁴

Bu yapılanma 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecid'in Tanzimat Fermanı adı verilen bir reform bildirisi yayımlanması ile kendini göstermiştir. Bildiri, dönemin Dışişleri Bakanı Reşit Paşa tarafından, Avrupalı liderlerle yapılan görüşmeler sonucu şekillenen bir reform planını duyuruyordu. "Tanzimat" kelimesi, düzenleme yapmak anlamına gelen "tanzim" kelimesinden türemiş bir ifade olup bu terim daha geniş bir düzenleme ve yeniden yapılandırma sürecini ifade ediyordu.⁷⁵

Reşit Paşa, 12 Ağustos 1839'da İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a verdiği muhtıradaki reform düşüncesini "systeme immuablement etabli" olarak özetlemişti. Muhtıradaki hükümdarın erkinde yer alan mutlak yetkesi zulüm olarak yer almaktaydı. Berkes'e (2003) göre bu sistemin, padişahın hükümet işlerine müdahalesinin önlenmesini ve daha adil bir yönetim anlayışının benimsenmesini hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde yeni bir yönetim anlayışının ve siyasal sistemin temellerinin atıldığını işaret etmektedir.⁷⁶

Tanzimat dönemi, ülkenin modernleşme sürecinde kritik bir evreyi temsil eder. Bu dönemde, devlet yapılanmasında yeni reformlar yapılarak toplumun dönüşümü hedeflendi. Batılı liberal düşüncelerden etkilenecek oluşturulan Tanzimat Fermanı

⁷³ Yavuz Özdemir, Erol Çiydem & Elif Aktaş, Background of Tanzimat Edict. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 22(1), 2014, s.325.

⁷⁴ Yavuz Özdemir, Erol Çiydem & Elif Aktaş, Background of Tanzimat Edict. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 22(1), 2014, s.324-325.

⁷⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.213

⁷⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.213-214.

Fransız İhtilali'nin yarattığı sosyal ve politik değişikliklerin etkilerini sınırlamayı, çeşitli kültürel ve dini toplulukları bir arada tutmayı ve Osmanlı kimliğini inşaa etmeyi amaçladı. Hukuk alanında gerçekleştirilen reformlarla, yazılı kanunların uygulanması sağlanmaya ve devletin düzeni ve güvenliği garanti altına alınmaya çalışıldı.⁷⁷

Bu dönemde resmiyet kazanan Osmanlı modernleşme/Batılılaşma çabası, siyasi, ekonomik ve kültürel yenilikleri kapsayan geniş bir girişim olarak değerlendirilir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtulma gerekliliğiyle başlayan modernleşme düşüncesi, imparatorluğun başlangıcından çöküşüne dek, Avrupa'nın işlevsel kurumlarının benimsenmesinden batı taklitçiliğine kadar çeşitli yaklaşımlarla ele alınmıştır. Bu tartışmalar yalnızca yönetim ve sivil bürokrasi çevrelerinde değil aynı zamanda Tanzimat'la beraber Osmanlı aydınları arasında da yoğun şekilde yaşanmıştır. Batılılaşmanın mahiyeti, derecesi ve reform yaklaşımları konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Tanzimat'ın, belirli bir modernleşme programının ötesinde, mevcut sorunlara pratik çözümler sunma ve devleti iyileştirme amacıyla yürütüldüğü, Osmanlı modernleşme sürecinin pragmatik doğasına işaret ettiği değerlendirilmiştir.⁷⁸ Tanzimat dönemiyle birlikte, Türk siyasi ve fikir alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Basın üzerindeki baskıların kaldırılmasıyla, düşünürlerin daha net bir şekilde kendilerinin ifade etmesi ve çeşitli düşünce akımlarının ortaya çıkması sağlanmıştır. Farklı fikir cereyanlarının yanı sıra vatan, ulus/millet, meşrutiyet, cumhuriyet ve Doğu-Batı gibi konular tartışmaya açılmış, bu da siyasi gelişmelere önemli etkilerde bulunmuştur.⁷⁹ Dönemin muhalif hareketleri ve I. Meşrutiyet döneminin zeminini hazırlayan Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin üyeleri basın sektöründe edindikleri tecrübelerle şekillenmişlerdir.⁸⁰

Genç Osmanlılar bu dönemde Tanzimat'ın Reşid Paşa'dan sonraki tatbikçileri Ali Paşa ile Fuat Paşa'ya karşı bir muhalefet hareketi içinde bulunmuştur. Genç Osmanlılar Tanzimat'ın nizam ve devletin selameti gayesi ile uyguladığı ıslahatların aksine neticeler verip kifayetsiz kaldığına işaret ederken, Ali ve Fuat Paşalara yönelik tenkitlerin müşterek noktası olan bu ilk hareket, Namık Kemal, Mehmet Bey, Ayetullah Bey, Nuri Bey, Reşat

⁷⁷ Tuba Özhazinedar, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Adalet Fermanı ve Kanun-i Esasi'nin Tahlili, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 12(36), 2024, s.762.

⁷⁸ Ayşenur Yılmaz & Rüya Telli, Osmanlı'nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), 2021, s.1405.

⁷⁹ M. Zakir Sarıkaya, Osmanlı Devleti'nde Yeni Bir Yapılanma: Tanzimat Fermanı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2023, s.62.

⁸⁰ Mehmet Alkan, Sultan II. Abdülhamid Dönemi, İzü Yayınları, İstanbul, 2019, s.310.

Bey ve Refik Beyler gibi Osmanlı aydınlarını bir araya getiren İttifak-ı Hamiyettir.⁸¹ Bu oluşum, Mustafa Fazıl Paşa'nın liderliğinde, fikirlerini yayma amacıyla Hürriyet, Ulum ve Muhbir gibi gazeteleri Paris'te basma kararı almıştır. Yine Muhbir Gazetesi'nin ilk sayısı 31 Ağustos 1867'de Londra'da yayımlanmıştır.⁸²

Genç Osmanlıların beyanatları “*Osmanlı idaresinin zulmüne son vermek ve adaleti tesis etmek*” maksadına atfedilmiş olup bu düşünce yapısını temsil eden Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın rehberliğindeki cemiyetin, Osmanlı idaresine yönelik müspet tenkitleri; hükümetin istibdadına, halkın hürriyetlerinin tahdit edilmesine, vatandaşların, kötü idare sebebiyle sosyal ve iktisadi menfaatlerinin ziyana uğramasına dairdir ve Türk fikir hayatında demokratik mülhaza hareketinin başlangıcı olarak telakki edilmektedir.⁸³

Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in risalelerinde Osmanlı siyaset münevverlerince ideal nizam addedilen Yavuz ve Kanuni saltanatlarına atfedilen siyasi ve içtimai yapıların unsurları arasındaki ilişki ve işleyişine vurgu bilhassa geri kalmışlık, bozulma ve ıslahat fikirlerinin ifadesinde dayanak olarak mevcudiyetini sürdürür.⁸⁴

Namık Kemal neşriyatlarında, Tanzimat'ın önemli bir adım olduğunu ancak daha çok siyasi bir nitelik taşıdığını belirtmiştir. Tanzimat Fermanı'nın, Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan topluluklara daha fazla hak tanınması yönündeki baskılarının bir sonucu olarak ortaya çıktığına dikkat çekmiştir.⁸⁵ Namık Kemal, "Tanzimat" isimli makalesinde, bu hususu “*Gülhâne Hattı bazılarının zannı gibi Devlet-i Aliyye için bir şartnâme-i esasî değildir, yalnız şartnâme-i hakikimiz olan şer‘-i şerîfin bazı kavâidini teyid ile beraber Avrupa'nın fikrine muvafık birkaç tedbîr-i idareyi müeyyed bir beyannâmeden ibarettir.*” şeklinde ifade etmiştir.⁸⁶

Ziya Paşa, Tanzimat reformlarını temel bir yaklaşım olarak olumlu bulmakta; ancak, bu reformların uygulanış biçimine dair aynı kanaati taşımamaktadır. O, Tanzimat'ın devletin

⁸¹ Ayşenur Yılmaz & Rüya Telli, Osmanlı'nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), 2021, s.1406.

⁸² Ali Baltacı & Fatih Özkan, Tanzimat Dönemi Aydınlarından Ali Suavî ve Eğitim Görüşleri, *Cihanşümül Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 2020, s.72.

⁸³ Nergiz Aydoğdu, Türk Siyaset Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Tanzimat Dönemi Aydınlarının Adalet ve Zulüm Anlayışı, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (50), 2020, s.357.

⁸⁴ Nergiz Aydoğdu, Türk Siyaset Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Tanzimat Dönemi Aydınlarının Adalet ve Zulüm Anlayışı, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (50), 2020, s.364.

⁸⁵ Coşkun Çakır, Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihani: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (3), 2004, s.13-14.

⁸⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s.65.

iyileştirilmesi ve yeniden yapılandırılması için acil ve etkili bir önlem olabileceğini belirtirken, uygulamada yapılan hataların bu potansiyelin zararlı sonuçlar doğurduğunu vurgular. Paşa, uygulamadaki bu olumsuzlukların sorumlusunun yöneticiler olduğu düşüncesindedir. Bu sorunları iki ana noktada ele alır: İlki, yöneticilerin şahsi menfaatlerini, kamu yararının önünde tutmaları; ikincisi ise, görev için yeni vazifelendirilen kişilerin evvelkilerin çalışmalarını kötülemesi. Bu tespitlerle Ziya Paşa, Tanzimat'ın idealleri ile pratikteki uygulaması arasındaki çelişkileri ve bu çelişkilerin altında yatan yönetsel problemleri dile getirir.⁸⁷ Ziya Paşa, halk egemenliği kavramını, Jean-Jacques Rousseau'nun toplumsal sözleşme teorisinden hareketle ele almakta ve bu kavramı geleneksel monarşi anlayışıyla bağdaştırarak hükümdarları halkın hizmetkârı olarak nitelendirmektedir. Bu yaklaşımıyla, Paşa, hükümdarlık makamını halkın ihtiyaç ve hizmetine adanmış bir konum olarak yeniden tanımlamaktadır.⁸⁸

Ali Suavi, Tanzimat uygulaması ile yaşanan huzursuzlukları ve halk ayaklanmalarını dile getirir. Bu dönemde, bazı yetkililerin olası daha büyük sorunları önlediğini, bu yöneticilerin Tanzimat'ın olumlu yanlarını halka anlatmaya çalıştıklarını ancak yine de bürokrasinin bu reformları kötü uyguladığını belirtir. Suavi'ye göre, Tanzimat'ın başarısız uygulanması halk arasında kötü bir izlenim bırakmış, halk Tanzimat kelimesini duyunca rahatsızlık duymaya başlamıştır. O, eğer merkezi yönetim daha iyi olmuş olsaydı, Tanzimat'ın daha olumlu sonuçlar doğuracağını ve devlet yöneticilerinin halkın gözünde daha olumlu bir yer edineceğini ifade eder.⁸⁹

Hülasa Tanzimat devri siyasal tepkisi ve ilk somut muhalefeti Birinci Jön Türk Hareketi'nde mevcudiyet bulmuştur. Bu hareketin en belirgin temsilcisi, "Yeni" ya da "Genç Osmanlılar Cemiyeti" olarak bilinmektedir.⁹⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda bu muhalif Jön Türk hareketi sonrasında dönemin hükümdarı olan Sultan'a 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk resmi anayasasını da kabul ettirebilmişti. Ne var ki bu gençlerin desteğiyle tahta çıkan II. Abdülhamid, çeşitli bahaneler öne sürerek 1878'de anayasayı askıya aldı ve yönetimi tekrar sıkı bir şekilde kontrol altına almaya başladı. II.

⁸⁷ Coşkun Çakır, Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihani: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (3), 2004, s.14.

⁸⁸ Nergiz Aydoğdu, Türk Siyaset Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Tanzimat Dönemi Aydınlarının Adalet ve Zulüm Anlayışı, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (50), 2020, s.367.

⁸⁹ Coşkun Çakır, Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihani: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (3), 2004, s.14.

⁹⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s.64.

Abdülhamid'in otokratik yönetimi altında, İttihat ve Terakki ile yeni bir muhalefet hareketinin temelleri atıldı.⁹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve reform süreçleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yükselişine kadar uzanan önemli dönüm noktalarıyla karakterize edilir. Bu süreç Tanzimat döneminin başlamasıyla ivme kazanmıştır. Ardından, 1856'da yürürlüğe giren Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin iç yapısal reformlarına hız verilmiştir. Bu dönem, 1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ile siyasi alanda önemli bir dönüşümün yaşandığı bir evreyi temsil ederken, 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ise bu sürecin daha da derinleştiğini göstermektedir. Bu gelişmeler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin döneminde yaşanan siyasi ve toplumsal değişimlerin arka planını oluşturur ve söz konusu döneme zemin hazırlayan kritik öneme sahip tarihsel olaylar olarak değerlendirilebilir.⁹²

2.2. Cemiyetin Denetim ve İktidar Yılları ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri

Türkiye'nin 20. yüzyıla girişi 23 Temmuz 1908 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in 1878 yılında rafa kaldırdığı 1876 Anayasasının tekrar yürürlüğe girmesiyle başladı.⁹³ Sultanın, 1878 tarihli bildirisiyle Osmanlı Meclisi'nin işlevlerini yerine getirmediği ve görevini tam anlamıyla icra edemediği belirtilmiştir. Bildiride, Kanun-ı Esasi'nin 7. ve 35. maddeleri uyarınca meclisin yetkilerinin geçici olarak askıya alındığı ifade edilmiştir. Bu durum, meclisin otuz yıl süren bir tatil dönemine girmesine ve bu süre zarfında her türlü muhalif ve eleştirel sesin bastırılmasına yol açmıştır.⁹⁴ Ancak İngiliz kralı ve Rus Çar'ının 9 Haziran 1908 tarihinde gerçekleştirdikleri Reval görüşmeleri sonucunda, Makedonya'da uygulanacak reformlar konusunda mutabakata varıldı. Bu diplomatik gelişme, Jön Türklerin Rumeli ordusu ile iletişime geçmelerine neden oldu.⁹⁵ Makedonya sorunu esasında Kosova, Selanik ve Manastırı kapsayan 3 Osmanlı vilayetinde Balkan Milliyetçiliğinin fikri cereyanları ile Bulgar komitacılarının çeteleşmesi sonucu yıldırı ve terörizm yöntemlerini kullanarak Bulgar olmayanları sindirme ve bölgeden kaçırma

⁹¹ Orhan Ors, Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti, *Atatürk Yolu Dergisi*, 13(51) 2013, s.713.

⁹² Gökhan Dönmez & Cemal Öztürk, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi İktidar Anlayışı: İttihat ve Terakki Cemiyeti Bonapartist Miydi?, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 2018, s.204.

⁹³ Faroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.51.

⁹⁴ Satılmış Gökbayır, Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 2012, s.71.

⁹⁵ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.299.

çabalarından kaynaklanıyordu. Nitekim Rumlar ve Sırlar da komitalar kurarak Osmanlı kolluk güçleri ile çatışmalara gırıyordu. 3 Mart 1908'de İngiltere, diğer büyük Devletlere bir genelge göndererek 3 vilayete tek bir vali atanmasını ve Bölgede Osmanlı askeri gücünün azaltılmasını istedi.⁹⁶ 93 İttihat ve Terakki Cemiyeti, İngiltere Kralı ile Rusya Çarı arasındaki Reval mülâkatında Osmanlı imparatorluğunun taksiminin görüşüldüğünü ve buna kati şekilde karar verilmiş olduğunu, memleketi nihayet bu hale Abdülhamid idaresinin düşürdüğünü ileri sürüp büyük ve heyecan uyandırıcı bir propaganda başlatmıştı. Üstelik, Makedonya'daki süregelen ihtilalin de bu kötü idareden kaynaklandığı iddia ediliyordu.⁹⁷ Alman ve Rus imparatorlarının Reval'de gerçekleştirecekleri görüşme, Talât Bey için de büyük bir endişe kaynağı olmuştu. Herkeste görüşmenin Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletler arasında paylaşılması meselesini gündeme getireceği genel kanısı hâkimdi. Ortaya çıkan söylentiler, cemiyet üyelerini derin bir telaşa sürüklemişti.⁹⁸

1908'de Manastır'da Kolağası Niyazi Bey ve Selânik'te Yüzbaşı Enver Bey askerleri ile dağa çıkarak kalıcı istibdat yönetiminin yıkılmasını, hürriyetinin ilanını istediler.⁹⁹ Kolağası Eyüp Sabri Bey de bir çete kurarak benzer bir eyleme girişti. Askeri ve halktan çok sayıda kişi kendisine katıldığından kuvvetler hızla büyümekteydi.¹⁰⁰ İlk olarak harekete geçen kişi Enver Bey olmuştur. 12 Haziran Perşembe gecesi, Enver Bey, Selanik'ten Vardar Kapısı yoluyla ayrılmıştır. Ardından, 15 Haziran 1908'de Resne'de Kolağası Niyazi Bey, yaklaşık 150 silahlı kişiyle birlikte dağlık bir rotaya yönelmiş, bu hareketi diğerlerinin de izlemesiyle isyan, ya da daha doğru bir ifadeyle ihtilal, fiilen başlamıştır.¹⁰¹ Resne'den ayrılan Niyazi Bey önderliğindeki çete, kışladan sağlanan ikişer silah ile donatılmış 150 askerden oluşuyordu. Resne'den yaklaşık iki saat uzaklıkta yer alan Lahçe Köyü yönünde ilerlerken, Mülâzım-ı Evvel Osman Cevdet Bey ve 30 yoldaşının katılımıyla grup, toplamda 180 kişilik bir güce ulaşmıştı.¹⁰² Bu arada Şemsi Paşa'nın 7 Temmuz'da Manastır'a gelerek 3 tabur askerle Niyazi Bey'in izini sürmek üzere harekete geçeceği haberi Ohri Milli Alayı'nın başındaki Eyüp Sabri Bey tarafından

⁹⁶ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.52-53.

⁹⁷ Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi* (Cilt: 6), Güven Yayınevi, İstanbul, 1972, s.3412.

⁹⁸ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.47.

⁹⁹ Enver Kartekin, *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1973, s.39.

¹⁰⁰ Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi* (Cilt: 6), Güven Yayınevi, İstanbul, 1972, s.3412.

¹⁰¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1860-1908* (Cilt: 1), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, s.518.

¹⁰² Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.206.

ulaştırılmıştır. Bu durum cemiyet üyeleri arasında büyük bir korku yaratmış, Mülazım Atıf Bey bu korkuyu bastırabilmek için Şemsi Paşa'yı öldürmüştür. 10 Temmuz'da Ohri Millî Alayı Manastır'a girmiş ve askerî kuvvetler ile halk tarafından coşku ile karşılanmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesi, 21 pare top atışı ile meşrutiyeti ilan etmişti.¹⁰³ Cemiyet aldığı kararla Mabeyn'e, derhal hürriyetin ilanını ve anayasanın yürürlüğe konularak meclisin toplantıya çağrılmasını, eğer milletin bu haklı talebini kabul etmezse, Abdülhamid'in padişahlıktan indirilerek mahallince meşrutiyetin ilan edileceği açıkça ifade talep eden ultiatom niteliğinde bir telgraf gönderildi. Tikveşten çekilen telgrafi tehditkâr olmak bakımından büyük benzerlik gösteren Üsküp, Manastır, Resne, Ohri ve Selanik gibi birçok yerden Yıldız Sarayı'na gönderilen telgraflar takip etmiştir.¹⁰⁴

Sultan II. Abdülhamid, Makedonya'daki durumun kontrol altına alınamayacak bir noktaya geldiğini anlamak zekasını göstererek tüm devrimci sesleri susturabilecek bir eylemde bulunarak Kanun-ı Esâsî'nin yürürlüğe konduğunu ilan etti. Bu hamle ile en çok endişe ettiği tahttan indirilme tehlikesinden de en azından bir süreliğine sıyrılmış oldu. Kanun-u Esâsî'nin, bir irade ile rafa kaldırılması ve yine bir irade ile geri getirilmesi, halkın kuşku, şaşkınlık ve sevinçle karışık tepkileriyle, bu yasanın sihirli etkisini ortaya koyuyordu. Cemiyet de bu kadar büyük bir kâbusun bu kadar hızlı bir şekilde sona ermesinden dolayı hem şaşkınlık hem de sevinç içindeydi.¹⁰⁵ II. Meşrutiyet Dönemi'nin en öne çıkan siyasi gücü, şüphesiz Sultan II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esâsî'yi yeniden uygulamaya geçirmesini sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur. İttihat ve Terakki'ye yönelik sevgi ve destek, 1908 seçimlerinde de belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Bu seçimlerde, İttihat ve Terakki'nin ana rakibi olan Ahrar Fırkası'ndan yalnızca bir mebusun Meclis'e girebilmesi, İttihat ve Terakki'nin o dönemdeki siyasi üstünlüğünü açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁶ Bunula birlikte II. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-ı Esâsî'nin tekrar yürürlüğe girmesi ile dönemin tek etkin gücü veya politika yapıcısı/uygulayıcısının Cemiyet olduğunu düşünmek uygun olmayan bir intibaya sebebiyet verebilir.

¹⁰³ Meşrutiyetin ilanına gidilen süreçte yaşanan olaylar için bkz: Emine Gümüşsoy, II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 2008, s.53-70.

¹⁰⁴ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.48.

¹⁰⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s.401.

¹⁰⁶ Ahmet Ali Gazel, Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in "Selanik'te Bir Konferans" Adlı Risalesi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(34), 2010, s.296.

Nitekim Meşrutiyetin ilanı ile İttihatçılar, istedikleri düzeni kurmuş olmalarına rağmen o dönemin koşullarında genç ve deneyimsiz oldukları için iktidarı doğrudan yönetme şansı bulamadılar. İttihat ve Terakki içindeki kişiler genellikle küçük rütbeli subaylar ve tecrübesiz memurlardan oluşuyordu; aralarında deneyimli devlet adamları veya otoriter figürler neredeyse hiç yoktu.¹⁰⁷ İktidarı mevcut kabineye bırakan İttihatçılar, güçlerini sadece gerektiğinde kullanmaya yönelik bir yaklaşım benimsediler. Anayasayı koruma göreviyle yükümlü bir denetleyici komite olarak, daha çok arka planda bir rol oynamayı tercih ettiler.¹⁰⁸ Ayrıca Meşrutiyet ilan edildiğinde, cemiyetin tüm aktörleri sahneye çıkmış olsa da farklı siyasi yaklaşımlar izliyorlardı ve ortak bir liderleri bulunmuyordu. Bu koşullar altında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin açıkça iktidara geçmesi uygun olmayacaktı. Bunun yerine, iktidarı görünüşte Sait Paşa'nın yönetimine bırakmak daha doğru bir karar olarak değerlendirildi. Zamanla, bu iktidar paylaşımı Saray, Babıâli ve Cemiyet arasındaki çatışmaların temelini oluşturdu.¹⁰⁹ Sait Paşa'nın istifasından sonra kabineyi kuran Kâmil Paşa döneminde de Cemiyet, imparatorluğun yönetiminde doğrudan bir görev üstlenmeksizin, meşrutiyetin muhafızı olarak faaliyetlerini sürdürmekteydi.¹¹⁰ Kâmil Paşa'nın sadrazam olarak atanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin stratejik memnuniyetine yol açmıştır. Cemiyet, hükümette tek bir ittihatçı olmamasına rağmen, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını kendi istediği gibi atayabilmiş ve saraya bağımsız, ancak kendisine düşman olmayacak bir lider olarak Kâmil Paşa'yı tercih etmiştir. Başlangıçta iyi olan ilişkiler, İttihatçıların artan hükümet müdahaleleri ile bozulmuştur.¹¹¹ Nitekim bir süre sonra Kâmil Paşa'da İttihat ve Terakki şubelerini kapatma düşüncesi hasıl olmuştur. Öyle ki Musul'dan İstanbul'daki İttihat ve Terakki Merkezi'ne gönderilen bir telgraf namede, Sadaret'in emriyle cemiyet kulüplerinin kapatıldığı bildirilmekteydi. Bu konuyla ilgili olarak birçok telgraf name yağmaktaydı. Sadrazam Kâmil Paşa'nın emriyle, tüm İttihat ve Terakki kulüplerinin kapatılacağı izlenimi oluşmaktaydı.¹¹²

¹⁰⁷ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s.84.

¹⁰⁸ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.32.

¹⁰⁹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.36.

¹¹⁰ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.39.

¹¹¹ Ahmet Ali Gazel, İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 2019, s.52.

¹¹² Erdal Aydoğan & İsmail Eyyüpoğlu, *Bahaddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Alternatif Yayınları, Ankara, 2004, s. 550-551.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, devrimin sürpriz başarısının ardından, 1908 senesi ve 1909'un ilk aylarında, ülke çapında nüfuz sahibi bir kuvvet haline gelmişken, iki çeşit muhalefetle mücadele etmeye mecbur kalmıştır. Bunlardan ilki, seçimlerde muvaffakiyet gösteremeyip gittikçe öfke biriktiren Ahrar Fırkası'nın muhalefeti idi. Cemiyetin baskısına benzer şekilde öfke ile tepki gösteren ve Ahrar Fırkası üyeleri arasına katılan Kâmil Paşa, cemiyet ile olan münasebetlerinde giderek daha fazla gerginlik yaşamıştır. 14 Şubat günü İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kâmil Paşa'yı vazifesinden azlederek, yerine Cemiyet'e daha yakın olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı tayin etmeye muvaffak olmuştur.¹¹³ İkincisi ise özellikle tarikat şeyhleri ve bunların alt kademelerindeki ulema sınıfından oluşan muhafazakâr dini çevrelerin muhalefeti idi. 1908 Ekim'indeki Ramazan ayında meydana gelen olaylar zinciri, en az iki büyük ve şiddet içeren gösteriyle doruğa ulaşmıştır. Olayların sebepleri arasında bar ve tiyatroların kapatılması, fotoğrafın yasaklanması ve kadınların sokaklarda dolaşmalarına kısıtlamalar getirilmesi talepleri yer almaktadır. Liderlerini peygamber olarak gören ve Nakşibendi şeyhi Derviş Vahdeti önderliğindeki bir grup, Volkan gazetesini merkez alarak İttihad-ı Muhammedi adı altında örgütlenmiş ve İttihad ve Terakki'nin politikalarına karşı geniş çaplı bir propaganda faaliyetinde bulunmuştur.¹¹⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet ilanına rağmen devlet yönetiminde doğrudan etkin bir rol almaması, bir yandan halk arasında cemiyete karşı tepkilerin yoğunlaşmasına sebebiyet verirken, diğer yandan söylentiler ve olayların birbirine bağlanması yoluyla kamuoyu kışkırtılmaktaydı. Örneğin, Çırçır yangını büyük bir mesele olarak sunulmuş, İstanbul'da Şeriat hükümlerinin uygulanmamasının çeşitli belaları beraberinde getirdiği iddia ediliyordu.¹¹⁵

Bu minvalde Vahdeti'nin yazıları, gazeteye yansıyan vaaz ve hutbeler şeklinde olduğu görülmüyordu. Derviş Vahdeti, Meşrutiyet aleyhtarlığını şeriatçılıkla örgütleyerek siyasi bir cemaat oluşturmayı amaçlamıştır. Başlangıçta Cemiyet-i İlmiye'yi harekete geçirmeyi düşünmüş, ancak uygulanabilir olmadığını anlayınca "İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti"ni kurmuştur. Bu cemiyetin, şeriatı siyasi aksiyona dönüştürmek için tasarlandığı değerlendirilmektedir.¹¹⁶ 12 Mart 1909'da İkdamda Ahrarcı Rıza Nur'un

¹¹³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.143.

¹¹⁴ Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.108

¹¹⁵ Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, 1998, s.25.

¹¹⁶ Ecvet Güresin, *31 Mart İsyanı*, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, 1998, s.33.

“Görüyorum Ki İş Fena Gidiyor” adlı makalesinin çıkması ve bu fenalıklardan Cemiyetin Sorumlu tutulması, bu makalenin Volkan gazetesinde yayımlanması, ayrıca yine Volkan’da orduya sızdıkları anlaşılan er ve erbaşların İttihad-i Muhammediye lehine ve İttihat ve Terakki aleyhine yazılmış mektupların neşredilmesi, Serbesti gazetesinin Başyazarı Hasan Fehmi’nin öldürülmesi ve öldürenin yakalanmaması cemiyete karşı büyük tepkilere yol açmıştır.¹¹⁷ Yine benzer propagandalardan şapka-serpuş meselesi süreci 31 Mart Vakasına sürüklemiştir.¹¹⁸ Sonunda 13 Nisan 1909’da Taşkılla’daki Avcı Taburu şeriat isteriz diye ayaklanmıştır. Bu ayaklanmaya ulema ve medrese öğrencileri de cübbe ve sarıklı kıyafetleri ile katılmıştır. 31 Mart sürecinde isyancılar İttihatçıların peşine düşmüş, Lazkiye Mebusu Arslan Bey ve Adliye Nazırı Nazım Paşa öldürülmüştür. Olaylar Bursa, Erzincan, Erzurum gibi Anadolu’nun çeşitli vilayetlerine sıçramış ve bahsi geçen yerlerde ayaklanmalar yaşanmıştır.¹¹⁹

İstanbul’da vuku bulan gerici isyan, Rumeli’nin tamamında ve başta Selanik olmak üzere İttihat ve Terakki cemiyetlerinin ve askerlerin zihinlerinde, meşrutiyetin tehlikede olduğu ve hattâ meşrutiyetin kaldırılmasına teşebbüsler olduğu vehmine sebep olmuştur. Bu sebeple Selanik’teki Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa derhal harekete geçerek, Hüseyin Hüsnü Paşa idaresindeki bir tümeni İstanbul’a sevk etmiştir.¹²⁰ Bu kuvvet, "Hareket Ordusu" namıyla anılmakta olup, kurmay başkanlığına da Mahmut Şevket Paşa tarafından Kolağası Mustafa Kemal Bey tayin edilmiştir. 21 Nisan’da İstanbul’a gelen Hareket Ordusu üç gün zarfında, gerici isyanı tamamen bastırmıştır. Failler ile suç önderleri yargılanarak muhtelif cezalara mahkûm edilmişlerdir. Böylece bu büyük tehlike def edilmiştir.¹²¹ 31 Mart Vakasına müteakip, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ağırlıkta olduğu Meclis-i Umûmi, bir yandan 33 senelik saltanata haiz Sultan II. Abdülhamid’i 27 Nisan 1909’da tahttan indirirken aynı gün Veliaht Reşad Efendi’nin tahta çıkarılmasına hükmetmiştir.¹²²

Meşrutiyetle birlikte mutlak zafer kazanılmış olmasına rağmen İttihatçıların etkisi doğrudan değil, dolaylı bir şekilde hissedilmekteydi. Zira İttihatçılar, İmparatorluğun

¹¹⁷ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972, s.48-49.

¹¹⁸ Necdet Aysal, Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı, *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(37), 2006, s.22.

¹¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)* (Cil:9), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.85-93.

¹²⁰ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.859.

¹²¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.860.

¹²² Ferdi Ertekin, 31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu’yla İstanbul’u Kuşatan Manastır Milli Taburu’nda Görevli Bir Subayın Günlüğü, *Harp Tarihi Dergisi*, 6, 2023, s.88.

birçok yerinde kendi üyeleri yerine, isimlerinin İttihatçılar listesine eklenmesine izin veren yerel eşrafa güvenmek zorunda kalmışlardı. Devrim ve seçimler sonrasında meydana gelen siyasi durum, sarayın iktidarının kısıtlanmış fakat tamamen ortadan kaldırılmamış olduğu ve İTC'nin hükümet üzerindeki denetimini sürdürmek için parlamentodaki çoğunluğa dayanarak geri planda kaldığı bir tabloyu ortaya koymaktadır.¹²³ 31 Mart olayları sonrasında, Hüseyin Hilmi Paşa tekrar sadarete getirilmiş ve bu vesileyle 6 Mayıs'ta kurulan ikinci hükümet, yalnızca 1909 yılının sonuna dek ayakta kalabilmiştir. Bu dönemde, kabineye yalnızca iki İttihatçı nazır; Dahiliye Nazırlığına Talât Bey ve Maliye Nazırlığına Cavit Beyler getirilmiştir. Ancak, 1910 yılının başlarında İbrahim Hakkı Paşa'nın kurduğu hükümette, İttihatçı nazırların sayısı, kabinenin bir fırka kabinesi olarak nitelendirilebilecek derecede artmıştır.¹²⁴ Ekim 1909'da ise Cemiyet, bir "fırka" yani siyasi parti kimliğine bürünmüştür.¹²⁵

1913 yılında İttihat ve Terakki üyesi Sait Halim Paşa'nın sadrazam olmasıyla Cemiyet için artık tam iktidar dönemi başlamıştır.¹²⁶ 1913 Bâb-ı Âli Baskını ise İttihat ve Terakki'ye iktidar kapılarının açıldığı bir dönemin işaretidir. Bu olay, parti içindeki muhalif güçlerin bastırılmasıyla birlikte merkezi otoritenin güçlenmesine ve parti liderliğinin kontrolünün artmasına yol açmıştır.

Bâb-ı Âli Baskını, Balkan Savaşı'nın sonlarına doğru, İttihat ve Terakki Partisi'nin, büyük kabine namı ile anılan Kâmil Paşa kabinesini, zorla istifa ettirerek hükûmeti ele geçirmesi olayıdır.¹²⁷ Kâmil Paşa'nın önderliğinde kurulan yeni hükûmet, Ocak 1913'te Balkan Birliği ile barış görüşmelerine başladı. Bu görüşmeler sırasında, hükûmetin Edirne'yi Bulgarlara teslim edeceği yönündeki söylentiler halk arasında yayıldı. Edirne'nin kaybedilmesini önlemek amacıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Ocak 1913 tarihinde Babıâli'ye gelerek Kâmil Paşa hükûmetini devirip iktidara geçti.¹²⁸ Kabinenin, Edirne'nin Bulgarlara teslim edilmesi ihtimalini düşündüğü zannıyla İttihat ve Terakki üyeleri Bâb-ı Âli'ye baskın düzenledi. Enver Bey'in liderliğindeki küçük bir subay grubu, zorla kabine odasına girdi ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürdü. Silahların tehdidi altında, Kâmil

¹²³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.142.

¹²⁴ Mete Tunçay, *Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980* (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, s.32-33.

¹²⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.861.

¹²⁶ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s.245, s.253.

¹²⁷ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi?* (Cilt: 1), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s.83.

¹²⁸ Hazal Ceren Çeviker, II. Meşrutiyet Döneminde Meydana Gelen Bir Hükümet Darbesi: 23 Ocak 1913 Babıâli Baskını, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 2022, s.168.

Paşa hemen istifasını yazdı ve Enver Bey, zafer kazanmış bir tavırla bu istifayı saraya götürerek Padişah'a sundu.¹²⁹ Enver Bey, Padişahın müsaadeleri olursa Kâmil Paşa yerine Mahmut Şevket Paşa'nın tayinini ahali ve ordu namına istirham etti. Yeni hükümet iş başına geçene kadar Dahiliye Nezareti'ne Talat Bey'in vekaleten atanmasını, Ordu Başkumandanlığı Vekâlet'ine ise Müşir İzzet Paşa'nın getirilmesini uygun olacağını ifade etti. Padişah, tüm önerileri kabul etti. Böylelikle İttihat ve Terakki'nin tekrar iktidar erkini almasını sağlayan Mahmut Şevket Paşa kabinesi kuruldu. Kabinede, Hariciye Nazırı olarak Sait Halim Paşa, Dahiliye Nazırı olarak Hacı Adil Bey, Maliye Nazırı olarak Rıfat Bey ve Maarif Nazırı olarak Şükrü Bey görev aldılar.¹³⁰

1913 ile 1918 yılları arasında, beş yıldan fazla bir süre boyunca Osmanlı Devleti, İttihat ve Terakki'nin otoriter yönetimi altında idare edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu diktatoryal yönetim, Talât, Enver ve Cemal Paşaların triumvirası ile temsil edilmiştir. Ancak, başlangıçta henüz generalliğe terfi etmemiş olan Enver ve Cemal Beyler, Sait Halim Paşa'nın kabinesine dahil olamamışlar, sadece Talât Bey Dahiliye Nazırlığı görevini üstlenmiştir.¹³¹

¹²⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.224.

¹³⁰ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.74-75.

¹³¹ Mete Tunçay, *Türkiye Tarihi IV*, Çağdaş Türkiye 1908-1980 (Ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, s.36.

3. İKTİSADİ ARKA PLAN

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşekkülüne etki eden iktisadi arka plan 19. Yüzyıl Osmanlı iktisadi dinamikleri üzerinden incelenecek olup dönemin ekonomik koşulları ışığında kapsamlı bir perspektifle değerlendirilecektir. İktisadi yapı ve yapının geçirdiği değişim kavramsal bir çerçeve ile tetkik edilerek 19 Yüzyıl Osmanlı iktisadi dinamikleri sanayileşme süreci, dış borçlanma, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulma süreci ve tarım sektörü gibi temel unsurlar muhteviyatında incelenecektir. İktisadi dinamiklere sanayileşmenin Osmanlı ekonomisindeki yeri ve bu sürecin toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiği ele alınacaktır. Bu bölümde, Osmanlı sanayisinin durumu, Osmanlı'nın dış borçlanma politikaları ve bu borçların imparatorluğun mali dengeleri üzerindeki yıkıcı etkileri üzerinde durulacaktır. Dış borçlanmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne giden yol, bu kurumun kuruluş süreci ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Osmanlı ekonomisi üzerindeki uzun vadeli etkileri detaylandırılacaktır. Bu bölümde, Osmanlı maliyesinin dış müdahalelere açılması ve bunun yarattığı ekonomik bağımlılık analiz edilecektir. Son olarak, tarım sektörünün 19. yüzyıldaki durumu, bu sektörde yaşanan sorunlar ve tarımın imparatorluğun ekonomik yapısındaki önemi ele alınacaktır.

3.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomi Politığıne Kuramsal Bir Bakış

Hükümetlerin teşkil olduğu nizam, devlet aygıtları, ülkenin doğal olanakları, iktisadi zihniyetleri ile üretim faktörleri arasında kimine göre muğlak, kimine göre berrak ama en nihayetinde karşılıklı bir ilişki vardır. Literatürde hangi unsurun diğeri üzerinde tetikleyici olduğu üzerine muhtelif fikirler ve bu fikirlerden kayda değer olanlarının temellendirdiği kuramlar ile toplumların iktisadi yapıları, gelişmişlikleri veya gelişmemişliklerinin nedeni açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı iktisadi yapısı üzerine getirilen kuramlar değer arz etmektedir.

Bozpinar, ekonomik zihniyet ve maddi koşullar arasındaki etkileşimi inceleyen iki ana yaklaşımı ele alır. İlki, zihniyetin, üretim ilişkileri yapısını yansıttığı temelini Marx ve Engels'in attığı, tarihsel maddeciliktir. Toplumdaki artık üretime el koyma mekanizmasının ve sürecin nasıl şekillendiğini geçerli üretim ilişkileri belirlemektedir. İkinci yaklaşım, Weber ve Sombart tarafından geliştirilen, zihniyetin maddi koşulları şekillendirdiği tezidir; Weber kapitalizmin protestan ahlakıyla, Sombart ise Yahudilikle

bağlantısını vurgular. Her iki görüş de ekonomik yapılar ile toplumsal zihniyet arasındaki karşılıklı etkileşimi farklı perspektiflerden inceler.¹³²

Sabri Ülgener'in çalışmaları, Weberyen yaklaşımın önemini vurgulayarak, Weber'in kapitalizmin gelişimini Protestan ahlakı ile ilişkilendiren tezinden hareket eder. Ülgener, bu yaklaşımı Osmanlı İmparatorluğu örneğine uyarlayarak, toplumun ekonomik olarak geri kalmasının nedenini, tasavvufun bir ürünü olan ve kanaatkârlığı teşvik eden zihniyetle açıklar.¹³³

Genç ise Osmanlı ekonomi politiğini analiz ederken Osmanlıda iktisadi etkinliğin temel gayesi olan, bireylerin gereksinimlerini temin etmek esasına dayalı, üretilen malların ve sunulan hizmetlerin, mümkün olan en yüksek miktarda, nitelikte ve en düşük maliyetle sağlanarak piyasada arzın üst seviyelerde sürdürülmesi esas amacı teşkil eden provizyonizm (iaşecilik)¹³⁴, İktisadi ilişkilerde oluşan dengeyi mümkün mertebe muhafaza etme anlayışı ile istihdam ve üretim yapısının değişikliğe uğramaksızın muhafazaya özen gösteren, örneğin esnaf örgütlerindeki işçi ve dükkan sayısının belirli kurallarla sınırlandırılması, tarımsal faaliyetleri bırakarak şehirlere göçün yasaklanması gibi düzenlemeleri barındıran gelenekçilik¹³⁵ ve devlet hazinesinin gelirlerini mümkün olan en üst seviyeye çıkarmaya yönelik çabalar ve elde edilen bu seviyenin altına düşmemesini temin etme gayesi taşıyan fiskalizm¹³⁶ öğelerini temel almıştır.

Pamuk Osmanlı iktisadi yapısında uygulanan normların kapsamlı değil seçici müdahalecilik özellikleri taşıdığını vurgulamaktadır. Ona göre İmparatorluğun ticari ve yerel pazarlara yönelik politikalarını sürekli ve geniş çaplı müdahalelerden ziyade, seçici müdahaleler şeklinde tanımlamak daha uygun olacaktır. Bu seçici müdahaleler, öncelikle başkent İstanbul'un ve Osmanlı ordusunun temel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ve darlıkların bunalım seviyelerine ulaştığı olağanüstü durumlar esnasında gerçekleştirilmiştir.¹³⁷

¹³² Cumali Bozpınar, Klasik Dönem Osmanlı Zanaatları: İktisadi Zihniyet İlkeleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme, *Politik Ekonomik Kuram*, 4(2), 2020, s.270.

¹³³ Mehmet Bulut, Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış, *Bilgi Dergisi*, (62), 2012, s.67.

¹³⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2000, s.47-48.

¹³⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2000, s.50-51.

¹³⁶ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2000, s.52.

¹³⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul, 2009, s.91.

Üretim araçları üzerinde patrimonyal yapının etkisi de bir diğer faktör olarak değerlendirilmiştir. Weberyen teoride patrimonyalizm köklerini; meşruiyetini, geleneksel teamüllerin kutsallığı ve malik olduğu erkin mukaddesliği savlarına dayandıran ve varlığına itikat edilen yönetim biçimine, geleneksel egemenlik izahı ile temellendirmiştir. Egemenleri belirleyen şey, kadim zamanlardan gelen kaidelerdir ve bu kaidelerin belirlediği erk sahibine duyulan itaat ve özsaygı (Eigenwürde) egemenlerin geleneksel konumlarından kaynaklanmaktadır.¹³⁸ Egemenlik yapısı; içerisinde, temelde birbirine bağlı olma hissiyatının tesis ettiği, uyruğun efendisine duyduğu kişisel sadakati (Pietätsverband) ihtiva eder. İktidar sahibinin konumunu nitelendiren 'üst olma' kavramından daha derindir. O, kişisel efendidir (Herr); yönetimdeki görevliler de sadece 'resmi görevliler' değil, aynı zamanda kişisel hizmetkârlarıdır (Diener); yönetilenler ise salt topluluğun 'üyeleri' olarak değerlendirilmezler, koşullara göre erk sahibinin ya geleneksel 'arkadaşları' ya da 'uyrukları'dır. Bürokratlar ile lider arasındaki ilişkiyi belirleyen şey, görevlinin kişisel olmayan bir ödevi değil, tam tersine kişisel bağlılığıdır.¹³⁹ Batı Orta çağ toplumunu karakterize eden patrimonyalizm ve feodalizm nosyonlarından Osmanlı Devleti üzerinde etkin olan unsurun da patrimonyalizm olduğu görülmektedir. Öyle ki Devletin patrimonyal bürokrasi yapısının, devletin kuruluşundan itibaren başat emarelerinden biri olarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir. İnalcık'a göre, hâkim tabaka, bir kul-yöneticiler sınıfından oluşmaktadır. Buna göre yönetici kesim, padişahın dinsel erk ve yürütme yetkisi hususunda saltanat beratı ile ta'în-e vazifeye memur kıldığı mülki görevliler, saray memurları ve ulemayı içine alan Askeri sınıftan oluşuyordu, diğer sınıf ise vergi vermekle mükellef olup fakat hükümete katılmayan Müslüman ve gayrı Müslüm uyrukları içine alan reayadan teşekküldü. Uyrukları ilk sınıfa ait görevlerden uzak tutmak devletin önemli bir kaidesiydi.¹⁴⁰ Osmanlının patrimonyal yapısı ekonomik bölüşümcülük mekanizması olarak kendini göstermektedir. Devlet-i Aliyye'nin ekonomik ve mali örüntüsü, patrimonyal yapının bir gereksinimi olarak toprak mülkiyetini devletin elinde tutması, en önemli ekonomik gelir ve varlık kaynağı olan tarımsal üretimi kontrol etmesi sonucunu ihtiva ediyordu. Hem Reaya'nın büyük bir

¹³⁸ Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı* (Çeviren: Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul, 2014, s.341.

¹³⁹ Max Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı* (Çeviren: Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul, 2014, s.341-342.

¹⁴⁰ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.104.

bölümünün geçimi hem de askeri sınıfın yaşamı, zikredilen toprak mülkiyeti sistemine ve vergi politikasına dayanıyordu.¹⁴¹

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısını ve iktisadi zihniyetini açıklamaya yönelik bu teorik katkılar, genellikle içsel dinamiklerden yola çıkmaktadır. Ancak, 19. yüzyıldaki ekonomik gelişmelerin, Sanayi Devrimi'nin etkisiyle Avrupa'da yaşanan iktisadi dönüşümle sıkı bir şekilde bağlantılı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda, 19. yüzyıl gelişmelerini sanayi kapitalizmiyle olan etkileşimi ve entegrasyonu çerçevesinde analiz edebilecek kapsamlı bir teorik çerçeveye ihtiyaç duyulmaktadır. Böyle bir teorik yaklaşımın, Osmanlı ekonomisinin küresel kapitalist sistem içerisindeki konumunu ve bu sistemle olan karşılıklı etkileşimini anlamak için elzem olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Osmanlı ekonomisinin kapitalist batı ekonomileri ile entegrasyon sürecini ve bu sürecin neticelerinin neler olduğunu incelemek için E. Wallerstein'in Dünya Sistemi Kuramı açıklayıcı kavramlar sunmaktadır. Bu yaklaşım temelinde Wallerstein merkez-çevre teorisini oluşturarak/geliştirerek merkez-çevre ilişkileri, hegemonya, sermaye birikimi gibi faktörler üzerinden küresel düzeydeki iktisadi etkileşimi analiz etmişlerdir.

Kapitalist Dünya Ekonomisinin kökenleri, XVI. yüzyıl Avrupa'sına dayanmakta olup, XIX. yüzyılın sonlarına doğru dünya genelinde yayılmıştır. Kapitalizmin temel itici gücü, sermayenin sürekli birikimidir. İşçilerin ürettiği artı değer, dünya burjuvazisi tarafından ele geçirilmiştir. Bu ele geçirme süreci, sadece iş yerindeki doğrudan sahiplenme ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda çevre bölgelerden merkez ülkelere yapılan eşitsiz değer transferleriyle de pekiştirilmiştir. Bu bağlamda ülkelerin iç politikalarının gelişimi, küresel iş bölümü bağlamında değerlendirilmektedir.¹⁴²

Dünya sistemi içinde çeşitli çevresel konumlar, artı değeri uzak merkezlere veya merkezlere aktararak sömürü sürecinde rol oynar ve çevrenin "gelişimi", merkezin "gelişim" isteklerine bağımlı hale getirilme sürecinde bir düzenek işlevi görmektedir.¹⁴³

Sanayi kapitalizmi öncesi merkez genellikle en ileri sanayi üretim merkezi olarak bilinirdi, zira çevreden ithal edilen hammaddelere ve yarı mamul ürünlere dayanırdı.

¹⁴¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 1300-1600*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.52.

¹⁴² Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank, Samir Amin, *Genel Bunalımın Dinamikleri*, (Çev. F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul, 1984, s.11-12.

¹⁴³ Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık Mı?* (Der. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills), (Çev. Esin Sogancılar) İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.544.

Çevre ise bu malzemeler karşılığında merkezden bazı mamul mallar alırdı. Merkezin bu konumunu sürdürebilmesi, dış kaynaklara egemen olma yeteneğine bağlıydı.¹⁴⁴ Dünya sistemi aslen kapitalist dünya ekonomisine dayanır. Bu ekonomik yapı, kapitalist üretim tarzının belirli üretim biçimlerinin, sermaye birikiminin tarihsel süreç içinde belli sınırlı bölgelerde yoğunlaşmasına bağlı olarak şekillendiği, hiyerarşik bir dağılım ve eşitsizlik içeren bir sistemdir.¹⁴⁵

On dokuzuncu yüzyılın tekel-öncesi kapitalizminin ticari yayılmacılığı, yeni mamul ürünler için artık değer oranının yüksek kalması sebebiyle, iç piyasaların yetersiz kalmasıyla dış pazarlara yönelmiştir. Bu durum, yeni bir uluslararası iş bölümüne yol açmış, merkez (çekirdek) ülkeler sanayileşirken periferi (çevre) hammaddeler ve besin maddeleri sağlamıştır.¹⁴⁶ Aynı yaklaşım bağımlılık okulunda da görülmektedir. Amin'e göre, kapitalist sistemde merkez ve çevre arasındaki karşıtlık, iktisadi terimlerle açıklanmaktadır. Bir yanda gelişmiş ve egemen kapitalist toplumlar -merkez- bulunurken, diğer yanda iktisadi gelişimini tamamlayamamış ve baskı altında yaşayan kapitalist toplumlar -çevre- yer alır. Bu ekonomik baskı ve buna bağlı bağımlılık, kapitalizmin küresel ölçekte yayılmasının bir sonucudur.¹⁴⁷ Bu çerçevede, merkez-çevre muhteviyatında, egemenlik ve rekabet, sermaye birikimi süreci gibi ana unsurlar ve tüm bu yapılar ile süreçlerde ortaya çıkan dönüşümlü hareketler ve küresel sistemdeki rolleri dünya sisteminin bileşenleridir.¹⁴⁸ Prebisch'e göre, dünya ekonomisi merkez ve çevre ülkeleri arasındaki ilişkilere dayanarak şekillenir ve bu ilişkiler geri kalmışlığın temel nedenini oluşturur.¹⁴⁹

Benzer kavramları kullanmakla birlikte Dünya Sistemi Yaklaşımı, Bağımlılık Okulunun görüşlerinden ayrılmaktadır. Bağımlılık Okulu merkez-çevre etkileşiminde çevrenin merkeze bağımlılığı ve merkezin çevreyi sömürdüğü görüşü ile temellenen ülkeler arası

¹⁴⁴ K. Ekholm ve Jonathan Friedman, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık Mı?* (Der. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar) İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.143.

¹⁴⁵ Şevket Avcıoğlu, Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi, Jeopolitik Ve Jeokültür Kuramı, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 2015, s.99.

¹⁴⁶ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Yordam Kitapevi, (Çev. Semih Lim), İstanbul, 2018, s.129-130.

¹⁴⁷ Samir Amin, *Avrupa-Merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Yordam Kitap, (Çev. Mehmet Sert), İstanbul, 2014, s.28.

¹⁴⁸ Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık Mı?* (Der. Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills), (Çev. Esin Soğancılar) İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.24.

¹⁴⁹ Göksel Karas, Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı, *International Journal of Public Finance*, 2(2), 2017, s.249.

ilişkilere odaklanırken Wallerstein bu yapıyı meydana getiren faktörlere tarihsel olgulara ve yapının bir bütün olarak analizine önem vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş zamanları, dünya genelinde tarımsal üretimin ekonomi içerisinde belirleyici olduğu dönemlerdir ve tımar sistemine dayalı tarım politikası, devletin gücünü artırarak halkın refahını dünya standartlarının üstünde tutmuştur. Ancak, batıda coğrafi keşiflerin, Sanayi Devrimi ile Bilim Devrimi'nin etkileriyle birlikte İmparatorluğun sıkıntılı günleri başlamıştır.¹⁵⁰

Tarımın küresel ölçekte ekonominin kilit sektörü olduğu dönemde kurulan ve yükselen Osmanlı Devleti, toprakla beraber üretim faktörlerinin tamamında büyük bir hakimiyet sağlamıştır. Osmanlı köylüsünün yaşadığı müddetçe toprak mülkiyetinin kullanım hakkına sahip olması araziye işlediği müddetçe mümkün olmuştur. Devlet, tarımsal üretimi maksimize etmeyi amaçlarken, bu hedef köylüler açısından da istenilen bir sonuç olarak görülebilir. İç pazardaki ihtiyaçlar karşılanmadan ihracat yapılması yasaklanmıştı. XVIII. yüzyıldan sonra, ek gümrük vergileri uygulanarak bu ihracat yasağından vazgeçilmiştir. Üretimin maksimize edilmesi ve ülke içi talebin karşılanması amacıyla, devlet tarımsal alanda toprak ve emek faktörleri üzerinde sıkı bir kontrol uygulamıştır. Özellikle tarımsal ürünler ve temel gıda maddelerinde devletin ve toplumun gereksinimlerinin karşılanması öncelikli hale getirilmiş ve bu konuda karar alma yetkisi piyasaya bırakılmamıştır.¹⁵¹ İmparatorluk merkantilist politikalardan haberdar olmamış ve ihracata odaklı üretim anlayışını benimsememiştir. Temel yaklaşımı, iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılamak üzerine kurulu olmuştur. İç gümrüklerin, bölgeler arası mal ticaretini sınırlayıcı bir rolü bulunmaktaydı. İhracat kısıtlanırken ithalat serbest bırakılmıştır. Piyasada birçok malın fiyatı, kadılar tarafından belirlenen narh adı verilen idari fiyatlarla kontrol altına alınmıştır. Bu uygulama, karların sınırlandırılmasına ve sermaye birikiminin önlenmesine neden olmuştur.¹⁵²

Bu bağlamda Osmanlı iktisadi yapısı daha önce ifade edilen Mehmet Genç'in yaklaşımıyla uyumlu görülmektedir; Bireylerin gereksinimlerini temin etme amacı güden provizyonizm, iktisadi dengeyi koruma anlayışı ve istihdam ile üretim yapısını muhafaza

¹⁵⁰ Cüneyt Dumrul & Yasemin Dumrul, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme, *Journal of Management and Economics Research*, 12(23), 2014, s.147.

¹⁵¹ Mehmet Bulut, Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış, *Bilgi Dergisi*, 62, 2012 s.77-78.

¹⁵² Erdiç Tokgöz, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 2000, s.366-377.

eden gelenekçilik ve devlet hazinesinin gelirlerini maksimize etmeye yönelik fiskalizm öğelerine dayandığı söylenebilir.

19. yüzyıl, Osmanlı ekonomisi için önemli değişimlere sahne olan bir dönemdir. 1820'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar uzanan bu süreçte, Osmanlı Devleti Batı'nın askeri, siyasi ve ekonomik güçleriyle karşı karşıya gelmiştir. Özellikle İngiltere'deki sanayi sektörünün siyasi etkisi arttıkça, yeni pazarlar ve hammadde kaynakları arayışına girilmiştir. Bu bağlamda, İngiltere'ye göre Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması önem taşımıştır. Bu nedenle, ülke içinde "liberal ekonomi kuralları" uygulanarak Osmanlı ekonomisi İngiliz sanayi sektörünün lehine denetim altında tutulmuştur.¹⁵³

1820'lerden itibaren ve özellikle 1838 Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasının ardından, Osmanlı-Batı Avrupa ticareti hızla genişlemiştir. Bu süreçte, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme, 1850'lerde başlayan dış borçlanma ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıyla desteklenmiştir.¹⁵⁴ Osmanlı'nın Avrupa'ya entegrasyonu, Balkanlar ve Batı Anadolu gibi tarımsal üretimin yoğun olduğu bölgelerin ticari faaliyetler aracılığıyla uluslararası ticaret ağlarına katılmasıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti içinde, merkez ile çevre arasındaki ticari ilişkiler bağlamında en çok tartışılan konulardan biri, hiç şüphesiz 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'dır.¹⁵⁵ On dokuzuncu yüzyılın sonunda dünya pazarlarında görülen eğilimin tersine dönmesiyle, Osmanlılar ile Avrupa pazarları arasındaki temel ekonomik ilişki tekrar ithalat odaklı bir hal aldı. Avrupa'nın sanayi ürünlerine olan talep artarken, Osmanlı İmparatorluğu da bu ürünleri çekmeye devam etti ve aynı zamanda uluslararası sermayenin etki alanına girdi. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemi içindeki konumu, Osmanlı bürokrasisinin gücünü zayıflatmıştır. İngiltere'nin Yakın Doğu politikası da Osmanlı Devleti'nin zayıflamasında etkili olmuştur çünkü bu politikanın iki ana hedefi, Osmanlı Devleti'nin korunması ve serbest ticaretin geliştirilmesi, birbirine zıt düşmüştür. Son

¹⁵³ Figen Kalyoncu, Cumhuriyet Öncesi Dönemde Liberalizmin Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2001, s.5.

¹⁵⁴ Şevket Pamuk, Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 (1979-1980 Özel Sayısı), 1980, s.161.

¹⁵⁵ Ebubekir Ceylan, Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1, 2003, s.84.

olarak, bürokrasi içindeki bölünmeler, uygulanan politikaların uzun vadede etkisiz ve uyumsuz kalmasına neden olmuştur.¹⁵⁶

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik durum, yeni dünya düzenine uyum sağlamasına olanak tanımıştır. Osmanlı'nın geleneksel iktisadi ilkeleri olan iaşecilik (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçilik (tradisyonizm) artık etkisini kaybetmiştir. Bu durum, Batı iktisadi düşüncesine olan ilginin artmasında önemli bir rol oynamıştır.

Sanayi devrimi, öncelikle İngiltere'yi ve ardından diğer Batı Avrupa ülkeleri, düşük maliyetlerle yüksek hacimlerde mamul mal üretebilen ekonomik yapılar haline gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri, hem mamul mallarına yeni pazarlar bulmak hem de bol ve ucuz gıda maddeleri ile hammadde kaynaklarına erişmek için çaba sarf etmişlerdir. Sanayi devrimi sonrasında, sanayileşen ülkeler arasındaki ilişkiler güçlenmiş ve Batı Avrupa ülkeleriyle Üçüncü Dünya olarak adlandırılan bölgeler arasındaki mamul mallar ile tarımsal mallar ticareti hızla genişlemiştir.¹⁵⁷

Avrupa ekonomilerinin çevre ülkelere doğru yayılması sadece ticaret yoluyla sınırlı kalmamıştır. Yüzyıl ilerledikçe, Avrupalı sermayedarlar çevre ülkelerinde ticaret genişletmeye yönelik altyapı yatırımlarına girişmişlerdir, bu da demiryolları ve limanlar gibi altyapı yatırımlarını içermiştir. Ayrıca, Avrupa'dan ihraç edilen sermayenin yaklaşık %40'ı üçüncü Dünya'daki devletlere borç olarak verilmiştir. Bununla birlikte, doğrudan üretim faaliyetlerine yapılan sermaye yatırımları Birinci Dünya Savaşı'na kadar sınırlı kalmıştır.¹⁵⁸ Bu bağlamda Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki artan nüfuzunun bir sembolü ve taşıyıcı gücü olan Osmanlı Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, büyük meblağlara ulaşan konsolide Osmanlı borçlarının Avrupalı alacaklılara itfasını denetlemek amacıyla 1881 senesinde kurulmuştur.¹⁵⁹

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, bazı devlet borçlarına ve altyapı yatırımlarına yönelik olarak bir miktar yabancı sermaye Osmanlı'ya giriş yapmıştır. Ancak, bu

¹⁵⁶ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Ondokuzuncu Yüzyıl, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.45.

¹⁵⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.6.

¹⁵⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.7.

¹⁵⁹ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.20.

yatırımların çok azı doğrudan tarıma veya sanayiye gitmiştir. Başka bir deyişle, bu dönemde çevreselleşme süreci sırasında ticaret, Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya ekonomisi arasındaki temel bağlardan biri olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu ile dünya ekonomisi arasındaki karşılıklı bağımlılığın odak noktasını ticaret oluşturacaktır.¹⁶⁰ Merkez ile bütünleşme, Osmanlı'nın ticari anlamda Avrupa pazarlarına hammadde tedarik eden ve bu pazarlardan mamul sanayi ürünleri temin eden bir bölge (çevre) haline gelmesiyle vuku bulmuştur. Kapitalist dünya ekonomisiyle entegrasyon süreci, devletin iç piyasalar üzerindeki hakimiyetini zayıflatmış, ticaret sermayesi ise giderek Avrupa pazarlarının ekonomik iş bölümü içerisinde yerini almıştır.¹⁶¹

Osmanlı Devleti'nin 16. ve 17. yüzyıllarda kapitalist ekonomik düzen içinde entegrasyonunu gerçekleştirememesi, Avrupa kapitalizminin gelişimiyle yakından ilişkilidir. Kapitalist dünya sistemi, Osmanlı Devleti'ni kendi içine çekerek onun yönetim şeklini, üretim biçimini ve toplumsal yapısını fikirler ve değerler üzerinden yeniden şekillendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin kapitalist ekonomiye entegrasyonu ile başlayan çevreleşme süreci, ekonomik, toplumsal ve siyasi yapıda dönüşümü daha belirgin hale getirmiştir.¹⁶² Osmanlı Devleti, 17. ve 18. yüzyıllarda dünya kapitalist düzeni içinde kendi kendine yetebilen bir imparatorluk iken, zamanla mevcut gücünü kaybetmeye başlamıştır.¹⁶³ Wallerstein'e (1999) göre, 16. yüzyılda Avrupa dünya-ekonomi sınırlarını oluşturduğunda Osmanlı İmparatorluğu bu sistemin dışındaydı. Osmanlı Devleti'nin sistemin henüz bir çevre alan konumunda bulunmamasında kendine özgü emek bölünmesi ve karmaşık iktisadi hayatının etkisi vardı. Ancak 1750-1873 dönemleri arasında Osmanlı Devleti dünya sistemiyle entegre olarak çevre ülke konumuna gelmiştir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Ondokuzuncu Yüzyıl, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.13.

¹⁶¹ Ebubekir Ceylan, *Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları*. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1, 2003, s.85.

¹⁶² Seda Gözde Tokatlı, Immanuel Wallerstein Bakış Açısıyla Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyetine Ekonomik Ve Politik Değişiklerin Analizi, *Izmir Democracy University Social Sciences Journal*, 4(1), 2021, s.17.

¹⁶³ Seda Gözde Tokatlı, Immanuel Wallerstein Bakış Açısıyla Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyetine Ekonomik Ve Politik Değişiklerin Analizi, *Izmir Democracy University Social Sciences Journal*, 4(1), 2021, s.21.

¹⁶⁴ Immanuel Wallerstein, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalist Dünya-Ekonomi: Birkaç Araştırma Sorusu* (Ter: Ebru Afat), Bilim ve Sanat Vakfı, *Bülten*, s.17-18

Osmanlı iktisadi düşünce yapısındaki kuramlar göz önüne alındığında, devletin çağdaşlarına nispeten farklı bir tutum içerisinde bulunduğu söylenebilir. Örneğin Merkantilizmin hâkim olduğu Avrupa'nın ekonomik düzeninin kapitalist yapıya doğru evrildiği süreçle kıyaslandığında, Osmanlı İmparatorluğu, kendine has, belirgin bir şekilde farklılaşan iktisadi dinamikleri benimsemiştir.¹⁶⁵ Ancak 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu toplumsal ve iktisadi yapısı için evvelkilerden çok daha farklı bir devir sergilemiştir. Toplum ve ekonomisinin köklü yapıları, 17 ve 18. yüzyıllar boyunca, ciddi değişimlere uğramaksızın mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Ancak, 18. Yüzyılın ilk çeyreğinden Birinci Dünya Harbi'ne kadar uzanan takriben bir asırlık dönemde, İmparatorluk, Batı Avrupa'nın siyasi, askeri ve ekonomik üstünlüğü ile muharebe etmiştir. Ekonomik konjüktör, Batı Avrupa menşeli yeni bir ekonomik tertibe, kapitalizme doğru adım atmaya başlamıştır.¹⁶⁶

Nitekim 19. yüzyıl askeri, siyasi ve iktisadi gelişmelerinin tesiri olarak kapitülasyon düzeni, yatırımlar, dış borçlar, nüfus bölgeleri gibi faktörler Osmanlı'yı Avrupa'ya bağımlı hale getirmiştir.¹⁶⁷ Kısacası, ekonomik sıkıntılar ve yüksek vergi oranları gibi meselelerden kaynaklanan rahatsızlıklar, zaman içinde toplumsal hareketlenmelere yol açmıştır.¹⁶⁸ İşte İttihat ve Terakki'nin muhteviyatına etki eden iktisadi dinamikler de böyle şekillenmiş olup dönemin ekonomik durumu başlıklar altında incelenmiştir.

3.1.1. Sanayi ve ticaret

Osmanlı'da, sanayi, geleneksel üretim düzeni içerisinde hırfet ehlinin icraatına dayanıyordu. Bu sebeple, Osmanlı topraklarında köylü veya sanatkârın üretim yöntemlerinde serbestçe değişiklik yapmalarına müsaade edilmezdi. Bu faaliyetler, belirlenen kurallar çerçevesinde yürütülmek zorundaydı.¹⁶⁹

Tanzimat dönemi öncesinde Osmanlı sanayisinin yüzyıllar boyunca değişmeyen bir yapıda olduğu görülür. Osmanlı İmparatorluğu'nun temel yapıtaşlarından biri olarak

¹⁶⁵ Fatih Damlıbağ, Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 35(35), 2014, s.66.

¹⁶⁶ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.83.

¹⁶⁷ Sina Akşın, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980, s.11.

¹⁶⁸ Zekeriya Demir, İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(1), 2021, s.182.

¹⁶⁹ Özer Ergenç, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler, *BELLETEREN*, 52(203), 1988, s.501.

gelenekçiliğin hâkim olması, 18. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa'da gelişen yeni ekonomik ve sosyal düzenin benimsenmesine engel olmuştur. Bu durum, dönemin Osmanlı sistematiğinde köklü bir dönüşümün gerçekleşmemesine yol açmıştır. Özellikle, Hollanda ve İngiltere öncülüğünde geliştirilen kredi mekanizmaları ve merkez bankacılığı gibi yenilikçi finansal yapılar, Osmanlı ekonomi politikaları içerisinde yer bulamamıştır.¹⁷⁰ Osmanlı'da sanayi, küçük el işçiliğine ve gedik usulüne dayalı, loncaların koyduğu kurallarla düzenlenen bir yapıdaydı. Bu yapı, endüstrinin gelişimini ve sermaye birikimini engelleyen, rekabeti kısıtlayan faktörler içeriyordu. Gedik usulü, esnaf tekeli oluşturarak, sektörlerdeki işletme ve çalışan sayısını sınırlıyordu, bu da girişimcilik ruhunu ve rekabetçi bir sanayi yapısının oluşumunu zorlaştırıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yönetimi bu durumun farkına varmış, gedik usulünü kademeli olarak kaldırmaya başlamış ve 1864-1873 yılları arasında sanayiye modernize etmek amacıyla "Islah-ı Sanayi Komisyonu" kurularak esnafın şirketleşmesi teşvik edilmiştir. Bu dönüşüm, özel sektör sanayinin gelişimine zemin hazırlamıştır.¹⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda, dünya genelinde olduğu üzere, en fazla gelişmiş sanayi dalı dokumacılık alanıydı. 19. yüzyıla kadar bu alanda sadece iç tüketimin taleplerini karşılamakla kalmayıp ihraç edebilme kapasitesine de sahipti. Anadolu'da XVII. Asırda pamuk ipliği ve dokuma sanayii ilerlemiş, İstanbul'da ise 1719 ve 1721 senelerinde dokuma fabrikaları ihdas edilmişti. 19. yüzyıl'a gelindiğinde, dokuma sanayi ciddi bir düşüş yaşamaya başladı. 1812 yılında İşkodra'da 200, Tırnova'da ise 2000 adet dokuma tezgâhı faaliyet gösterirken, bu sayı 1831 yılına kadar İşkodra'da 40'a ve Tırnova'da 200'e geriledi. Aynı dönemde Ankara'da üretilen ve ihraç edilen kumaş miktarı da düşüş gösterdi. Buna ek olarak, İngiltere'den gerçekleştirilen pamuklu dokuma ithalatı, 1828 yılında 10.834 İngiliz lirası iken, 1831 yılında 105.615 İngiliz lirasına yükseldi. Dokuma endüstrisi Avrupa'nın rekabetine karşı gerileyerek çöküşe sürüklenmekteydi.¹⁷² Batı dünyasının sanayi üretimindeki oranı, 1830 yılında yalnızca %39,5 iken, 1880 yılına kadar %79,1'e yükselmiş ve 1913 yılına ulaşıldığında ise %92,5 gibi dikkate değer bir seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemde, Batı'nın sanayi üretimindeki bu muazzam artış, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında sınai üretiminin önemli ölçüde azalmasıyla

¹⁷⁰ Fatih Ermiş, *Osmanlı'da İktisadi Düşünce Tarihi*, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2020, s.225.

¹⁷¹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)*, Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(46), 2009, s.55-56.

¹⁷² Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)*, Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(46), 2009, s.56-57.

paralellik göstermektedir.¹⁷³ Başlangıcını 19. yüzyılın ilk on yılının oluşturduğu ve devam eden süreçte gerçekleşen dönüşüm sonucunda, Avrupa menşeli sanayi ürünleri yerel pazarlarda baskın bir konum elde etmiştir. Özellikle, sanayi devriminin öncü sektörlerinden biri olan tekstil alanında, Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın başlarında kendine yetebilir durumdayken, bir asır sonrasında iç tüketimdeki iplik ve kumaşların %80-90'ı ithal ürünlerden karşılanmaktaydı.¹⁷⁴

Yaşanan bu değişimlerde 18. yüzyılda İngiltere'de başlayan Sanayi devriminin etkileri referans gösterilebilir. Sanayi devrimi 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda etkisini göstermeye başlamıştır. Osmanlı zanaatkârlarının Batılı sanayi malları ile rekabet edememesi ve zanaatların zayıflaması, imparatorlukta potansiyel sanayileşme sürecini olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı yönetimi, sanayileşmeyi teşvik etmeye yönelik çeşitli önlemler almıştır. Bu önlemler arasında sanayi odaları ve sanayi eğitimi veren mekteplerin kurulması, başarısız Islah-ı Sanayi Komisyonu girişiminin ardından müteşebbislere imtiyazlar tanınması ve kurulacak fabrikalarda kullanılmak üzere Avrupa'dan getirilecek makine ve ekipmanların gümrük rüsumundan muaf tutularak ithaline izin verilmesi ve mezkûr fabrikalarda üretilen malların haricî ve dâhilî gümrüklerden muaf tutulması yer almaktadır.¹⁷⁵ Bu imtiyazlar, tarihsel olarak korumacı bir yaklaşım sergilendiğini göstermektedir. Serbest piyasa ilkelerine çoğu zaman aykırı düşen, üreticilere belirli bölgelerde üretim ve satış tekeli sağlayan önlemler içermiştir. İmtiyaz sözleşmeleri genellikle süre ve bölgeyi (imtiyaz alanı) net bir şekilde belirlerken, bu alanlarda imtiyaz sahibinin monopolüne izin vermiş, benzer ürünlerin üretimini yapacak yeni fabrikalara izin verilmemiştir. Bazı sözleşmelerde, imtiyaz sahibine satış tekeli de tanınmıştır.¹⁷⁶ Ancak, bu düzenlemeler genellikle mevcut küçük ölçekli veya el emeğiyle çalışan üretim birimlerini etkilememiş, imtiyaz sahibi mevcut veya yeni açılacak küçük atölyelerin kapatılmasını talep edememiş ya da kendi imtiyaz bölgesi dışında üretilen Osmanlı ürünlerinin bölgeye girişini engelleyememiştir. Ayrıca, Avrupa ürünlerinin

¹⁷³ Murat Çiftçi & Mustafa Tekin. GİNİ Eşitsizlik Ölçüsü İle Osmanlı Sanayi Alt Kollarında İşletme Ölçek Göstergelerinin Dağılım Eşitsizliği, *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 11(1), 2009, s.142.

¹⁷⁴ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2023, s.22.

¹⁷⁵ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.238

¹⁷⁶ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.238

kapitülasyonlar aracılığıyla imtiyaz bölgesine ithalatı üzerinde de bir kontrol sağlayamamıştır. Ayrıca, 1862'de çıkarılan Fabrikalar Nizamnamesi ile fabrikalarda kullanılacak sabit vapor (buhar) makinelerine yönelik standartlar belirlenmiştir.¹⁷⁷

Esasında Sanayi devrimi öncesi, endüstriyel tesislerin kurulumu ve işletilmesi bakımından kendi ihtiyaçlarını karşılayabilen bir durumda olan Osmanlı İmparatorluğu, buhar makinesi gibi teknolojik ilerlemelerin dışında kalınca, bu yeni teknolojinin Batı'dan ithalatına büyük ölçüde bağımlı bir pozisyona gelmiştir. Buhar gücüne dayalı makineler, II. Mahmut döneminde ilk defa Osmanlı topraklarına İngiltere'den ithal edilerek Tersane'de önemli bir modernizasyon süreci başlatılmıştır. 1833 ile 1839 yılları arasında, İstanbul'da devlete ait endüstriyel kuruluşlarda, özellikle Darphane, Baruthane, Tersane ve askeri ambarlarda üretilen top ve tüfek gibi ekipmanlarda buhar gücünden yararlanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk sanayileşme hamlelerine III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde tanıklık ettiği söylenebilir. Bu dönem, özellikle devlet ve toplum yapısında, daha spesifik olarak askeri alanda, yenileşme süreçlerinin (Nizam-ı Cedid) başlatılmasıyla karakterize edilir. Bu süreç, yerel üretim yoluyla askeri ihtiyaçların karşılanmasına yönelik, silah ve askeri kıyafet üretimi gibi alanlarda ithal ikameci bir sanayileşme örneği görülmektedir. Ancak, bu sanayileşme teşebbüsleri, Batı'da görülen kaynak temini ve tedarik zinciri sistemlerinin etkinliğine ulaşamamış, dolayısıyla uzun vadede sürdürülebilirlik problemi yaşamıştır. Bu dönemde kurulan önemli tesisler arasında; 1804 yılında faaliyete geçen Beykoz Kâğıt Fabrikası, 1812'de kurulan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1822'de açılan Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası, 1827'de faaliyete giren Eyüp İplik Fabrikası ve 1830'da işletmeye alınan İslimye Çuha Fabrikası yer almaktadır. Bu girişimler, dönemin sanayileşme politikalarının somut örnekleri olarak değerlendirilebilir.¹⁷⁸

Ancak dönem kroniklerinde fabrikaların tam sayımı ve muhteviyatı ile ilgili kısıtlı bilgiler yer almaktadır. Öyle ki Osmanlı İmparatorluğu'nun arşiv kaynaklarındaki 1883 yılına ait bir vesika, resmi kayıtlarda dahi bu tür bir listenin yer almamış olabileceğini güçlendiren veriler sunmaktadır. Belirtilen belgede, *"Dersaadet'te ve bağlı yerlerde mevcut fabrikaların miktarıyla; hangi mahallerde bulunup ne cins eşya imal olunmakta ve*

¹⁷⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.238.

¹⁷⁸ Ekrem Erdem, Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (48), 2016, s.22.

beherinde ne miktar amele istihdam edilmekte olduğu bilinmek üzere birer kıta defterinin tanzim edilmesi ve gönderilmesi hakkında 20 Ağustos 1297 tarihinde nezaretten Şehrameneti'ne yazı gönderilmiştir. Zikr olunan fabrikalardan bazılarının defterleri ulaşmış ise de içeriğinden istifade edilememiştir." ifadesiyle tanımlanan prosedür, mevcut fabrikalar ve onların faaliyetleri üzerine detaylı kayıt tutulamadığına, bu fabrikalar hakkında yalnızca sınırlı bilgilerin bulunabileceğine delalet etmektedir.¹⁷⁹

1913 ve 1915 yıllarında gerçekleştirilen sanayi sayımlarına göre ise bugünkü Türkiye sınırları içinde yer alan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, 1908 öncesinde kurulmuş olan sanayi tesislerinin 35 matbaa, 20 un değirmeni, 11 tabakhane, 8 sigara kâğıdı ve 7 yün fabrikası, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 6 konserve, 5 madeni eşya, 3 tuğla ve 3 kireç fabrikası, 2 pamuklu iplik ve dokuma fabrikası, 2 makarna, 2 yağ ve 2 sabun fabrikası, 2 porselen imalathanesi, 1 bira, 1 buz, 1 kimyasal ürün fabrikası, 1 ipekli dokuma fabrikası, 5 "sair" dokuma fabrikası, 36 ham ipek fabrikası, 7 kutu imalathanesi ve 2 tütün mağazasından ibaret olduğunu göstermektedir. Bu bulguların, dönemin sanayi altyapısının çeşitliliğini ve kapsamını göstermekle birlikte sayımda dikkate alınmayan tasfiye edilmiş işletmeler ve bazı bölgelerdeki eksiklikler nedeniyle, Meşrutiyet öncesi Osmanlı sanayisinin tam bir resmini sunduğu söylenemez. Ancak, bu veriler 1908 yılında Osmanlı'da modern sanayileşme sürecinin varlığından söz etmenin zorluğunu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁸⁰

1830'lar ve 1840'larda, devletin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan büyük ölçekli sanayi işletmelerinin ilk dalgası kısa sürede üretimi durdurmak zorunda kalmıştır. İkinci dalga ise, 1880'lerden itibaren, ithal malı teknolojiyi benimseyen ve bir kısmı yerli bir kısmı yabancı sermayedarla kurulan kapitalist sanayi işletmeleri şeklinde gelişmiştir. Bu işletmeler, Osmanlı ekonomisindeki yerli sanayinin serbest ticaret antlaşmaları nedeniyle ithal mallarla rekabet edebilecek durumda olmadığı bir ortamda, ancak belirli koşullar altında, ulaştırma maliyetlerinin ve ham madde fiyatlarının düşüklüğü ve düşük ücretlerin sağladığı avantajlar sayesinde, üretime başlayıp rekabet edebilmiştir.¹⁸¹

¹⁷⁹ Mustafa Kurt, Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır & Kemal Demir, 19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (40), 2016, s.247.

¹⁸⁰ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2023, s.22-23.

¹⁸¹ Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.225.

Bahsi geçen ilk sanayi tesisleri dalgası, ordu, saray ve devlet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, önemli ölçüde asi Vali Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'ya karşı askeri zaferler elde etmesi ve sanayileşme alanında gösterdiği atılımlara karşılık devlet mülkiyetinde kurulmuştu. Bu tesisler, ürettikleri malzemelerin devlet tarafından satın alınmasıyla ithal malların rekabetinden korunmuş olmalarına rağmen, birçokları kısa sürede çöktü. 1850'lerin başlarında, Avrupa'dan ithal edilen makineler ve hammadde ile çalışan ve Avrupalı ustaların ellerinde kumaş üretimi yapan bu sanayi tesislerinden pek azı ayakta kalabilmiştir. Mevzubahis ikinci dalga ise, serbest ekonomi koşullarında, gümrük tarifelerinin düşük olduğu bir ortamda, özel sermaye tarafından sınırlı sayıda yeni fabrika kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki sanayi gelişimi, yüksek ulaşım maliyetleri, yerel pamuk üretimi ve düşük ücretler gibi faktörlerin etkisi altında gerçekleşmiştir. 1913 yılına kadar devlet desteği olmaksızın sanayileşme çabaları sürmüş, ancak bu çabalar sık sık loncaların direnciyle karşılaşmıştır.¹⁸²

16 Ağustos 1838'de, Sadrazam Reşit Paşa ve İngiliz Elçisi Ponsonby, Boğaziçi'ndeki Balta Limanı'nda Osmanlı Devleti ile Birleşik Krallık arasında bir ticaret antlaşması imzaladılar. Bu antlaşma, sonrasında Fransa ve diğer Avrupa devletleri ile yapılan ve benzer hükümler içeren antlaşmaların öncüsü oldu. Bu antlaşma, Osmanlı'nın dış ticaret üzerindeki tekeli ve ek vergiler ile özel sınırlamaları kaldırarak, ticaretin liberalizasyonunu içeriyordu. Öncesinde, Yed-i Vahit adı verilen sistem altında, hükümet belirli malların yurt dışı ticaretini, özellikle ihracatını, tek bir kişiye özel olarak verebiliyordu. Hammaddeler veya gıda maddeleri kıt olduğunda, bu malların yurtdışına satışını engelleyebiliyordu. Ayrıca, savaş zamanlarında devletin gelirini artırmak için dış ticarete ekstra vergiler ekleyebiliyordu. Ancak Balta Limanı Antlaşması ile bu uygulamalara son verilerek, Osmanlı 1838 öncesi uygulamaya koyduğu düzenlemeler hakkından feragat ediyordu.¹⁸³

İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivindeki bir değerlendirme, Balta Limanı Antlaşması'nın, 1829'daki Edirne Antlaşması'na kıyasla Türk sanayisine daha fazla zarar verdiğini belirtmektedir. Edirne Antlaşması, yabancı ürünlere, yerli ürünlere göre bir avantaj sağlamazken, Balta Limanı Antlaşması altında, Belçikalı tüccarlar Osmanlı topraklarında

¹⁸² Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.130.

¹⁸³ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.16-17.

sattıkları ürünler üzerinden %5 vergi ödemeden muaf tutulurken, Osmanlı tüccarları, ihracat yapacakları veya sadece Osmanlı toprakları içinde taşıyacakları ürünler için %12 vergi ödemek zorunda bırakılmıştır.¹⁸⁴

Balta Limanı anlaşmasının iktisadi etkileri tartışma konusu olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ortalarında, artan ithal ürünlerin rekabeti altında yerli üretimin, özellikle İstanbul, Amasya, Bursa, Diyarbakır, Şam ve Halep gibi kentlerde iplik eğirme ve dokuma gibi alanlarda gerilediği hem yerli hem de Avrupalı gözlemciler tarafından belirtilmiştir. Yerel üreticiler ve lonca üyeleri, ithalatın getirdiği rekabetten sürekli şikâyet etmişlerdir. 20. yüzyılda ve özellikle 1960'lar ile 1970'lerde, antlaşmanın Osmanlı sanayisine verdiği zararlar ve kapitalist sanayileşmeye geçişi engellediği iddiası, akademik ve politik tartışmaların odağında yer almıştır.¹⁸⁵

Bu anlaşma Osmanlı Devlet adamlarının sanayileşme ve sanayileşmenin gereği olan iktisat politikaları konusunda yanlgı veya çaresizliklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Mezkûr anlaşma ile dış ticaret politikası İngiltere insiyatiline bırakılmıştır. Esasında anlaşmanın Osmanlı iktisadi zihniyetinde yer alan fiskalizm ile provizyonizm ilkelerinin tezahürü olduğu argümanı öne sürülebilir. Anlaşma aynı zamanda kapitalist gelişim için gerekli olan yerli sanayinin korunması ve geliştirilmesi yerine, İngiliz mallarının pazarı haline gelmesiyle sonuçlanmıştır. Bu süreç, yerli üretimin uluslararası rekabette geri kalmasına ve çöküşüne yol açmış, kapitalist kalkınma yolunda önemli bir engel teşkil etmiştir. Tanzimat döneminde bazı korumacı politikaların gerekliliği kavranmış olsa da kapitülasyonlar nedeniyle bu politikaların uygulanması ve bir sanayileşme atağının başlatılması mümkün olmamıştır. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında ekonomik olarak bağımlı bir konuma düşmesine neden olmuştur.¹⁸⁶

19. yüzyılda kapitalist dünya sistemine bir çevre ülkesi olarak entegrasyon sürecinin ana eksenini dış ticaret ilişkileri oluşturmuştur. Yüzyıl boyunca dış ticaret hacmi giderek arttığı gibi, ticarete konu mal demeti de giderek değişmiştir. Uzun 19. yüzyılın sonuna

¹⁸⁴ Kadir Kasalak, Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2012, (27), 2012, s.66.

¹⁸⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.19.

¹⁸⁶ Cüneyt Dumrul & Yasemin Dumrul, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme, *Journal of Management and Economics Research*, 12(23), 2014, s.161.

gelindiğinde bu dış ticaret ilişkisinin yarattığı formasyon Osmanlı'yı mamul mal ithal eden ve hammadde ihraç eden bir ülke konumuna getirdi.

Osmanlı'nın ticaret politikaları, tarihi boyunca, Avrupa ülkelerinden farklı bir istikamette şekillenmiştir. Ticaret faaliyetleri temelde iki ana kategoriye ayrılmıştı. Birincisi, sanatkârların, ürettiklerini pazarlama usulüydü. İkincisi, ya farklı ülke veya beldeden mal getirip satan ya da satış amacıyla mal götüren tüccarların hareketleriydi. Özellikle ikinci kısım, devletin teşviki ile daha serbest bir zeminde ve belli kısıtlamaların dışında gerçekleştirilirdi. Fakat bu teşvik, Batı'daki merkantilist anlayışa değil, daha ziyade halkın darlığa düşmemesini esas alan, Doğu'ya özgü devlet geleneğinden beslenirdi.¹⁸⁷

Sanayi devrimi sonrasında merkezle ticari entegrasyonun en belirgin hızlandırıcı unsuru Baltalimanı Ticaret Antlaşması olmuştur. Antlaşmaya göre ihracatta yüzde 12, ithalatta ise yüzde 5'lik bir vergi öngörülmüştü. Ancak iç gümrüklerde yabancı tüccarlara uygulanan vergiler kaldırıldı ve yerli tüccardan yüzde sekiz gümrük resmi alınmaya devam edildi.¹⁸⁸ Bu durum Osmanlı'nın kapitalist dünya sistemi ile entegrasyonunu hızla arttırdı. Entegrasyonun lokomotif gücü İngiliz ekonomisiydi. Bu durum yüzyıl boyunca da devam etti. 1894 yılında dahi Osmanlı'nın en önemli ticaret partneri İngiltere'ydı. İngiltere ticaretinin toplam dış ticaret içindeki payı 1894'te yüzde 40 civarındaydı. Avusturya ve Fransa dış ticarete diğer iki önemli ülke konumundaydı.¹⁸⁹

Baltalimanı sonrasında Osmanlı dış ticaret rejimi giderek liberalize oldu. Bu serbesti eğiliminin yurtiçi tüccarlar ve yerli üretim üzerindeki negatif etkileri nedeniyle daha korumacı bir ticaret rejimine geçilmesine yönelik ilk adımlar ancak 1861 Kanlıca Antlaşması ile atılmaya çalışıldı. Ancak bu antlaşmada beklenen korumayı sağlamaktan uzak kaldı.¹⁹⁰ Yüzyıl boyunca dış ticaret bir yandan hacim kazanarak yurt içi ekonomik yapıyı dönüştürürken diğer yandan Osmanlı'nın bu dönüşüm çerçevesinde bir çevre ülkesi konumuna gelmesini pekiştirdi. Ticaretteki bu eğilimlerin bir diğer önemli nedeni

¹⁸⁷ Özer Ergenç, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler, *BELLETEREN*, 52(203), 1988, s.501.

¹⁸⁸ Zelha Altınkaya, 19. Yüzyıl Dünya Ekonomisinde Osmanlı Devleti Uluslararası Ticaret Politikaları, *Maliye ve Finans Yazıları*, (118), s.288-289

¹⁸⁹ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.311.

¹⁹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlılar'da Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:14, İstanbul, 1996, s.264.

ise buharlı gemilerde ve demiryollarında meydana gelen ilerlemenin ulaştırma maliyetlerini düşürmesiydi.¹⁹¹

Dış ticarete meydana gelen keskin artış 1840-1914 döneminde ihracat ve ithalat meydana gelen değişimlerle açıklanabilir. Bu dönemde cari fiyatlarla ihracat ve ithalat sırasıyla 5 ve 6.5 kat arttı. 1880 fiyatları ile hesaplandığında ise sabit fiyatlarla ihracat ve ithalat sırasıyla 10 ve 12 kata kadar artmıştı.¹⁹²

19. yüzyılda Osmanlı sanayisinin ve dış ticaretinin gelişimine bakıldığında, dünya kapitalist sistemine bir çevre ülkesi olarak entegre olmasının ayırt edici özellikleri hemen göze çarpacaktır. Bu entegrasyonun yarattığı bağımlılık ilişkisinin, Osmanlı sanayisinin merkezin ihtiyaçlarına göre şekillenmesi sonucunu doğurduğu söylenebilir. Bu sürecin nihayetinde meydana gelen iş bölümü Osmanlı'yı bir hammadde ihracatçısı ve mamul mal ithalatçısı ülke konumuna getirmiştir. Ağırlıklı olarak devlet merkezli gerçekleştirilmeye çalışılan sanayileşme çabalarının ise özellikle dış ticaret rejiminin yarattığı kısıtlar altında beklenen sonuçları getirmediği ifade edilebilir. Osmanlı ürünlerine kıyasla oldukça rekabetçi olan merkez yurt içi pazarlarda ağırlığını arttırdıkça sistematik ve uzun vadeli bir sanayileşme stratejisi için aşılması zor bir kısıt oluşturmuştur denilebilir.

3.1.2. Dış borçlar

1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasının İngiliz, Fransız ve Rus gemileri tarafından yakılması ve sonrasında Rusların ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın askeri ilerlemeleri, Osmanlı'nın dış desteğe başvurmasına ve karşılık olarak çeşitli imtiyazlar vermesine neden olmuştur. 16 Ağustos 1838'de İstanbul'da İngiltere lehine büyük ticari imtiyazlar sağlayan ve iç ticaretin dış rekabet karşısında korunmasını ortadan kaldıran Balta Limanı Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Yabancı malların ülkeye serbestçe girişini mümkün kılan anlaşma nihayetinde kapitülasyonları güçlendirmiştir. Bu durum, Osmanlı'nın korumasız el tezgâhı endüstrisinin hızla çökmesine yol açmıştır. Böylelikle, 17. ve 18. yüzyıllardaki ekonomik gerilemelerin devamı niteliğinde olan bu süreç,

¹⁹¹ Adem Anbar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914, *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(84), s.23.

¹⁹² Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.25

Osmanlı ekonomisini yarı sömürge bir devlet ekonomisi durumuna düşürmüş ve ekonomik olarak en zayıf dönemine girmesine neden olmuştur.¹⁹³

Nitekim Boratav da 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bir araya gelen ihtilalcilerin ve 1922'de Kemalist devrimcilerin devraldığı Osmanlı ekonomik mirasının temel özelliklerini, yarı sömürgeleşmiş bir toplum yapısı olarak tanımlamaktadır. Bu yarı sömürge niteliğinin en belirgin göstergelerinden biri ise dış borçlanmalardır.¹⁹⁴

19. yüzyılın ortalarına kadar süren klasik iktisadi yapı anlayışı 1838 tarihli Balta Limanı Anlaşması ile terkedilmeye başlanmıştır. Bu anlaşma ile Osmanlı, iktisadi liberalizme doğru ilk adımı atmış ve Tanzimat'ın ilanı ile yapısal bir ekonomik dönüşüm başlamıştır. Antlaşma, uzun süredir devam eden geleneksel ekonomi politikalarından, kadimden, bir sapma olarak görülmektedir. İngiltere ekonomisinin gelişimi için gerekli pazarlardan biri olan Osmanlı pazarının önemini artırmıştır. 1838 Balta Limanı Antlaşması, hem ucuz İngiliz ürünlerinin Osmanlı'ya girişine olanak sağlamış hem de "laissez-faire" ekonomi anlayışının bölgeye yayılmasına zemin hazırlamıştır.¹⁹⁵ Anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu, gümrük haklarını terk ederek pazarlarını önce İngiltere'ye sonra diğer kapitalist devletlere açmıştır. Bu anlaşma, hammaddelerin ihracatını kolaylaştırmış ve devletin mali kriz dönemlerinde dış ticaretten alınan vergilerden feragat edilmesine yol açmıştır. Özellikle Kırım Savaşı sırasında bu durum, Avrupa finans piyasalarından borç alma mecburiyetini artırmıştır. 1860-61 mali ve Lübnan'daki siyasi krizler sırasında, ihracat gümrük vergileri %1'e düşürülmüş ve bu oran Birinci Dünya Savaşı'na dek sürdürülmüştür.¹⁹⁶ Ek olarak, Balta Limanı Anlaşması'nın hükümleri, istekli diğer devletlere de açık olmuştur. Bu temelde, 1838 ile 1858 yılları arasında tüm Avrupa devletleri ve Brezilya ile benzer koşullarda ticaret antlaşmaları yapılmıştır.¹⁹⁷

Esasında İmparatorluk 16. yüzyılın sonlarından itibaren ekonomik ve mali bir bunalım yaşamış ve bu durum 17. ve 18. yüzyıllarda daha da ağırlaşmıştır. 18. yüzyılın başlarında

¹⁹³ Biltekin Özdemir, Osmanlı Devleti Dış Borçları, 1854-1914 Borçlanmaları Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası Düyun-u Umumiye İdaresi Türkiye Cumhuriyeti'nin Kabul Ettiği Osmanlı Devlet Borçları, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (Yayın No: 2010/403), Ankara, 2010, s.7.

¹⁹⁴ Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015, İmge Kitabevi, İstanbul, 2023, s.22-23.

¹⁹⁵ Ensari Yücel, Osmanlı Dış Ticaretinin Analizi ve Osmanlı İktisat Anlayışındaki Değişimin Dış Ticaret Politikalarına Yansıması, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 18(1), 2023, s.41-42.

¹⁹⁶ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.17-18.

¹⁹⁷ Ahmet Kamil Tunçel & Murat Yıldırım, 1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 2014, s.6.

imparatorluk, merkezi yönetimin vergi gelirleri üzerindeki kontrolünün azalması, çökmekte olan tımar sistemi ve adem-i merkeziyetçilik nedeniyle zorluklarla karşılaşmıştır. 16. yüzyılda nüfusun artması, sınırların daralması, askeri teknolojideki yeniliklerin takip edilememesi ve ticaret yollarının dışında kalınması gibi faktörler, imparatorluğu mali bir krize sürüklemiştir. Bu dönemde yaşanan mali kriz, ekonomik, siyasal, askeri ve sosyal etkilerle birleşerek imparatorluğu dış borçlanma yoluna itmiştir.¹⁹⁸ Borçlanma sürecini tetikleyen iç ve dış nedenler, imparatorluğun ekonomik yapısını ve uluslararası ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. İç nedenler arasında bütçe açıkları, kapitülasyonlar, isyanlar ve alınan borçların verimli kullanılamaması öne çıkmaktadır. Bu faktörler, devletin mali disiplininin bozulmasına ve ekonomik istikrarın sarsılmasına yol açmıştır. Dışsal nedenler ise savaşlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürgeleştirme çabaları ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin etkilerini içermektedir. Bu unsurlar, uluslararası alanda Osmanlı İmparatorluğu'nun konumunu zayıflatmış ve mali bağımsızlığını tehlikeye atmıştır. Söz konusu sebepler Devletin dış borçlanma yoluna gitmesinde belirleyici olmuştur.¹⁹⁹

Osmanlı İmparatorluğu, finansal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ilk etapta iç hazineden borçlanma ve vergi gelirlerini peşin tahsil etme gibi yöntemlere başvurmuştur. Ancak zaman içinde bu metotlar devletin gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalmış bu durum tağşiş, kaime, esham gibi yeni finansman yöntemlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ne var ki, 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, bu iç finansman mekanizmaları ihtiyaç duyulan kaynakları sağlamada yetersiz kalmıştır.²⁰⁰ Başlangıçta, itibar kaygıları nedeniyle dış borçlanmadan kaçınan Osmanlı Devleti'nin, zaman içinde bütçe açıklarını iç borçlanma yoluyla giderme çabalarının yetersiz kaldığı ve dış borçlanma yöntemine daha sık başvurduğu gözlemlenmektedir. Özellikle II. Mahmut döneminde, İngiltere ile yapılan müzakereler sonucunda 1.000.000 sterlin borç alınması planlanmış, karşılığında Osmanlı'nın Akdeniz'deki İngiliz filosuna kereste ve buğday teslim etmesi önerilmiştir. Ancak, İngiltere'nin teklif edilen malların tedarik edilebilirliği konusunda yaptığı detaylı incelemelerin uzaması, bu borçlanma anlaşmasının gerçekleşmemesine neden olmuştur.

¹⁹⁸ Elif B. Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (4), 2002, s.188.

¹⁹⁹ Niyazi Gümüş, Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve Dış Borçların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri, *Akademik Hassasiyetler*, 9(20), 2022, s.414-421.

²⁰⁰ Tekin Akdemir & Şahin Yeşilyurt, Borç Etiği ve Borç Etiği Perspektifinden Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 2017, s.392.

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin artan zorunlu harcamaları karşılayamaz hale gelmesi, mali durumu ciddi şekilde bozmuştur. 28 Ocak 1854'te başlayan Kırım Savaşı ile birlikte, savaşın getirdiği yeni mali yükler ve oluşturduğu büyük bütçe açıkları, Osmanlı Devleti'ni Avrupa para piyasalarından borç almaya itmiş ve bu durum, ekonominin ve mali yapının yeni bir döneme girmesine neden olmuştur.²⁰¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dış borçları, 1840'lı yıllarda, Galata bankerlerinin aracılığı ile ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından temin edilmiştir. İç ve dış baskılara rağmen, merkezi bürokrasi uzun vadeli dış borçlanma sürecini başlatmada tereddüt yaşamıştır. Ancak, Kırım Savaşı'nın getirdiği yeni harcama gereksinimleri ve bütçedeki büyük açıklar, Avrupa finans piyasalarında borçlanma sürecini tetiklemiştir. Sonuçta, Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borç tahvilleri, Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt borsalarında satışa sunulmuştur.²⁰²

Osmanlı Devleti'nde ilk dış borçlanmanın tetikleyicisi addedilen Kırım Savaşı'nın ardından 1875 yılına kadar toplam 15 borç anlaşması yapılmıştır. Devlet bu kısacık süreçte hızla borçlanmış ve alınan borçların neredeyse tamamına yakını cari harcamalara ayrılmıştır.²⁰³ Yatırım harcamaları gibi ekonomiye tekrar dönüş olan alanlara ise sadece %7,8'i ayrılmıştır.²⁰⁴ Devletin 1854 yılından 1875 yılına kadar 21 yıl içerisinde aldığı dış borçların tutarları ile alınış sebep ve koşulları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3.1. 1854-1874 Tarihleri Arası Osmanlı Dış Borçları

Borç Tarihi ve Tutarı	Kimden Alındığı	Alınma Sebebi	Ödeme Şartı	Ödeme Karşılığı
1854 Borçlanması 5 Milyon Sterlin	Dent, Palmer And Company, Goldsmith And Company	Kırım Savaşı Finansmanı İle Silah Alımı	Faiz Haddi %6, İtfa Akdi %1, İhraç Fiyatı %80	Mısır Hıdivliğinin Cizye Gelirleri Karşılık Olarak Gösterilmiştir.
1855 Borçlanması 5 Milyon Sterlin	İngiltere Ve Fransa	Kırım Savaşı Finansmanı	Faiz Haddi %4, İtfa Oranı %1, İhraç Oranı %102,625	Mısır Vergisinin 1854 Borçlanmasından Serbest Kalan Kısmı İle Suriye Ve İzmir Gümrüklerinin Gelirleri Karşılık Olarak Gösterilmiştir.

²⁰¹ Necdet Aysal, *Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci* (1854-1923), Atatürk Yolu Dergisi, 14(53), 2013, s.6.

²⁰² Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.118.

²⁰³ Begüm Korkmaz & Sibel Aybarç, Bir İktidar Aracı Olarak Dış Yardım ve Dış Borçlar: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Türkiye'nin Dış Borçlanma / Borçlandırılma Serüveni, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(2), 2019, s.635.

²⁰⁴ Niyazi Gümüş, Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve Dış Borçların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri, *Akademik Hassasiyetler*, 9(20), 2022, s.423.

Tablo 3.1'in devamı

1858 Borçlanması 5 Milyon Sterlin	Londra'daki Dent, Palmer Ve Ortakları	Kaimelerin Bütünüyle Piyasalardan Çekilmesi	Faiz Haddi %6, İtfa Bedeli %1 İhraç Oranı %80	İstanbul Gümrük Gelirleri Ve Okturva (Ayak Bastı) Resminin Bir Kısmı Karşılık Olarak Gösterilmiştir.
1860 Borçlanması 31.831.562 Frank	Fransız Mirés	Vadesi Gelen İç Ve Dış Borçların Ödenmesi	Faizi %6, İtfa Bedeli %0.84, İhraç Fiyatı %53.73	
1862 Borçlanması 200 Milyon Frank	Londra'daki Devaux Ve Ortakları	Kaimelerin Piyasadan Çekilmesi Amacıyla	Faizi %6, İtfa Bedeli %2, İhraç Fiyatı %68	Tütün, Tuz, Damga Ve Temettü Resimleri Karşılık Olarak Gösterilmiştir.
1863 Borçlanması 200 Milyon Frank	Osmanlı Bankası Aracılığı	Galata Bankerlerine Olan Borçlarla Tedavül Değeri %5'e Kadar Düşmüş Olan Madeni Bakır Paralar	Faiz Oranı %6, İtfa Bedeli %2	Bursa Ve Edirne'nin Ham İpek Öşürü, İzmir, Karesi Ve Midilli'nin Zeytin Öşürü, Bazı Vilayetlerin Gümrük Gelirleri İle 1860 Ve 1862 Yılında Alınan Borçların Karşılıklarının Fazlası Karşılık Olarak Gösterilmiştir.
1865 Ağnam Borçlanması 150 Milyon Frank	Crédit Mobilier Ve Société Général'dir	Vadesi Gelen Dış Borçların Faiz Ve Anapara Taksitlerini Ödeyememesi	Faiz Oranı %6, İtfa Bedeli %2,44 İhraç Oranı %66	Ağnam (Koyun) Resmi İle Ergani Bakır Madeni Gelirleri Karşılık Olarak Gösterilmiştir.
1865 I. Tip Genel Borçlanması 40 Milyon Osmanlı Altın Lirası	General Credit And Finance Ve Société General De Finance	İç Borcun Dış Borca Çevrilmesi	İhraç Fiyatı %50, Faizi %5	
1869 Borçlanması 555.555.000 Frank	Comptoir D'escompte	Bütçe Açığı	İhraç Oranı %54, Faiz Bedeli %6, İtfa Bedeli %1	Adalar Denizi, Halep, Adana, Suriye, Yanya, Trabzon, Bosna, Aydın, Menteşe, Konya Aşarlarının Bir Kısmı İle Bağdat Gelirlerinin Bir Kısmı Karşılık Olarak Gösterilmiştir.
1870 Borçlanması 34.848.001 Osmanlı Altın Lirası	Baron Hirsch	Rumeli Demir Yolu Yapımı	Faiz Oranı %3, İhraç Fiyatı %32,125	Mısır Vergisi Karşılık Olarak Gösterilmiştir.
1871 Borçlanması 5,7 Milyon Sterlin	Louis Cohen And Sons Ve Dent Palmer Ve Ortakları'nın Bağlı Bulunduğu Crédit Generale Otoman	Vadesi Dolan Dış Borç Taksitleri Ve Bütçe Açığı	Faizi %6, İtfa Bedeli %1, İhraç Fiyatı %73	

Tablo 3.1'in devamı

1872 Borçlanması 278.155.000 Frank	Banque Austro Ottomane Ve Osmanlı Bankası	Vadesi Dolan Dış Borç Taksitleri Ve Bütçe Açığı	Faiz Oranı %9, İhraç Oranı %98,5	Edirne, Selanik Ve Tuna Vilayetlerinin Gelirleri İle Anadolu'dan Gelen Ağnam Resmi Teminat Gösterilmiştir.
1873 Borçlanması 694.444.500 Frank	Crédit Général Ve Crédit Mobilier	Borçların Konversiyonu	Faiz Oranı %6, İtfa Oranı %1	Tuna Ve Ankara Vilayetlerinin Aşarı, Anadolu Ağnamı Ve Tütün Rejisinin Gelirlerinin Fazlasının Bir Kısmı Karşılık Olarak Gösterilmiştir.
1873 II. Tip Genel Borçlanması 22.252.400 Osmanlı Lirası		Bütçe Açığı	İhraç Fiyatı %98,5, Piyasa Rayici %84, Faiz Oranı %9	
1874 III. Tip Genel Borçlanması 75 Milyon Frank İle 1.600.000 Sterlin	Yerel Bankalar İle Osmanlı Bankası, Comptoir D'escompte Ve Austro-Ottoman Bankası	Vadesi Dolan Borçlar Ve Konversiyon İçin Tahvil İhracı	Faiz Oranı %5	Devletin Genel Gelirleri Karşılık Olarak Gösterilmiştir.

Kaynak: Akdemir, T. & Yeşiyurt, Ş., 2017:392-393; Uğur, A. & Karabulut, R., 2022:20-23; Tunçel, A.K. & Yıldırım, M., 2014:7-13'den yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Abdülmecid Dönemi Harici istikrazların yekunu 16.540.700 Osmanlı lirası iken Abdülaziz devri istikrazların toplamı 97.708.820 Osmanlı Lirası olmuştur. Abdülaziz Devri iç ve dış borçlanma toplamı 250.273.924 Osmanlı Lirası olup Karamursal 16 yıl içinde yapılan bu denli büyük borç miktarının karşısında insanın titrememesine imkân olmadığını ve borçların seneye taksim edildiğinde her seneye 16.800.000 liraya tekabül ettiğini belirtmektedir.²⁰⁵ 1874 yılında, Osmanlı Devleti'nin dış borçları, yıllık bütçe gelirlerinin on katına ulaşarak 22 milyar kuruşa yaklaştı. Ertesi yıl, 1875'te, devlet dış borç yükümlülüklerini yerine getiremeyeceğini ilan etmek zorunda kaldı.²⁰⁶ 1875 yılı itibarıyla Osmanlı Devleti'nin dış borçları yaklaşık 200 milyon sterline ulaşmıştı. Yıllık anapara ve faiz ödemeleri 11 milyon sterlini bulurken, Osmanlı maliyesinin toplam gelirleri ise yaklaşık 18 milyon sterlin civarındaydı. Bu durum, devletin gelirlerinin

²⁰⁵ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.99-100.

²⁰⁶ Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbası, Ankara, 2003, s.15.

yaklaşık %60'ının dış borç ödemelerine ayrılması gerekliliğini ortaya koymaktaydı.²⁰⁷ Gelinen süreçte 1860'lı yıllardan itibaren, Osmanlı Devleti'nin bütçe gelirlerinin %17 ile %59 arasında bir kısmı dış borç anapara ve faiz ödemelerine ayrılmıştır. Ancak, 1874-1875 yıllarında bütçe gelirleri, o yıl ödenmesi gereken borçlar için yetersiz kalmıştır. Bu durum, devletin iflas etme noktasına gelmesine yol açmış ve 7-10 Ekim 1875 tarihlerinde moratoryum ilan eden kararnameler yayımlanmıştır.²⁰⁸ Sırf Abdülhamid devrinde alınıp da meşrutiyet devrine intikal eden borçların toplamı ise şu şekildedir.

Harici Borç	= 59.128.335
Dahili İstikrazlar ve Bazı Avanslar	= 13.550.000
Rusya Tazminatı Harbiyesi	= 35.310.000
Avanslar	= 2.742.361
Düyunu gayrimuntazama	= 21.265.596 olmak üzere
Yekün	= 131.996.265 Osmanlı Lirasıdır. ²⁰⁹

Osmanlı'nın finans kapitalin etkisi altında giderek mali disiplini kaybetmesi, çevreleşme sürecinin en önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur. 19. Yüzyıl boyunca artan finansman ihtiyacı, dış borçlanmayı beraberinde getirmiş ve bu durum merkezin Osmanlı ekonomisi üzerindeki denetimini arttırması ile sonuçlanmıştır. Bu durumun Osmanlı ekonomisi için bir ikilem yarattığı öne sürülebilir. Dış borçlar yüzyıl boyunca artan finansman ihtiyacı sorununa bir çözüm getirirken, diğer taraftan korumacı ve sistematik bir ekonomik modernizasyonu yarattığı bağımlılık ilişkisi nedeniyle zorlaştırmıştır. Bir sonraki başlıkta detaylı bir şekilde açıklanacağı üzere bu eğilim Düyun-ı Umumiye ile mali denetimden doğrudan bir mali yönetim hakkının devrine evrildi.

3.1.3. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine giden yol ve Düyûn-ı Umûmiyye

19. Yüzyılın ortalarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun artan iç ve dış borçları mali sistemini işlevsiz hale getirmişti. Diğer yandan Hersek'te başlayan isyanın Bosna'ya sıçraması ve savaş giderlerinin yükselmesi, mali krizi derinleştiren başat faktörler arasındaydı. Bu zorlu koşullar altında, 6 Ekim 1875'te Heyet-i Vükela, moratoryum ilan

²⁰⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.231.

²⁰⁸ Yüksel Bayraktar, Borç Kışkacında Türkiye Ekonomisine Tarihsel Bir Bakış: Borçlanma Üzerine Çıkarılacak Dersler, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 2010, s.63.

²⁰⁹ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.112.

etti. Osmanlı mali tarihinde oldukça eleştirilen moratoryum kararı ile devlet borçlarını geçici olarak ödeyemeyeceğini duyurdu ve bu durum devletin kredi itibarını büyük ölçüde zedeledi. Kararnameye göre, borçların yarısı ödenecek, kalan yarısı ise beş yıl içinde Ramazan Tahvilleri ile ödenmek üzere yeniden yapılandırılacaktı.²¹⁰ Bu süre zarfında, borç kuponlarının yarısı peşin olarak ödenirken, kalan miktar %5 faizli tahviller aracılığıyla karşılanacaktı. Gümrük gelirleri, tütün ve tuz gelirleri ile Mısır'dan alınan vergiler ve gerekli görülürse Ağnam gelirleri, nakit ödemeler ve bu %5 faizli tahviller için gerekli güvence olarak kullanılacaktı. Eğer beş yıl sonunda bu tahvillerle yapılan ödemeler tamamlanmamışsa, dış borçların ilk itfasına kadar ödeme süresi uzatılacaktı.²¹¹ Nihayetinde alınan kararlar 30 Ekim 1875 tarihinde çıkarılan “Ramazan Kanunu” ile tasdik olunmuştur.²¹² Kararname, Hicri takvime göre Ramazan ayında yayınlanmış olup adını da buradan almaktadır. Bu kararname, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumunun iflas ettiğini açıkça ortaya koymakta ve bu durum borsayı da olağanüstü şekilde etkilemiştir. Kararnamenin ilan edilmesi, devletin finansal krizinin derinliğini ve ekonomik yapıdaki zayıflığı gözler önüne sermekte, piyasalar üzerindeki doğrudan ve ağır etkilerini vurgulamaktadır.²¹³

Ağır faiz koşulları ve düşük ihraç bedelleri ile alınan ve yatırım harcamalarına yönlendirilmeyen borçlar sonucunda Osmanlı Devleti'nin bütçe dengesi kontrol edilemeyecek şekilde bozulan ve ilan edilen mali iflas akabinde 1876'dan itibaren borç geri ödemeleri tamamen durdurulmuş bu karar Avrupa'da büyük tepkiler almıştır.²¹⁴ Tahvil fiyatlarının hızlı bir şekilde düşmesi, önemli mali kayıplara sebep oldu.²¹⁵ Özellikle tahvillerin büyük oranda Londra ve Paris borsalarında işlem görmesi nedeniyle başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa mali çevrelerinden büyük tepkiler aldı. Avrupa genelindeki gazeteler ‘Türkler bizi kandırdılar, altınlarımızı lüks yaşam için harcadılar’ şeklindeki iddialarla Osmanlı Devleti'ne karşı yoğun bir kampanya

²¹⁰ Elif Yılmaz Şentürk, *Düvün-ı Umûmiyye İdaresi Mevzuatı'da Bulunan Belge Yönetimi Konulu Maddelerin Değerlendirilmesi: Rehber-i Muamelat Zeyli* (Mart 1891 – Mart 1895), *Library Archive and Museum Research Journal*, 4(2), 2023, s.135.

²¹¹ İsmail Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964, s.54-55.

²¹² İsmail Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1964, s.55.

²¹³ Nevzat Tetik & Ersin Kanat, *Osmanlı Devleti'nde Menkul Kıymet İşlemleri, Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (17), 2019, s.147.

²¹⁴ Burcu Adiloğlu & Göksel Yücel, *Düvün-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi, Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (21), 2021, s.72.

²¹⁵ Erol Ortabağ, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği (Yayın No: 326), 2017, s.60.

yürüttüler.²¹⁶ Aybudak'a göre (2022: 677) söylem son derece oryantalist olmakla beraber haklılık payı içermesi de bir ihtimaldir. Her halükârda iflasın ilanı, kapitalizmin merkez ülkelerinde Osmanlı tahvillerine yatırım yapmış kişilere büyük bir şok etkisi yaratmış, Osmanlı Devleti'nin itibarını ciddi şekilde zedelemiştir. Ekonomik olarak ise yabancı sermaye girişi neredeyse durma noktasına gelmiştir.²¹⁷

Mezkr yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için çeşitli zorluklarla dolu bir dönem olarak geçti. Yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, artan olaylar zinciri ve Osmanlı topraklarında yaşanan krizler, uluslararası müdahale ve baskıların şiddetlenmesine neden oldu. Özellikle 1875-1878 yılları arasında, Osmanlı topraklarında meydana gelen olaylar, küresel gündemi belirleyen başlıca konular haline geldi. Bu dönemde Doğu Sorunu, tarihindeki en yoğun ve gündemi en fazla meşgul eden evresini yaşamaktaydı.²¹⁸ Nitekim 1877 yılından başlayarak tam 9 ay 7 gün süren 93 harbi Rus ordularının İstanbul kapılarına dayanmasına kadar sürmüştür.²¹⁹ 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesi, 93 Harbi'ne son vermiş ve bu mütarekenin ardından Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Karadağ, Sırbistan ve Romanya tam bağımsızlıklarını kazanmış, Osmanlı Devleti vergiye bağılı bir Doğu Rumeli vilayeti ile geniş bir Bulgaristan Prensliği'nin kurulması kabul edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı'nın doğu bölgelerinden Batum, Kars, Ardahan ve Beyazıt gibi önemli yerler savaş tazminatı olarak Rusya'ya, Kotur ve çevresi ise İran'a bırakılmıştır. Ancak II. Abdülhamid bu antlaşmayı yürürlüğe koymamış, Rus etkisinin artması Avrupa devletlerini endişelendirerek Berlin Kongresi'nin toplanmasına neden olmuştur.²²⁰ Osmanlı-Rus Savaşı'nın felaketle sonuçlanması, Osmanlı Devleti'ne borçlu olan yabancı alacaklıları büyük bir endişeye sürükledi. Bu endişelerini, alacaklılar Berlin Kongresi'nde dile getirdiler.²²¹ Daha önce kendi hükümetlerine başvurmuş olan alacaklılar Berlin Barış Antlaşması müzakereleri sırasında temsilcilerini göndererek antlaşma metnine Osmanlı borçlarının da dahil edilmesini talep etmişlerdir. İtalyan

²¹⁶ Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları, 1854-1914 Borçlanmaları Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası Düyün-u Umumiye İdaresi Türkiye Cumhuriyeti'nin Kabul Ettiği Osmanlı Devlet Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (Yayın No: 2010/403), Ankara, 2010, s.71.

²¹⁷ Utku Aybudak, *Kapitalist Jeokültürün Taşıyıcısı Olarak Düyün-u Umûmiye, Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13(2), 2022, s.677.

²¹⁸ Mustafa Malhut, *Yıldız Esas Evrakı Defterleri ve 93 Harbi Sonundaki Gelişmelere Işık Tutan İki Defter: 1016 ve 1017 Nolu Defterler*, Tarih Araştırmaları Dergisi, 40(69), 2021, s.319.

²¹⁹ İsmail Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Cilt:4), Türkiye Yayınevi, 1972, s.300.

²²⁰ Nühket Kalender, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları*, 38. ICANAS, Ankara, Turkey, 2007, s.126-127.

²²¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat devirleri, 1876-1907* (Cilt:8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.426.

delegasyonunun lideri Kont Corti'ye yapılan bu başvuru, Almanya İmparatorluğu kurucusu Bismarck'ın desteğiyle kabul edilmiştir. Sonuç olarak, Berlin Barış Antlaşması'na ödemesi durdurulmuş Osmanlı dış borçlarıyla ilgili XVIII No'lu özel bir protokol eklenmiştir.²²²

Bu protokolle Osmanlılar mali reform yapacak, bağımsızlıklarını kazanan Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan, Osmanlı borçlarından paylarını üstlenecekler ve Osmanlı dış borçlarının ödenmesi için Balkanlarda kalan topraklardan elde edilen vergi gelirleri kullanılacaktır. Osmanlı borçlarının ödenme yöntemi, müzakerelerle belirlenerek bir düzene oturtulacaktır. Ayrıca, Osmanlılar Ruslara savaş tazminatı ödeyeceklerdir.²²³

Berlin Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma ve dağılma sürecinde önemli bir evre oluşturmuştur. Bu kongre sonucunda Osmanlı Devleti 287.510 kilometrekare toprak kaybetmiştir.²²⁴

Berlin Anlaşması'na ilave edilen 18 numaralı protokolde, *"devlet tahvili sahibi alacaklıların taleplerini karşılamak amacıyla gerekli önlemleri önermekle yetkili bir komisyonun kurulması ve bu komisyonun alacaklı temsilcilerinden oluşması"* hükmü yer almıştır. Osmanlı Devleti tarafından bu hüküm, devlet maliyesi üzerinde bir uluslararası siyasal mali denetim komisyonu kurulması olarak algılanmış ve bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmiştir.²²⁵ 93 Harbi sırasında, Osmanlı Devleti, Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri'ne olan borçlarını ödeyemeyeceğini açıklamış²²⁶ ve bunun üzerine 22 Kasım 1879'da hükümet ile Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri arasında 1879 Kararnamesi olarak adlandırılan ve 15 maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma gereği, hükümet müskirat (alkollü içecekler), posta pulları, İstanbul ve çevresindeki deniz ürünleri vergisi, Edirne-Bursa-Samsun ipek öşrü, tütün tekeli ve tömbeki gibi vergilerin toplanması ve işletilmesi haklarını on yıl süreyle Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri'ne devretmiştir. Bu gelirlerin yönetimi ve kararnamede belirtilen iç borçların ödenmesi amacıyla kurulan idareye Rüşum-ı Sitte idaresi adı verilmiştir.²²⁷ Kararname

²²² Bedri Gürsoy, *100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 40(1-4), 2011, s.18.

²²³ Bedri Gürsoy, *100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 40(1-4), 2011, s.19.

²²⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.749.

²²⁵ Saffet Kartopu, *Düyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler*. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 1(2), 2012, s.33-34.

²²⁶ Resül Narin, *Düyun-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı*, *Karadeniz Araştırmaları* 21(21), 2009, s.51.

²²⁷ Erdoğan Keskinç, *Düyun-ı Umûmiye İdaresi*, *Türkler* (Cilt:14), Ankara, 2002, s.484-485.

uyarınca, Osmanlı Hükümeti'nin iç borç toplamı 8.725.000 lira olarak belirlenmiş ve bu miktar üzerinden 1 Kasım 1880 tarihinden itibaren yıllık %8 faiz eklenmiştir. Ancak, bu düzenleme Avrupalı alacaklılar tarafından sert tepkilerle karşılanmıştır. Özellikle, iç borçların ödenmesi ve anılan gelir kaynaklarının yönetiminin Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri'ne geçmesi, Avrupalı tahvil sahipleri için kabul edilmesi güç bir durum oluşturmuştur. Öyle ki, Avrupa'da ki tahvil sahiplerinin alacaklarını hangi şartlarda ve ne zaman tahsil edecekleri giderek belirsizleşmişti.²²⁸ Bununla birlikte Rüşum-u Sitte Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeme konusundaki samimi niyetini yansıtan bir adım olarak değerlendirilmiş ve yerel alacaklılar tarafından olumlu bir şekilde karşılanmıştır; zira alacakları güvenilir kaynaklara bağlanmıştır. Devlete ayrılan vergileri toplama ve alacaklılara dağıtma görevini üstlenen idare gerektiği kadar personel istihdam etme yetkisine sahipti. Maliye Nezareti'ne bağlı olarak faaliyet gösteren kuruluşun giderleri, Rüşum-u Sitte gelirlerinden karşılanmaktaydı. İdarenin en önemli özelliği, devletin Galata Bankerleri ile Osmanlı Bankası'na ödemesi gereken borçlarını belirli bir gelir kaynağına endekslemesidir. Bu durum, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasının önünü açmıştır.²²⁹

Borç yönetiminin, devlet gelirlerinden ayrılan bir yönetim aracılığıyla başarıyla gerçekleştirilmesi sonrasında, bu model iki yıl sonra daha geniş kapsamlı bir yapı ile tekrar kurulmuştur. Bu çerçevede, 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiye İdaresi oluşturulmuştur. Rüşum-ı Sitte İdaresi'nin devamı gibi görünmekle birlikte, yönetim yapısı ve bürokrasideki özgün konumuyla Düyûn-ı Umûmiye İdaresi farklı bir yer edinmiştir.²³⁰ İdarenin kurulmasında Rüşum-u Sitte Anlaşmasının, Fransa ve İngiltere tarafından eşitlik ilkesini ihlal ettiği gerekçesiyle protesto etmesi de etkili olmuştur. Protesto üzerine, Osmanlı hükümeti tüm alacaklıların çıkarlarını gözetten bir çözüm geliştirmek üzere bir plan hazırladı ve bu planı 23 Ekim 1880'de tüm tahvil sahiplerine açıkladı. Eylül 1881'de, alacaklıların temsilcileri İstanbul'da bir araya geldi ve borçların tahsili için tahsis edilen gelirlerin bir uluslararası resmi komisyon tarafından yönetilmesini önerdi. Osmanlı Devleti bu teklifi reddetti ve borçların yönetiminin alacaklıların seçeceği üyelerden oluşan bir meclis tarafından yapılmasına karar verdi. 20

²²⁸ Erdoğan Keskinlik, *Düyûn-ı Umûmiye İdaresi*, Türkler (Cilt:14), Ankara, 2002, s.485.

²²⁹ Saffet Kartopu, *Duyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler*. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 1(2), 2012, s.34.

²³⁰ Utku Aybudak, *Kapitalist Jeokültürün Taşıyıcısı Olarak Düyûn-u Umûmiye*. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13(2), 2022, s.677.

Aralık 1881'de yayımlanan Muharrem Kararnamesi ile bu anlaşma resmileştirildi.²³¹ Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesi uyarınca, tahvil sahiplerini temsil etmek ve onların haklarını korumak amacıyla Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi kurulmuştur.²³² Muharrem Kararnamesi kapsamında, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarının miktarları azaltılırken, ödeme şartları da yeniden düzenlenmiştir. Fakat bu gelişmelere karşılık Osmanlı Devleti, imparatorluk sınırları içinde yabancı alacaklılar adına hareket edecek ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü Avrupa'ya transfer edecek olan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı mali sisteminin gelir kaynakları arasında yer alan tuz ve tütün tekelleri, damga vergisi, alkollü içecekler ile balıkçılıktan alınan vergiler, ham ipek üzerinden alınan öşür ve Doğu Rumeli vilayetinin ödediği senelik vergi gibi önemli gelir kalemleri, bu yeni ve yabancı alacaklılar tarafından idare edilen Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine devredilmiştir.²³³

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik haklarından yapılan önemli tavizlerden biri olarak kabul edilen bu idare, 'müdevver gelirler' olarak adlandırılan gelirleri, çoğunluğu Osmanlı vatandaşı olan binlerce duyun memurunun Osmanlı'nın bir çok köşesine dağılarak Berlin, Paris ve Londra'daki obligasyon sahipleri adına vergi toplama işlemini gerçekleştiriyordu. Bu düzenleme, Avrupalı yatırımcıların Osmanlı hazinesine sundukları yeni borç önerileriyle birlikte, toplam dış borç miktarının artmasına yol açmış ve yatırımcıların aldıklarını geri alacakları konusunda güvence sağlamıştır. Osmanlı ekonomisinin büyük bir bölümü kademeli olarak yabancı denetimine geçmiş ve bu durum, artık Osmanlı hazinesini değil, Avrupalı alacaklıları zenginleştirmeye başlamıştır.²³⁴ Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Mısır Vergisinin alacaklılara karşılık gösterildiği borçlar hariç tüm dış borçları birleştirerek 1876-1881 arası biriken borçları, nominal değerini %10 artırıp ortalama ihraç değerleri düşürülmüş olarak Ramazan Tahvilleri şeklinde piyasaya sürdü. Şirketler tarafından alınan yeni tahvillerin halka düşük fiyatlarla sunulması, hızla gelir elde edilmesine olanak sağlamaktaydı. Ayrıca, Rumeli Demiryolları için çıkarılan tahvilleri de %10 zamlı fiyatlarla satışa sundu. Muharrem Kararnamesi gereğince imparatorluktaki gelir kaynaklarından elde edilen gelirin beşte

²³¹ Hatice Dayar & İsmail Küçükaksoy, Düyûn-u Umumiye İdaresi İle Uluslararası Para Fonu'nun Karşılaştırılması, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 2009, s.35.

²³² Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Vadi Yayınları, Ankara, 2004, s.108.

²³³ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul, 2009, s.232.

²³⁴ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.31.

dördü borç faiz ödemelerine ayrıldı, kalanı ise borç azaltmaya yönelik kullanıldı. Bu durum, Osmanlı ekonomisi yerine uluslararası kreditorlerin karlığını arttırıyordu.²³⁵

1888'de Osmanlı Hükümeti, Haydarpaşa'dan başlayıp 120 kilometre uzunluğundaki demiryolunu Ankara'ya kadar genişletmek amacıyla Berlin'deki Deutsche Bank'a özel bir imtiyaz tanıdı. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ise, demiryolu için belirlenen asgari gelirin sağlanması için tahsis edilen devlet gelirlerini Deutsche Bank adına toplama görevini üstlenmişti. Anadolu demiryolu ağının genişletilmesi, Bağdat Demiryolu gibi Deutsche Bank'ın diğer projeleri ve Fransız-İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası tarafından yapılan benzer yatırımlar için de İdare aynı görevi üstleniyordu.²³⁶

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank ile iş birliği yaparak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa sermaye sahiplerinin sömürü girişimlerine destek sağlamıştır. Ancak İdare, muhtemelen kendi başına saldırgan bir faktör olarak görülmemelidir. Onun işlevi, Batı'nın ekonomik nüfuzunu sağlamlaştıran diğer araçlara düzenli ve etkili bir destek vermekten ibarettir. Böylece İdare, emperyalist faaliyetlere de katılmış olmaktadır.²³⁷ Bununla birlikte Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin varlığı, Osmanlı hükümeti ve halkının faydasına olan koşullar oluşturmuştur. İdare, İmparatorluk maliyesine etkin katkılar sağlayarak, 1881'den önceki borçlarla karşılaştırıldığında hükümetin Avrupa piyasalarından daha uygun şartlarda finansman elde etmesine olanak tanımıştır. İdare kurulduktan sonra, Osmanlı tahvillerinin faiz oranları genellikle %3 ile %4 arasında, ihracat fiyatları ise %80 ile %90 arasında gerçekleşmiş; bu oranlar idare öncesi %60 ihracat fiyatları ve %5 ile %6 faiz oranlarına kıyasla önemli iyileştirmeler göstermiştir.²³⁸

3.1.4. Tarım

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet arazisi, mirasçı bırakmaksızın vefat edenlerin terekesi ve bu terekeye dahil topraklar hem Müslüman hem de gayrimüslim vatandaşların, hazine lehine arazilerini temlik etmeleri, sahipsiz topraklar ve fetihlerle kazanılan arazilerden

²³⁵ Başak Ergüder, Düyûn-u Umumiye İdaresi'nin Borç Yönetiminden Bir Kesit: İkramiyeli Tahviller, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(2), 2020, s.475.

²³⁶ Donald Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi Düyûnuumumiye*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s.11.

²³⁷ Donald Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi Düyûnuumumiye*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s.11-12.

²³⁸ Donald Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi Düyûnuumumiye*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s.13.

müteşekkil idi. Bu arazilerden devlet gereksinimlerinin dışında kalan kısmı yalnız tasarruf hakkı kaydıyla halka verilerek tarımda kullanılırdı.²³⁹ Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturan ve yüzyıllar boyunca özgün yapısını koruyan geleneksel toprak düzeni, esas olarak üç ana kategoride incelenebilir: Miri ya da emiri topraklar, vakıf toprakları ve mülk toprakları. Bu yapı, imparatorluğun ekonomik istikrarının temel taşlarından biri olarak işlev görmüştür. Miri arazilerin mülkiyeti devlete ait olup halka işlenmesi gayesi ile verilirdi. Vakıf arazileri, gelirleri cami, külliye gibi dini kurumlar ile medrese, yol, köprü gibi kamu hizmetlerine tahsis edilen alanlardır. Bu araziler de Miri araziler gibi miras bırakılamaz veya alınıp satılamazdı. Mülk araziler ise özel mülkiyete ait ancak diğerlerine kıyasla oldukça az miktardaydı.²⁴⁰

Sanayi öncesi bir tarım toplumu niteliği taşıyan devletin, idari, ekonomik ve sosyal yapısı evvelindeki devlet yapılarındakine benzer şekilde tımar sistemi üzerine inşa edilmişti. Devlete ait araziye işleyenler, bunun karşılığında devlet tarafından tevdi edilen resmi görevleri yerine getirmekle mükellefi. Kırsalda çiftlik işletenler askeri görevler alırken şehirlerdeki devlet işletmelerini yönetenler ise belirlenmiş resmi görevleri üstlenmekteydi.²⁴¹ Tımar sistemi askeri ve mali açılardan önem arz etmektedir. Elde edilen gelirlerin toprakları ister öşriye ister haraciye türünde olsun fetihlerle bağıntılı bir kavram olan "arazii emiriye" statüsüne alınmıştır. Yeni fethedilen yerler, memurlar tarafından ölçülüp kaydedilir ve bu bölgeler bir eyalet olarak düzenlenirdi. Her eyalet, çeşitli mirliklere veya beyliklere ayrılarak "Sancak" olarak adlandırılırdı. Her sancak, gelir ve nüfus miktarına göre hak sahiplerine tahsis edilirdi; bu gelirler padişaha, hanedana, vezirlere, ümeraya, tımar sahiplerine, sipahilere, Sancak Beylerine, kale dizdarlarına, muhafızlara ve önde gelen gazilere ve hayır kurumlarına ayrılırdı.²⁴² Tımar sisteminin temel amacı yüksek düzeyde monetizasyon (parasallaşma) ihtiyacı olmadan ordunun finanse edilmesidir. Bu sistem, para arzının altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerle sınırlı olduğu ve ekonomik parasallaşmanın düşük olduğu bir ortamda uygulanmıştır. Tarımsal gelirlerin nakit olarak vergilendirilmesi zor olduğundan, aynı

²³⁹ Mehmet Pamak, Türkiye’de Toprak Reformu, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (18), 2011, s.132-133.

²⁴⁰ Ekrem Erdem, Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (48), 2016, s.20.

²⁴¹ Mustafa Öztürk, Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye Ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları, *Gazi Akademik Bakış*, 9(18), 2016, s.3.

²⁴² Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.199.

vergi toplama yöntemi benimsenmiştir. Aynı olarak toplanan vergiler, sipahiler tarafından en yakın pazarda satılmış, ulaşım ise köylüler tarafından ek bir maliyet olmadan sağlanmıştır. Bu sistem sayesinde, devlet büyük ölçekli depolama alanları kurma ve yüksek nakliye maliyetleriyle karşı karşıya kalmamıştır.²⁴³ Esas olarak merkezi yönetim tarafından kontrol edilen bir bürokrasi ve yine merkeze bağlı ordunun, imparatorluğun yüzlerce kilometre uzaklıktaki bölgelerinden toplanacak aynı vergileri doğrudan ve münferit tarzda tahsis etmesi pratikte mümkün olmadığı için vergilerin nakit olarak alınması veya nakde çevrilip merkezi bir hazineye aktarılması ve oradan ordu mensuplarına maaş olarak dağıtılması ihtiyacına cevaz olarak tımar sistemi dışında geliştirdiği ve uygulamaya koyduğu ikinci yöntem ise iltizam sistemidir.²⁴⁴ İltizam usulü, devlet gelirlerinin bir kısmının, belirlenen bedeli taksitlerle ödemeyi taahhüt eden bir kefil aracılığıyla üçüncü bir tarafça üstlenilmesidir. Bu yöntem, başlangıçta sınırlı sayıda önemli gelir kalemine uygulanmışken, kısa süre içinde aşar, ağnam, gümrük ve ihtisan gibi başlıca gelir kalemleri ile imdadiye ve cihadiye gibi özel vergi ve yardımların da iltizama dahil edilmesi yaygın bir uygulama haline gelmiştir.²⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren toprakların mülkiyeti devlete ait olarak kabul edilen mîrî arazi rejimi uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde nüfus ve arazi tahriri yapılan sancak ve vilayetlerde yaşayan halk bu mîrî arazi rejiminin hukuki kurallarına tabi olmuştur. Bu çerçevede, mîrî topraklarda çiftlik işleten halk yalnızca bu hukuki çerçeve içinde toprakları kullanım hakkına sahiptir.²⁴⁶ Osmanlı tarımında genellikle küçük ölçekli işletmeler hakimken, köylülerin sermaye eksikliği piyasada kredi talebini artırmıştır. Kredi ilişkilerinden kaynaklanan yüksek faiz oranları ve tefecilik, köylülerin ekonomik olarak zorlanmasına neden olmuştur.²⁴⁷ Çiftçiler, sermaye eksikliği nedeniyle büyük zorluklar yaşamışlardır. Genellikle ihtiyaçları için borç almak zorunda kalan çiftçilerin, borç bulabilecekleri kurumların sınırlı olmasından dolayı çoğu çiftçi, ya bir sarraftan veya maddi durumu iyi olan diğer bir çiftçiden borç almak zorunda kalırdı. Faiz oranları genellikle %20 ile %40 arasında değişirdi. Bu yüksek faiz oranları nedeniyle

²⁴³ Fatih Ermiş, *Osmanlı'da İktisadi Düşünce Tarihi*, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2020, s.46.

²⁴⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2000, s.102.

²⁴⁵ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.202.

²⁴⁶ Mehtap Özdeğer, Osmanlı İmparatorluğu'nda Mîrî Arazi Rejimi ve Tahrir Geleneği, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 2003, s.3.

²⁴⁷ Cüneyt İpteş, 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımındaki Dönüşümün Yerel Basından İzlenmesi: Tuna Vilayet Gazetesi Örneği, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 2020, s.955.

birçok çiftçi toprağını kaybetmiş ve daha önce sahip oldukları arazilerde farklı şartlar altında çalışmaya devam etmek zorunda kalmıştır. Hükümet, bu soruna müdahale etmeye çalışsa da faiz oranını %12 olarak belirlemeye yönelik tedbirler etkili olmamış ve çiftçiler yüksek faiz yükü altında ezilmeye devam etmiştir.²⁴⁸

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım, ekonomik faaliyetlerin temelini oluşturmuş ve nüfusun yaklaşık %80'i bu sektörde istihdam edilmiştir. Tarımsal reformlar ve genişleyen ekim alanları ile tarım üretimi ve ihracatı artmıştır. Modern tarım aletlerinin kullanılmasına rağmen, teknolojik gelişme sınırlı kalmıştır. Anadolu-Bağdat demiryolu, iç pazarlar ile tarım alanları arasında önemli bir bağlantı sağlamıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ekonomisi daha dışa açık ve ticari bir yapıya bürünmüştür.²⁴⁹

19. yüzyılda Anadolu'da pazar için üretimin artmasının iki ana nedeni vardı. İlk olarak, yüzyıl boyunca Anadolu'dan Avrupa'ya yapılan tarımsal ihracat, üzüm, incir tütün, tiftik, afyon, ham ipek, fındık, zeytinyağı ve hububat gibi ürünlerle önemli ölçüde artış göstermiştir. İkincisi, Anadolu ve şehirlerin nüfusunun artışı ve demiryolu inşaatının da etkisiyle iç pazarlara yönelik tarımsal üretim genişlemiştir. Bu dönemdeki demografik gelişmeler hem iç pazarın hem de dış pazarların büyümesine katkı sağlayarak tarımsal üretimdeki artışın temelini oluşturmuştur.²⁵⁰ Resmi Osmanlı istatistiklerine göre, 1907 yılında Makedonya ve Trakya'da işlenen arazilerin %88'i buğday, arpa ve diğer hububat türlerine ayrılmış olup, bu ürünler toplam tarımsal üretim değerinin %76'sını temsil etmektedir. Benzer şekilde, 1909 yılında Anadolu vilayetlerinde işlenen toprakların %84'ü tahıllar tarafından kaplanmış ve bu da hayvan ürünleri hariç tarımsal üretim değerinin %77'sine denk gelmiştir. Ayrıca, 1878-1913 dönemi boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal ihracatı çeşitlilik göstermiş, hiçbir ürünün yıllık ihracat değerindeki payı %12'yi istisnai durumlar dışında geçmemiştir. 1840-1878 yılları arasında ise, hiçbir ürünün toplam ihracat içinde önemli bir paya sahip olmadığı görülmektedir.²⁵¹ 1881 yılında Anadolu'nun öncelikli ihraç ürünü tahıl olmasına rağmen, 1908 yılına gelindiğinde tütün, toplam ihracat içerisinde %12'lik bir payla öne çıkmış ve

²⁴⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat devirleri, 1876-1907* (Cilt: 8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.443-444.

²⁴⁹ Nihal Cihan Temizer, 19. Yüzyılda Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarım Politikalarının Muhasebe Defterleri Üzerinden Değerlendirilmesi, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (22), 2022, s.80-81.

²⁵⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul, 2009, s.216.

²⁵¹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.88.

ilk sıraya yükselmiştir. Anadolu'da ticari tarımın çeşitliliği devam etmiş ve hiçbir ürün ihracat pazarında tek başına hâkim olmamıştır. Bölgesel üreticiler, pazarın etkisiyle ürünler arası geçiş yapmış olsalar da dönem boyunca Anadolu ekonomisinde tarımın temel rolünde köklü bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Öşür (tarımsal vergi) verilerine göre, Anadolu'nun tarımsal üretim değeri %75-80 civarında artış göstermişken, tarımsal ihracatındaki büyüme bu artışın yalnızca yarısı kadar olmuştur. Bu, tarımsal üretimdeki değer artışının, ihracat büyümesini tam olarak yansıtmadığını göstermektedir.²⁵²

Aşar, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece bir vergi değil, aynı zamanda büyük bir yük olarak kabul edilmekteydi. Gülhane Hattı Hümayun'u, İslahat Fermanı, Osmanlı-Rus Savaşı arifesinde yapılan İstanbul Konferansı gibi dönemlerde kaldırılması kararlaştırılmasına rağmen, bu vergi kesin olarak ortadan kaldırılamamıştır. Birinci Mebuslar Meclisi'nde yapılan teşebbüsler, aşarın geçmiş beş veya on yıl boyunca toplanan miktarının beşte veya onda birinin belirlenerek, toprağın verimliliğine göre bir arazi vergisi alınması şeklindeydi; fakat bu girişimler de sonuçsuz kalmıştır. Bir süre iltizam sistemi terk edilerek hükümet tarafından emanet yoluyla toplanan aşar, daha sonra yeniden eski sisteme dönmüştür. Bu değişiklikten köylülerin herhangi bir fayda gördüğü söylenemez; iltizam sistemi altında mültezimler, emanet sistemi altında ise hükümet memurları tarafından köylüler soyulmuştur. Mültezimler, öşürü toplamada kasıtlı veya ihmal sonucu gecikmeler yaşatmakta, bu süre zarfında ürünler uzun süreler harmanlarda bekletilmekte ve toplama sırasında hileler yaparak, köylüyü zorla ambarlara taşıma angaryasına zorlamaktaydılar. Köylüler, aşar ödeyemediklerinde ise kişisel eşyaları satılmakta, böylece vergi, onlar için bir zulüm aracına dönüşmekteydi.²⁵³

18. ve 19. yüzyıllarda, merkezi yönetimin otoritesinin zayıflaması ve çoğu bölgede vergi toplama yetkisinin kontrolünün kaybolmasına rağmen, hükümet tarımsal alanlarda özel mülkiyetin tesisine direnç gösterdi. Taşrada güç kazanan ayan sınıfı, toprak düzeni gibi kritik bir ekonomik yapıda radikal değişiklikler gerçekleştiremedi. Devlet, toprak hukukunu ve bu hukukun icrasını yönlendirme yetkisini muhafaza etti. Tarımsal arazilerin kullanımı, genellikle küçük ölçekli aile işletmeleri tarafından sürdürüldü. 19. yüzyılda Tanzimat reformları çerçevesinde yürürlüğe giren Arazi Kanunnamesi'ne dek,

²⁵² Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.29.

²⁵³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907* (Cilt:8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.441-442.

özel mülkiyetin ve tarımsal arazilerin alım satımının genişlemesi, esas olarak şehir ve kasaba çevrelerindeki bağ ve bahçelerle sınırlı kalmıştır; bu araziler, önemli bir yatırım aracı olarak kabul edilmedi.²⁵⁴ Tanzimat dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri, mali ve idari yapılarında önemli reformların gerçekleştiği bir süreçtir. 1858'de yürürlüğe giren Arazi Kanunnamesi ile toprak hukukunda birlik sağlanmış, Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki komisyon, mevcut hukuki karmaşayı düzenleyerek standardize etmiştir. Rapor, tarihsel değişimlerin yeni düzenlemeleri zorunlu kıldığını ve terimlerin güncellenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.²⁵⁵ Kanunnâme öncesinde Osmanlı eyaletlerinde uygulanan farklı arazi ve toprak düzenlemeleri mevcuttu. Kanunnâme ile bu farklılıkların tek bir metin altında birleştirilip ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Cevdet Paşa'nın ifadelerine göre, “*Memâlik-i devlet-i aliyye hiç bir devletin memâlikine benzemez. Bir vilayet diğer bir vilayete, belki bir vilayetin bir sancağı diğer sancağına uymaz ânın için devletçe mevzu olan usulün her yerde muttarid [aynı şekilde, devamlı olan] olarak icrasınâ kabildir.*” Arazî Kanunnâmesi, Meclis-i Muvakkat Komisyonu tarafından hazırlanıp şeyhülislam ve padişah onayı alarak, 1858'de Takvim-i Vakayi'de yayımlanmış ve böylece yürürlüğe girmiştir.²⁵⁶ Kanunnâmenin birinci maddesinde toprak rejimi düzenlenmiştir. İlgili maddeye göre “*Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de olan arazi beş kısımdır. Kısım-ı evvel, arazi-i memlûke yani ber-vech-i mülkiyet tasarruf olunan yerlerdir. Kısım-ı sâni, arazi-i mîriyedir. Kısım-ı sâlis, arazi-i mevkûfedir. Kısım-ı râbi, arazi-i metrûkedir. Kısım-ı hâmis, arazi-i mevâtıdır.*”²⁵⁷ Karal'a (2011) göre Arazi Kanunnamesi, toprakları beş farklı kategoriye ayırarak her biri için özel tasarruf ve işletme koşulları belirlemiştir bu da işlemleri karmaşıktırmıştır. Ayrıca, mülk ve akar ile ilgili tasarruf kurallarında istenen birlik sağlanamamıştır. Vasiyet ve miras işlemleri, din, mezhep ve toplumsal cemaatlerin inançlarına ve geleneklerine göre değişiklik gösteren düzenlemelerle ayarlanmıştır. Bu durum, mülkiyet üzerindeki tasarruf hakkında

²⁵⁴ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.53.

²⁵⁵ M. Macit Kenanoğlu, 1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması, *Türk Hukuk Araştırmaları*, (1), 2006, s.109-110.

²⁵⁶ Meryem Çakır Kantarcıoğlu, Ortak Toprakların Özel Mülkiyete Dönüşmesi mi?: İngiliz Çitleme Hareketleri İle 1858 Arazî Kanunnâmesi'ne Dair Bir Karşılaştırma, *Memleket Siyaset Yönetim*, 13(30), 2018, s.116-117.

²⁵⁷ Uğur Ünal, *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu, - 35 Numaralı Kanun-ı Kalemiye Defteri -- 40 Numaralı Kanunnâme-İ Arazi Defteri*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (Yayın No: 135), İstanbul, 2014, s.102.

genel bir güvensizlik yaratmıştır.²⁵⁸ Kanun, bireylerin devlet arazisini hukuken işletme haklarına ve bu arazilere ilişkin tapu sahibi olmalarına olanak tanıyordu. Devletin amacı, tüm arazilerin kadastro çalışmalarını tamamlayarak sahiplerine resmi tapularını dağıtmaktı. Bu süreç, araziye fiilen işleyen çiftçilere tapu senetleri verilerek onların faaliyetlerinin daha sıkı kontrol altına alınmasını ve ayanların etkisinin azaltılmasını hedefliyordu. Kanun maddeleri, devlete devredilen tüm arazilerin hükümet memurları tarafından kayıt altına alınmasını ısrarla vurgulamaktaydı.²⁵⁹

Arazi Kanunnamesi ile topraklarda özel mülkiyetin tanınması, bazı kesimlerin elindeki arazileri genişletmelerine olanak sağlamıştır. Bu süreçte, mültezimlik ve sahip olunan topraklar sayesinde zenginleşen bir grup, zenginliklerini daha da artırmak için tüccarlık yapmanın yanı sıra, daha yaygın olarak tefecilik yoluyla köylüleri sömürmeye başlamıştır. Bu durum, zamanla "toprak ağası" olarak adlandırılacak olan bir asalak sınıfın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu sınıfsal yapı, Cumhuriyet'in kuruluşu sonrasında daha da belirginleşmiştir.²⁶⁰ Bunu yanı sıra 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyete ve 1867'deki düzenleme ile yabancıların Osmanlı topraklarında (Hicaz eyaleti hariç) mülk edinmelerine izin verilmesi, özellikle yabancıların büyük araziler satın alarak ihracata yönelik plantasyon tipi işletmeler kurmalarına yol açtı. Bu gelişmeler, Osmanlı tarım sektörünün 19. yüzyılda Avrupa'nın artan tarımsal ürün talebine serbest ticaret ortamında ve hükümet politikalarının desteği ile cevap veren, piyasa dinamiklerine duyarlı bir yapıya kavuşmasını sağladı. Bu dönemde Anadolu'da tarımsal üretim ve tarımsal vergi gelirlerinde önemli artışlar gözlemlendi.²⁶¹ Nitekim arazi Kanunnamesi'nin merkezi devlet için başlıca hedefleri arasında, bir yandan âyan gibi yerel güç odaklarının etkisini kısıtlamak, öte yandan tarımsal üretimi teşvik ederek vergi gelirlerini artırmak bulunmaktadır. Bu strateji, devlet otoritesini güçlendirme ve ekonomik kaynakların daha etkin bir şekilde yönetilmesini sağlama amacı taşımaktadır.²⁶² Quataert'e göre (2006: 975) Arazi Kanunnamesi'nin temel amacı, İmparatorluğun mali sağlığını güvence altına

²⁵⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri*, 1876-1907 (Cilt:8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.440.

²⁵⁹ Halil İnalcık & Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1904* (Cilt 2), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.974.

²⁶⁰ Nevzat Evrim Önal, Türkiye'nin İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü, *Memleket Siyaset Yönetim*, 5(12), 2010, s.8.

²⁶¹ Murat Baskıcı, Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870 – 1914, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58(1), 2003, s.32-33.

²⁶² Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.90.

almaktı. Bazı araştırmacılara göre kanunun esas niyeti, arazileri kaydetmek veya tarımı geliştirmekten ziyade, vergi mükelleflerinin kimliklerini belirlemektir. Tapu sahiplerinin tam bir listesine sahip olan devlet, vergilerin kimler tarafından ödenmesi gerektiğini net bir şekilde tespit edebilirdi. Bu durum, vergi tahsilatının verimliliğini ve doğruluğunu artırma hedefine hizmet ederdi.²⁶³

19. yüzyılda Osmanlı tarımının gelişimi merkez-çevre ilişkisinin yarattığı ekonomik yapıyla uyumlu bir şekilde gerçekleşmiştir. Ulaştırma teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak tarımın pazara açılması giderek artmıştır. Bu trendin merkezin ihtiyaçları ile doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Kırsal alanın pazarla temasının artmasının bu bölgelerden hammadde teminini kolaylaştırdığı ifade edilebilir. Böylece merkezin ihtiyaç duyduğu hammadde diğer kırsal üretim daha düşük ulaştırma maliyetleri ile merkeze transfer olabilmektedir.

²⁶³ Halil İnalcık & Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1904* (Cilt:2), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.975

4. İTTİHAT VE TERAKKİ İKTİSADİ POLİTİKALARI

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Osmanlı Devleti'nin son çeyreğine siyasi ve iktisadi hayatta belirleyici bir rol oynadığı genel kabul görmektedir. Cemiyet, tarihçiler ve araştırmacılar arasında farklı yorumlara konu olmuştur Cemiyet, kimilerine göre vatani kurtarmak için yola çıkmış vatan ve hürriyetperverlerin buluştuğu bir kolektif iken kimilerine göre aldığı kararlarla İmparatorluğun sonunu hızlandıran yıkıcı bir organizasyon olarak değerlendirilmektedir. Tezin konusu olan Cemiyet'in iktisadi politikalarının muhtevisiyatını kritik etmeden önce Cemiyet'in uygulamış olduğu iktisat politikalarının fikrîsel altyapısı incelenecek daha sonra sektörler bazında uygulanan politikalar ve bu politikaların etkileri analiz edilecektir.

4.1. İktisadi Politikaların Fikrîsel Altyapısı

1908 senesinde meşrutiyetin ilânıyla başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam eden zaman zarfında, İttihat ve Terakki yönetimi, Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önlemek maksadıyla ekonomiyi modern bir yapıya dönüştürmeyi amaçlamıştır. Bu devrede, İttihatçı kadrolar yeni yasaları hayata geçirerek, modernleşme çabalarını halka aktarmak için yeni okullar ve kurumlar kurmuşlardır. İmparatorluğun dağılmasını tamamen engelleyememelerine rağmen, yeni bir devletin temellerini oluşturmak adına çaba sarf etmişlerdir.²⁶⁴

Sultan II. Abdülhamid istibdadından kaçarak Avrupa ve Mısır'da faaliyet gösteren Jön Türkler, Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte vatanlarına dönerek serbest basında Panslavizmden milliyetçiliğe ve sosyalizme kadar her türlü fikir ve teoriyi serbestçe tartışmışlardır. Bu dönemde, Cumhuriyet dönemi ideolojisini şekillendiren gerçek bir Türk aydınlanma çağından, bir kültür rönesansından ve bir devrimci entelektüel sınıfından bahsedilebilir.²⁶⁵ Mardin, bu alt yapının fikrî temellerinde Mülkiye ile Askerî Tıbbiye'nin etkileri olduğu saptamasında bulunmuştur. Mardin'e (1991) göre Cemiyetin fikrî köklerine bakıldığında, Askerî Tıbbiye'de 19. yüzyıl biyolojik materyalizminin etkisinin belirgin olduğu görülmektedir. Askerî Tıbbiye öğrencileri, aldıkları derslerin

²⁶⁴ Alparslan Uğur & Ahmet Ertan, İttihat ve Terakki Dönemi Sosyo-Ekonomik Politikaların Analizi, *Turkuaz Uluslararası Sosyo-Ekonomik Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 2022, s.31.

²⁶⁵ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.346.

etkisiyle, hayatı tamamen Allah'ın iradesine bağlı bir süreç olarak görmekten ziyade fizyolojik ve biyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görmüşlerdir. Bu dönemde, tıbbın deneysel bir bilim haline gelmesinde öncü isimlerden olan Claude Bernard'ın fikirleri, kendi öğrencisi ve Askerî Tıbbiye hocası olan Şakir Paşa aracılığıyla yayılmıştır. Bu materyalist fikirlerin, cemiyetin kurucularını etkilediği ve onlara, evrenin sırlarını anlama ve daha önceki kuşaklarda olmayan bir güce sahip olabileceklerine inanma yolunu açtığı düşünülebilir. Bu bağlamda pozitivistimin, kendilerine gelişimin sihirli anahtarını sunacağına inanan Ahmed Rıza Bey'in, İttihat ve Terakki'nin ilk liderlerinden biri olarak ortaya çıkması tesadüfî bir olay olarak değerlendirilemez.²⁶⁶

1859 yılından beri faaliyette olan Mülkiye Mektebi bir fikir merkezi olarak büyük önem arz etmektedir. Abdülhamit'in atadığı tarih hocası Murat Bey, Edebiyat Hocası Recaizade Ekrem, nebatat derslerine giren Hekimbaşı Salih Efendi, Maliye dersleri okutan Mihail Portakal Paşa ve Ohannes Efendi gibi münevverler, Mülkiye'nin talebelerini dünya inkılaplarının azametine alıştırmış, memleketlerin asıl kuvvetlerinin, mali teşkilat ile sa'ydan çıkacağını telkin ederek talebenin zihnini şekillendirmişlerdir. Böylece Mülkiye yeni bir tabiat anlayışı olarak "pozitivism" ve sa'yı esas sayan ve "realizm" olarak adlandırılabilir toplumun iktisadi unsurlarını kabul eden iki yeni dünya görüşü ortaya koymuştur. Bu bağlamda Mülkiye Jön Türklerin hürriyetçi fikri hareketlerinin temelini oluşturan akımlarıyla Avrupalı bir irfan ocağı olarak işlev ifa etmiştir.²⁶⁷

Ahmet Rıza, toplum ve doğa yasalarını sadece uzmanların inceleyebileceğini savunarak politikanın da yetkinlere bırakılmasını ileri sürmekteydi. Onun pozitivist-materyalist dünya görüşü, fertlerin ihtiyaçlarının maddi dünya ile sınırlı olduğu düşüncesini beraberinde getiriyordu. Bu düşüncelerin kaçınılmaz sonucu olarak ekonominin toplumsal yaşamdaki baskın niteliği ortaya çıkmaktadır. Ahmet Rıza, Osmanlılar için öncelikli olarak "tarım ve endüstrinin" geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak, toplumun bu ekonomik kalkınma perspektifini benimsemesi için eğitimin kritik bir rol oynadığını öne sürerek, eğitimdeki dönüşümlerin ekonomik gelişmeden daha öncelikli olduğunu savunmuştur.²⁶⁸

Tercüman-ı Ahval de toplum için Mülkiye'nin etkisine benzer bir işlev görüyordu. Bu bağlamda Türkiye'de ilk defa popüler olan iktisat kitabını Ahmet Mithat Efendi'nin

²⁶⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.99-100.

²⁶⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.50-55.

²⁶⁸ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.57.

yazması tesadüfî değildi. Ona göre, ekonomik hayat, çalışma ve emekle değer yaratma, modernleşmenin bizzat kendisi demektir. Başlangıçta Yeni Osmanlı çevrelerine yakın olsa da Türkiye'nin ilerlemesi ancak çalışkan ve verimli bir Osmanlı "Homo Oeconomicus" modeli oluşturularak mümkün olabilecekti. "Sevda-yı Sa'y ü Amel", Batı'nın yoğun zenginleşme çabalarının Osmanlı İmparatorluğu'na aktarılmış bir biçimiydi.²⁶⁹

Cemiyet'in maliye nazırı Cavid Bey de Mekteb-i Mülkiye'de, 1877'de sürüldüğünden beri bu okulda iktisat dersleri veren Sakızlı Ohannes Paşa'dan ders almıştı. Böylelikle, Sakızlı Ohannes Paşa'nın 1880'de ilk baskısı yapılan "Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet" adlı eseriyle tanışmış ve liberal iktisat kuramını savunan bu kitaptaki fikirleri benimseyerek liberal iktisat kuramını savunduğu ve 1899 ile 1901 yılları arasında yayımlanacak olan dört ciltlik "İlm-i İktisad" kitabını yazmaktaydı.²⁷⁰

II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı siyasi ve iktisadi tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yönetimde hâkim erk durumunda olan İttihatçılar, imparatorluğun dağılmasını engelleyebilecek ardışık modernleşme adımlarının atılmasının önemine inanmışlardır. Bu bağlamda, modernleşme çabalarının dayandığı ideolojik temeller önem kazanmaktadır. 1908-1918 arasında İttihatçıların ideolojik bakış açılarında iki ayrı dönem gözlemlenmektedir. İlk safhada, İttihatçıların anayasayı yürürlüğe koymasının temelinde liberal talepler yatmaktaydı. Balkan Savaşları'na kadar, özgürlüğün ilanının yarattığı birlik havası içinde Osmanlılık ve "ittihadı anasır" arayışı sürdürülmüştür. Ancak bilhassa Balkan Savaşlarının sonrasında, Osmanlılık ideolojisi hemen hemen tamamen terkedilmiş ve hem yönetimde hem de toplumda Türkçülük akımı güçlenmiştir. Milli iktisat, yeni ortaya çıkmakta olan Türk milliyetçiliğinin iktisadi alana yansımaları olarak görülmektedir. Bu anlayışa uygun olarak, iktisadi liberalizmden müdahaleci bir devlet politikasına geçiş yaşanmıştır.²⁷¹ Bu bağlamda, Meşrutiyet'in ilk beş yılı (1908-1913) liberal dönem olarak nitelendirilirken 1914-1918 yılları arası Milli İktisat dönemi olarak adlandırılmıştır.²⁷² Önce Cavid Bey'in liberalizmi, ardından sanayileşmeye yönelik bir "milli ekonomi" anlayışı Frederich List doğrultusunda benimsenmiş ve son olarak savaş

²⁶⁹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.56.

²⁷⁰ Aykut Kansu, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (Ed. Mehmet Ö. Alkan), 20. Yüzyıl Baş Türk Düşünce Hayatında Liberalizm) İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.285.

²⁷¹ Bilge Karbi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya'nın Osmanlı Nüfuz Politikası, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 67, 2020, s.350.

²⁷² Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.136.

ekonomisi kavramı önem kazanmıştır. 1918'den itibaren geleceğe dair projeksiyonlar, bir süre daha dış borçlanma ve müdahaleci ekonomi politikalarının devamını öngörmüş ve savunmuştur.²⁷³

Esasında imparatorlukta 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile liberalizmin muhtevisyatını, ceberut devlet anlayışına karşı bireyin hak ve özgürlüklerini öne çıkaran siyasi liberalizm yaklaşımı oluştuyordu. Bu anlayışın karşısında ise, geleneksel değerlerin korunmasını savunan siyasal ve kültürel muhafazakarlık düşüncesi yer almıştır. Siyasi liberalizm, etkili bir muhalefet söylemi oluşturmuştur. İktisadi liberalizm alanında ise "bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler" düşüncesinin savunucularına karşı yeni ekonomik faaliyetlerin korunması gerektiğini öne süren ılımlı bir koruyuculuk düşüncesi mevcuttur. Bu incelikli farklılıklara rağmen, Osmanlı reformcu çevrelerinde genel bir iktisadi liberalizm anlayışının kabul gördüğü ifade edilebilir.²⁷⁴ Buna karşılık İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesinde etkili olan faktörler arasında uluslaşma hareketlerinden beslenen yeni otoriter eğilimler, siyasi liberalizmin reformcu çevrelerde "gayrı milli" olarak damgalanmasıyla birlikte uzun bir süre siyasi meşruiyetini yitirmiştir. Bu durum, siyasi farklılaşmanın, öncelikle himayecilik ve "laissez-faire"cilik, daha sonra ise devletçilik/serbestiyetçilik arasında sıkışarak ifade edilmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde, güçlü bir iktisadi liberal geleneğe rağmen, buna denk düşen bir siyasi liberal geleneğin oluşmaması dikkat çekicidir. Siyasi atmosferde "milli" olarak tanımlanan tutumlar, siyasi liberalizm ilkeleriyle zıt kutupları oluşturmuştur.²⁷⁵

4.1.1. Liberal iktisat politikası fikri altyapısı

19 yüzyılda Osmanlı modernleşmesi, Batı'daki liberal düşüncelerin etkisi altındaydı. Modernleşme süreci, 1839 Tanzimat Fermanı ile başladı ve bu süreçte öncü rol oynayanlar arasında Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat bürokrasisi bulunmaktaydı. 1838'de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Anlaşması, Osmanlı'nın ekonomik ve hukuki liberalleşme çabalarının bir ifadesiydi. Reşit Paşa'nın Fransa'dan esinlenerek hazırladığı

²⁷³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (Cilt: 3), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.401.

²⁷⁴ Ahmet İnsel, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Ed. Murat Yılmaz), Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.42.

²⁷⁵ Ahmet İnsel, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Ed. Murat Yılmaz), Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.42.

ticaret kanunu tasarısı ise ulemanın tepkisiyle karşılaşmıştı.²⁷⁶ 19. yüzyılın Osmanlı Devleti'nde, serbest ticaret politikalarının benimsenmesi ve Batılı tarzda reformların uygulanma çabalarına rağmen, devletin ekonomiye müdahalesi sınırlı kalmıştır. Bu dönemde, devlet genellikle ekonomik faaliyetleri düzenlemekte ve denetlemekteydi, ancak serbest piyasa ekonomisine dair Batı'daki liberal yaklaşımlar tam anlamıyla benimsenmemiştir.

Bununla birlikte yüzyılın ortalarına doğru yayımlanan Jean-Baptiste Say'ın *Traité d'économie-politique* adlı eserinin Abro Sahak Efendi tarafından yapılmış çevirisi *İlm-i Tedbir-i Menzil*, Mehmed Şerif'in 1864'te yayımlanmış eseri *İlm-i Emvâl-i Milliye*, Otto Hübner'in ders kitabının Mehmed Midhat tarafından yapılmış uyarlaması *Ekonomi Tercümesi*, Fenn-i İdare ve Ohannes Efendi'nin Ahmed Midhat'ın eserinden bir yıl sonra yayımlanmış klasik ders kitabı *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mi-lal* gibi yayımlar ile Osmanlı'da ekonomik liberalizm vurgulanmıştır.²⁷⁷

1908 Jön Türk Devrimi, liberal idealler doğrultusunda gerçekleştirilmiş ve "hürriyetin ilanı" olarak adlandırılmıştır. Abdülhamid döneminin baskıcı yönetim anlayışı, muhalifleri ortak bir liberal vizyon etrafında birleştirmiştir.²⁷⁸ II. Meşrutiyet'in başlangıç yıllarında, Osmanlı aydını, sermaye birikimi sorununa çözüm aramış ve klasik iktisat öğretisini benimsemiştir. Bu dönemde, tasarrufların Müslüman unsurun girişimciliği için gerekli fonların oluşmasını sağlayacağına inanılmıştır.²⁷⁹

İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele almasıyla Osmanlı ekonomisinde görülen liberalleşme süreci ve 1908 Devrimi ile beraber getirilen özgürlük anlayışı ekonomik serbestliği de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde liberal ekonomi, bireyin kişisel çıkarlarını ön planda tutarak toplumun refahını artırma amacını gütmüştür. Osmanlı'nın liberal ekonomi politikası 1908-1913 yılları arasını kapsamaktadır. Maliye nazırlığı yapmış olan Mehmet Cavit Bey, yazdığı makaleler ve meclisteki konuşmalarıyla liberal ekonomi politikasını desteklemiş, çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak için servet birikiminin önemine vurgu

²⁷⁶ Nuran Koyuncu & Yasin Yılmaz, XIX. Yüzyılda İktisadi Liberalizm Akımının Osmanlı Ticaret Kanunnamesi'nin Kabulüne Etkisi, *Adalet Dergisi*, 62(63), 2019, s.398

²⁷⁷ François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.142.

²⁷⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuva*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.1.

²⁷⁹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.134.

yapmıştır.²⁸⁰ Cavit Bey'in ekonomi politikası, serbest ticaret, tarımsal ticarete dayalı ihtisaslaşma ve yabancı sermayeye karşı liberal bir tutum gibi unsurlara dayanmaktadır. Ancak bu politikalar, dönemin koşulları içinde ulusal kapitalizmin ve sanayi burjuvazisinin değil, dışa bağımlı bir piyasa ekonomisinin ve ticaret burjuvazisinin gelişimine yol açmıştır.²⁸¹ İkinci Meşrutiyet dönemiyle birlikte, serbest dış ticaret ilkeleri, Mehmet Cavit Bey'in liderliğinde İttihatçıların liberal kanadı ve Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası tarafından savunulmuştur.²⁸²

1902 yılında Paris'te gerçekleşen ilk Osmanlı Liberalleri Kongresi'nde Jön Türkler iki farklı kanata ayrılmışlardır. Ahmet Rıza'nın liderliğindeki birinci kanat, 1889 yılından itibaren giderek artan bir Osmanlı milliyetçiliği çerçevesinde, sivil aydınların ordu ile iş birliği yapmasını ve ulusal merkezli bir elit yönetimini savunmuştur. İkinci kanat ise Prens Sabahattin önderliğinde, bireyde değişim ve ilerlemenin gücünü görmüş, serbest girişimi teşvik etmiş ve yabancı ticari girişimlere hatta siyasi müdahalelere karşı çıkmamıştır. Bu kanat, ekonomik liberalizmi, âdemi merkeziyetçiliği ve federatif devlet yapılanmasını desteklemiştir.²⁸³ 1902 yılında gerçekleştirilen ilk Jön Türk kongresinin ardından, Prens Sabahattin öncelikle Osmanlı Hürriyet Perveran Cemiyeti'ni, daha sonra ise 1906 yılında Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurarak, Jön Türkler arasındaki bölünmeyi resmi bir yapıya dönüştürmüştür.²⁸⁴

Osmanlı düşünürleri arasında liberal iktisat politikaları önemli bir destek bulmuştur. Namık Kemal gibi serbest ticaret politikasını benimseyen düşünürler, ekonominin gelişmesi halinde Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki baskısının artacağı ve bunun devletin parçalanmasına yol açabileceği endişesini taşımışlardır.²⁸⁵ Ancak Namık Kemal, serbest ticaret ilkesinin uygulanmasıyla bu tür bir parçalanmanın önüne geçilebileceğini savunmuş, devletin kalkınması ve ihracatın artmasıyla uluslararası ticaretin genişleyeceğini ve bunun Avrupalı devletlere de fayda sağlayacağını öne sürmüştür. Namık Kemal'e göre, sermaye birikimi konusundaki eksiklikler, kuruluşların olmamasından değil, yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır ve bu kuruluşların

²⁸⁰ Hacı Ömer Budak, *Hangi Enver Paşa*, Öztepe Matbaacılık, Kırıkkale, 2015, s.106.

²⁸¹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s.28.

²⁸² Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.81.

²⁸³ Niran Cansever & Hakan Mehmet Kiriş, Osmanlı Devleti'nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 2019, s.39.

²⁸⁴ Niran Cansever & Hakan Mehmet Kiriş, Osmanlı Devleti'nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 2019, s.39.

²⁸⁵ Özlem Yıldız, *Osmanlı Devletinde Deniz Ticareti 1908-1914*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2014, s.36.

desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁸⁶ Maliye nazırı olarak görev yaptığı dönemde Cavit Bey Osmanlı topraklarında sermaye birikiminin sınırlı ve dağınık olduğunu tespit etmiş ve bu sorunu çözmeye yönelik politikalar geliştirmiştir.²⁸⁷ Özellikle ticaret kesiminin desteğini alan Cavit Bey, liberal ekonomi anlayışını savunurken, yabancı sermayenin kontrolsüz bir şekilde ülkede faaliyet göstermesinin önüne geçilmesi ve yerli sermayenin teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, Cavit Bey'in liberalizmi, planlı bir liberalizm olarak tanımlanabilir ve Osmanlı sermayesinin yabancı sermayeyle iş birliği içinde olmasını savunmuştur.²⁸⁸

İkinci Meşrutiyet'in başlangıç yıllarında, bireyciliğin en güçlü savunucuları arasında, Prens Sabahattin'in yanı sıra Mehmet Cavit Bey ve dergisi Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası yer alıyordu. Klasik iktisat öğretisini benimseyen ve eserlerinde 19. yüzyıl liberalizminin görüşlerini yansıtan Cavit Bey, insanın üretimde ve ilişkilerinde iktisadi ilkeleri titizlikle uygulayarak kişisel çıkarını göz önünde bulundurması gerektiğine inanıyordu. Toplumsal refah, bireylerin kendi çıkarlarını gözetken çabalarıyla yükselir ve bireyin kişisel çıkarlarını gözetmesi, insanlara mutluluk yolunu açardı.²⁸⁹ Meşrutiyet döneminde liberal fikirleri savunan bir diğer düşünür olan Prens Sabahaddin'in temel fikirlerinden biri özel teşebbüsün desteklenmesidir. Ancak onu diğer liberal yazarlardan ayıran özellik, iktisadi görüşlerini bireyci bir toplumsal teoriyle temellendirme çabasıdır. Ona göre, bireyci toplumlar komüniteryan toplumlardan daha üretken, girişimci ve bağımsızdır. Bu sebeple, Osmanlı Devleti gibi cemaatçi bir toplumsal yapıya sahip olan diğer doğu toplumları gibi Osmanlı'nın da içinde bulunduğu bunalımdan kurtulabilmesi, önemli ölçüde toplumsal yapıdaki bireyselliğin gelişimine bağlıdır.²⁹⁰

1908 Devrimi sonrası benimsenen liberal ekonomi politikasının şekillenmesinde, İttihat ve Terakki'nin liberal bir ortam olan Selanik'ten etkilenmesi büyük rol oynamıştır. Bu liberal yapı, İttihat ve Terakki ile birlikte İstanbul'a taşınmıştır. II. Meşrutiyet ile İttihatçılar, ekonomik faaliyetlerde devletin doğrudan müdahalesinden kaçınan bir iktisadi devlet anlayışını benimsemişlerdir. Liberal ekonomi politikası çerçevesinde

²⁸⁶ Özlem Yıldız, *Osmanlı Devletinde Deniz Ticareti 1908-1914*, Tarihçi Kitapevi, 2014, s. 36.

²⁸⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.101.

²⁸⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.168.

²⁸⁹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.58-59.

²⁹⁰ Mustafa Erdoğan, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Ed. Murat YILMAZ), Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.32.

devlet, iktisadi yaşama müdahale etmeme kararı alarak, bireyin girişimde bulunmasını kolaylaştırmayı ve bu sayede halkın vergi ödeme kapasitesini artırarak devlete dolaylı gelir sağlamayı amaçlamıştır.²⁹¹

4.1.2. Milli iktisat politikası fikri altyapısı

1913 yılı, Osmanlı İmparatorluğu ve İttihat ve Terakki için dönüm noktası niteliğinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Balkan Savaşları'nın sonuçları, İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikalarında ve kimlik algısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Savaşlar, liberal ekonomi politikalarının ayrılıkçı gayrimüslim ulusların ekonomik olarak güçlenmesine katkı sağladığını göstermiş, bu durum İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikalarını yeniden gözden geçirmesine neden olmuştur. 1913 yılından itibaren, Türk ve Müslüman halkın iktisadi açıdan güçlendirilmesine yönelik politikalar benimsenmiş ve İttihat ve Terakki'nin kimlik algısında Türkçülük ön plana çıkmıştır.²⁹² 1913 arası dönemde Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın getirdiği yenilgi toprak kaybı yanında Anadolu ve Trakya topraklarına gelen göçmenlerle beraber ortaya çıkan ekonomik bunalım beraberinde ekonomik sorunları da getirmiştir. Bu savaşlar beraberinde liberal ekonomiden vazgeçiş getirmiştir, ulusçuluk ile beraber milli iktisadın da ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir.²⁹³ 1913-1914 boykotu Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı Devleti'nde milli iktisadın oluşmasında büyük bir yere sahip olmuştur. Oluşmaya başlayan ulus bilinci beraberinde milli iktisadın oluşmasını da sağlamıştır.²⁹⁴ Sürekli devam eden savaşlar, liberal idealleri önemli ölçüde aşındırmış ve pazar mekanizması olağanüstü koşullar altında işlevselliğini kaybetmiştir. Öte yandan, kurtuluşun Alman cephesinde aranması, Alman devlet yapısına duyulan özlemi artırmış ve Alman tarihçi okulunun etkisiyle "milli iktisat" kavramı, İttihatçılar arasında giderek daha fazla destekçi kazanmıştır.²⁹⁵ Milli iktisat politikası ile Türk Müslüman halk gayrimüslim ve yabancı devletlere göre kayırlmaya çalışılmıştır. Müslüman halk artık ekmek kapısı olarak devleti değil de ticareti örnek alması yönünde yol gösterilmiştir.²⁹⁶

²⁹¹ Hacı Ömer Budak, *Hangi Enver Paşa*, Öztepe Matbaacılık, Kırıkkale, 2015, s.106.

²⁹² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara, 2023, s.268-269.

²⁹³ Özlem Yıldız, *Osmanlı Devletinde Deniz Ticareti 1908-1914*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2014, s.37-38.

²⁹⁴ Zafer Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.111.

²⁹⁵ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuva*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.12.

²⁹⁶ Zafer Toprak, *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.111, s.7.

II. Meşrutiyet dönemi boyunca güçlenen ve yaygınlaşan "milli iktisat" düşüncesi, kabaca yükselen Türk milliyetçiliğinin ekonomik boyutunu temsil eder.²⁹⁷ "Milli iktisat"ı öne çıkaran ve bu konuda yazan düşünürlerin aynı zamanda Türk milliyetçiliği fikrinin kuramcıları olmaları tesadüf değildir. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp ve Ahmet Muhiddin gibi düşünürler, A. Wagner, F. List, Philippovich ve G. Schmoller gibi Alman iktisatçıların fikri tesirinden etkilenerek "milli iktisat" teorisini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu Türk düşünürlerin görüşleri arasında ufak farklar olmakla birlikte, ekonomide Müslüman-Türk unsurunun hâkim olması gerektiği; kısa zamanda sanayileşen ve büyük bir devlet haline gelen Almanya örneğinin izlenerek "Manchester Okulu"nun soyut nosyonların yerine ulusun somut çıkarlarının göz önünde bulundurulması; devletin ekonomide daha aktif olması gibi fikirler, bu dönem boyunca artan bir şekilde gündeme gelmiştir.²⁹⁸

İttihat ve Terakki kadroları, ekonomik yapının milli karakter kazanmasını Türklüğün varlığı için zorunlu bir adım olarak görmüştür. Ayrıca, milli sermayenin oluşması gayesi ile atılan adımlar, Türk milliyetçiliğinin yükselişini sağlamıştır. Ziya Gökalp, *"Türklere bir millet karakteri kazandıracak ve bir Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunacak etkenlerden biri, milli ekonomidir."* diyerek bu karşılıklı ilişkiyi açıkça ifade etmiştir. Milli iktisat politikası çerçevesinde, Müslüman-Türk girişimci sınıfının oluşturulması öncelikli bir konu olarak ele alınmıştır.²⁹⁹ İttihatçılara göre, yalnız böyle bir burjuvazinin olgunlaşabilmesiyle milli devlet kurulabilirdi. Gökalp'e göre, toplumda kredinin kan işlevini gördüğü ve tıpkı kalbin kan dolaşımını düzenlediği gibi, tüm kredilerin toplandığı ve dağıtıldığı bir kuruluş olan banka millette önemli bir rol oynamaktaydı. Dönemin önde gelen düşünürlerinden Yusuf Akçura da Türklerin batı kapitalizminden yararlanarak kendi aralarında bir burjuva sınıfı oluşturması gerektiğine dikkat çekiyordu.³⁰⁰ Milli iktisadi seferberlik nosyonunu ele alan ve iktisadi kalkınmanın sosyal değişimin bir parçası olduğunu fark eden grup, o dönemde ilk muhalefeti başlatan Yeni Osmanlılardı.

²⁹⁷ Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.133.

²⁹⁸ Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.134.

²⁹⁹ Yener Coşkun, *1908-1918 Millî İktisat Dönemi Üzerine Bazı Notlar*, Birinci Dünya Savaşı'nın Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Vatan Savunması, (Ed. Nurhan Erkan), Mattek Matbaacılık, Ankara, 2015, s.131.

³⁰⁰ Yener Coşkun, *1908-1918 Millî İktisat Dönemi Üzerine Bazı Notlar*, Birinci Dünya Savaşı'nın Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Vatan Savunması, (Ed. Nurhan Erkan), Mattek Matbaacılık, Ankara, 2015, s.131.

Yeni Osmanlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisiyle ilgili teşhis ve önerilerini iki temel noktada topluyorlardı: Birincisi, önceki kuşak aydınların "*lüzum-u say-ü amel*" çağrısını yetersiz buluyorlardı. Onlara göre, imparatorluğun ekonomisinin düzeltilmesi her yönden ele alınması gereken bir meseleydi. İkincisi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli iç çatışmalarla kalkınamayacağına inanıyorlardı. Tek çare, yerli bir tüccar sınıfının oluşturulması, yerli bankaların kurulması ve yerli sanayinin sağlam temellere oturtulmasıydı. Aydınların yapması gereken ise, halkı bu yönde teşvik etmek ve milli enerjilerini toplamak olmalıydı.³⁰¹

Milli İktisat düşüncesi ve politikalarının ana niteliklerinin II. Meşrutiyet'in ortalarından itibaren ivme kazandığı ve yaygınlaştığı genel kabul görmüştür. Ancak, bu görüşün çok yanlış olmasa da II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra gerçekleşen 1908 Boykotu gibi hareketlerin içerisinde milli iktisatın öncü unsurlarının ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bunun daha da önemli hale gelmesi, boykot hareketinin popüler bir eylem haline gelerek toplumun tüm kesimlerini etkilemiş olması ve "milli iktisat" odaklı taleplerin hem sembolik hem düşünsel hem de politik anlamda kamusal alanda belirmiş olmasıdır.³⁰² 1908 Boykotu'nun ana vurgularından biri, boykotun sürekli olamayacağı ve bu nedenle yerel sanayinin geliştirilmesiyle ekonomik bağımsızlığın sağlanması gerekliliğiydi. Osmanlı vatandaşlarından yerli ürünleri tercih etmeleri talep edilirken, yerli sermayedarlardan da sanayi alanında yatırım yapmaları isteniyordu.³⁰³

Milli iktisat düşüncesinin fikri alt yapısını biçimlendiren tarihsel gelişmeler arasında, milli birliği iktisadi güçle kurarak geliştirme düşüncesi önemli bir yer tutar. Alman iktisatçı Friedrich List'in³⁰⁴ korumacı milli iktisat tasavvuru, İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri arasında kabul görmüş ve milli burjuvazinin geliştirilmesi fikri himayeci bir yaklaşımla benimsenmiştir. Bu çerçevede, yabancı burjuvazinin yerini yerli burjuvazisinin alması, İttihat ve Terakki'nin en önemli gayelerinden biri haline gelmiştir.

³⁰¹ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s.82-83

³⁰² Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.134.

³⁰³ Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.134.

³⁰⁴ Frederich List, Alman tarihçi okulunun bir üyesi olarak, evrensel iktisadi kanunların olmadığını savunur ve ulusal değerlendirme biçimine vurgu yapar. List'e göre, tarihsel gelişimlerin ürünü olan iktisadi olayları anlamak için tarihsel metodoloji gereklidir. Özellikle ticaret politikasında, basamak teorisiyle Klasiklerden ayrılır. List'in sistemi tarihsel metodolojiyi temel alır ve "Ulusal Siyasal Ekonomi Sistemi" adlı eserinde ticaret politikasının tarihini inceler, bir sistemin etkili olması için tarihsel bir temelinin olması gerektiğini vurgular. Bknz: Hülya Derya, Frederich List'te Korumacı Politikalar, *Ekonomik Yaklaşım*, 29(107), 2018, s.114-116.

İttihat ve Terakki, yerli burjuvazinin oluşturulmadan iktisadi kalkınmanın mümkün olamayacağını düşünmekteydi.³⁰⁵ Nitekim Milli İktisat mefhumu ile beraber zikredilen Kara Kemal de iradî bir tercihle sadece gayrimüslimlere değil, aynı zamanda güçlü devletlerin tebaası olan Levanten/yabancılar karşı da Müslümanları kayırmış ve kollamıştır. İstanbul ve Anadolu'yu bir bütün olarak ele almış, İstanbul ve Ege'de yerli-yabancı gayrimüslimlerin hakimiyetinde olan ticari faaliyetlerde Müslümanların varlığını kanıtlamalarını sağlamıştır. Özellikle Konya gibi Anadolu şehirlerinde de Müslümanların mevcut durumlarında bir iyileşme ve gelişme isteğini teşvik etmiştir. Ne yazık ki, Konya'da yapılanlar şu ana kadar sadece deneme aşamasında kalmış, bunun toplumsal ve siyasal etkileri henüz tam olarak doğrulanmamıştır. İstanbul'da esnafı, Konya'da ise çiftçiyi yeni ve milli ekonomik politikanın merkezi konumuna getirmiştir.³⁰⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti Milli İktisat politikası çerçevesinde başında “Milli” kelimesi bulunan Milli Kütüphane, Milli Musiki ve Milli Coğrafya Cemiyeti gibi teşkilatlar kurarak Milli kimliği ön plana çıkarmayı amaçladı. Türk Derneği ve Türk Yurdu gibi oluşumları destekledi.³⁰⁷ Milli İktisat anlayışının yayılmasında ve Türkçülük politikasının yerleşmesinde bir diğer başat etken Türk Yurdu dergisiydi.

1911 yılında Türk Yurdu Cemiyeti'ne bağlı bir yayın olarak kurulan Türk Yurdu dergisi kurucularından Mehmet Emin'in, derginin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olması fikri Cemiyette ilgi ile karşılanmış ancak Mehmet Emin'in Erzurum valiliğine atanması sebebiyle derginin sorumlu müdürü Yusuf Akçura olmuştur.³⁰⁸ Yusuf Akçura ile Enver Bey'in iyi ilişkileri düşünüldüğünde Enver'in Türk Yurdu dergisinin yayın sürecinde belirli bir rol oynadığı söylenebilir.³⁰⁹ Türk Yurdu dergisi kuruluşundan itibaren ekonomik meselelere büyük önem vermiş milli burjuvazinin yaratılmasının gereklileri açısından bir çok makale yayımlanmıştır. Dergi bu makalelerden biri olan İktisadi Siyaset Hakkında makalesinde konuyu aşağıdaki şekilde ele almıştır.

³⁰⁵ Yener Coşkun, *1908-1918 Milli İktisat Dönemi Üzerine Bazı Notlar*, Birinci Dünya Savaşı'nın Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Vatan Savunması, (Ed. Nurhan Erkan), Mattek Matbaacılık, Ankara, 2015, s.131.

³⁰⁶ İsmail Küçükkılıç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihadçılık*, Historia Yayınları, İstanbul, 2018, s.223-224.

³⁰⁷ Yaşar Semiz, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), 2016, s.239-240.

³⁰⁸ Özgür Balkılıç, Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği: Türk Yurdu Dergisi (1911-1918), *Mülkiye Dergisi*, 34(266), s.127-128.

³⁰⁹ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yurt Yayınları, 1986, Ankara, s.98

“Devlet-i Osmâniyye'nin 19 uncu asır burjuvazisi, garb capitalismesi 'nin komisyoncu ve acentalığını eden Yahudi, Rum, Ermeni gibi yerli gayr-i Türklerle menşe-i milliyyelerinin ve tâbi-yyet-i hakîkalarının tefrik ve temeyyüzü gayr-ı kâbil levantenlerden terekkeb ediyordu. Eğer, türkler kendi içlerinden, Avrupa sermâyesinden de istifâde ederek, bir sermâyedâr burjuva sınıfı çıkaramayacak olurlarsa, yalnız memûr ve köylüden ibâret Osmânlı hey'et-i ictimâ'îyyesinin mu'âsır bir devlet halinde devâmlı yaşayabilmesi zorlaşacaktı...”³¹⁰

Türkçülük akımının ideologlarında sayılan Yusuf Akçura ve Milli iktisat politikaları bağlamında değerlendirmeleri bulunan Parvus Efendinin de Türk Yurdu dergisinde yazdıkları makaleler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görüşlerinin örtüştüğü söylenebilir.

Yusuf Akçura çağdaş devletin, İslamcılarının sınıfsal olarak desteklediği esnaf yerine, burjuvazi olması gerektiğini ileri sürmekteydi. Aksi takdirde köylülerden ve devlet memurlarından oluşan ulusal bir Türk toplumunun sürdürülebilirliği büyük ölçüde zayıf kalacaktı. Parvus da Türkler için yapılması gerekenler arasında, Avrupa sömürgeciliğinin etkisinden kurtulmak için kapitülasyonları ve Osmanlı'nın borçlarını bertaraf etmek ve demokratik bir ulusal devlet oluşturmak için çıkması olası büyük dünya savaşına katılmanın gerekliliğini vurguluyordu. Parvus'un bu düşünceleri hem İttihat ve Terakki önder gelenleri üzerinde büyük bir etki yaratmış hem de Türk milliyetçileri arasında ilgi uyandırmıştır.³¹¹ 1910-1915 yılları arasında İstanbul'da bulunan Parvus, milli iktisat düşüncesinin öncülerinden biri olarak önemli bir etki alanı oluşturdu ve açıkça İttihat ve Terakki'nin ideologlarından biri konumuna geldi.³¹² Parvus'un Türk Yurdu dergisinde dile getirdiği iktisadi sorunlar ve bu sorunlara yönelik çözüm analizleri derginin milli iktisat tarafında bulunanlarca korumacı iktisadi politikalara geçiş için kullanılmaya çalışılmıştır.³¹³

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, savaşın getirdiği olağanüstü koşullar ve ulusun "millet"e dönüşme arzusuyla Türk ulusuna bir organik bütünlük atfedilmiştir. Ziya Gökalp'in

³¹⁰ “İktisadî siyaset hakkında”, Türk Yurdu, cilt 12, sayı 12, 1333/1917, s.179-181. Aktaran: François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yurt Yayınları, 1986, Ankara, s.142.

³¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s.468.

³¹² Tanıl Bora, *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.51.

³¹³ Ümmet Erkan, Türk Yurdu Dergisinde İktisat Yazılarının Analizi (1911-1931). *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 2018, s.23.

ifadesiyle, ulus "içtimai bir küll-i tam (tout complet)" olarak kabul edilmiştir. Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti, dış dünyaya kapanarak kendi iç dinamikleriyle gelişmeye yönelecekti. "Milli iktisat" ilkeleri doğrultusunda hem tarım hem de sanayi alanlarında kendi kendine yeterli bir ülke haline gelme hedeflenmiştir.³¹⁴

Milli İktisat politikalarının ana ekseninde sanayileşmeyi tesis edecek milli bir burjuvazi yaratma fikri yer alıyordu. Bu fikrin çözüm aradığı sorunlar Osmanlı'nın yüzyıl boyunca kapitalist dünya sistemine entegrasyonu nedeniyle ortaya çıkmıştır denilebilir. Ancak bu değerlendirme İttihat ve Terakki'nin iktisadi zihniyetinin anti-kapitalist bir düşünce ikliminden beslendiği anlamına gelmemelidir. İttihatçılar batı ekonomilerinin yaşadığı gelişmeyi Milli İktisat politikaları çerçevesinde yakalamayı amaçlıyorlardı. Özel girişimcilerin sermaye birikimini teşvik etmeleri kapitalist gelişme ile çatışan bir zihin dünyalarının olmadığına kanıt teşkil edebilir.

4.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Uyguladığı İktisat Politikaları

4.2.1. Sanayi ve ticaret

II. Meşrutiyet dönemi, iktisadi meselelerin geniş kitlelere yayıldığı bir devreyi temsil etmiştir. 1908 sonrasında artan gazete ve dergi sayıları, ticaretin önemine vurgu yapmış ve sık sık şirketçiliği ve anonim şirketleri teşvik eden yazılarla dolup taşmıştır. 20. yüzyılla, ticaretin esas önemi anlaşılmış ve II. Meşrutiyet döneminde, ticaret hukuku üzerine yeni bir kanun taslağı hazırlanmaya başlanmıştır. Bu taslak, Almanya, İtalya, İspanya, Portekiz, Romanya gibi ülkelerin ticaret yasalarından istifade edilerek oluşturulmuş ve dört bölümden oluşan bir Ticaret Kanunu olarak şekillendirilmiştir. 286 maddeden oluşan bu kanun taslağı, 1910 yılının başlarında tamamlanmış ve Meclis'e sunulmuştur.³¹⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendisini devlette idari ve milli reformlar yapmakla görevli olarak kabul etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa (1909-1909) ve İbrahim Hakkı Paşa (1909-1911) hükümetlerinde Maliye Nazırı olarak görev yapacak olan Cavid Bey, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerden itibaren halkı milli reformlar konusunda bilgilendirme görevini üstlenmiştir.³¹⁶ Osmanlı basınında sanayileşme lehindeki yazıların

³¹⁴ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)* Milli İktisat-Milli Burjuva, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.12.

³¹⁵ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)* Milli İktisat – Milli Burjuva, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.101.

³¹⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s.796.

yanı sıra, Babıali'nin geniş kapsamlı teşvik politikasını gündemine aldığı görülmüştür. 1908 sonrasında, sanayileşmeyi teşvik etmek amacıyla, sanayicilere "imtiyaz" veya "inhisar" gibi ayrıcalıklar sunulmuş ve bu doğrultuda iki teşvik kanun tasarısı hazırlanmıştır. 1913 Aralık ayında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı yayımlanmış, buna ek olarak 1914 başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi ortaya çıkmış ve 1 Ocak 1914 tarihinde de Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatının Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname yürürlüğe konmuştur. II. Meşrutiyet döneminde, sanayileşme artık en azından zihinsel açıdan gündemde yer almıştır.³¹⁷ Bu dönemde, Ticaret ve Nafia Nezareti, Osmanlı topraklarında sanayinin ilerlemesini sağlamak amacıyla 1909 bütçesine "teşvikat" tertibinden ödenek ayırmış ve ülke genelinde endüstriyel üretim yapanlar arasında bir yarışma düzenlemiştir. Bu yarışma, üreticileri teşvik etmeyi hedeflemiş ve sonuç olarak ödüller verilmiştir. Ayrıca, çeşitli şehirlerde sergi ve panayırılar düzenlenerek Osmanlı halkına bu ürünler tanıtılmaya çalışılmıştır.³¹⁸ 1909 ve 1910 tarihlerinde hazırlanan Sanayinin Telakkisi Hakkında Kanun Layihalarında da sanayileşme için büyük ölçekli fabrikaların artması gerekliliği vurgulanmış ve bu tür fabrikaların teşviklerden yararlanabileceği kabul edilmiştir. Benzer bir yaklaşımı benimseyen 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı da aynı prensibi sürdürmüştür.³¹⁹

II. Meşrutiyet döneminin önde gelen liberal yayın organı olan Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nda Cavid Bey tarafından şirketçilik savunulmaktaydı. Ticaretin insan faaliyetlerinin en yüksek biçimi olduğunu vurgulayan Cavid Bey 19. yüzyılda sanayi ve ticaretin muazzam ilerlemesini şirketlere borçlu olduğunu ifade etmiş ve çağdaş toplumda özellikle anonim şirketlerin giderek artan bir önem kazandığını belirtmiştir.³²⁰

Ancak İttihatçıların liberal kanadı, sanayileşme konusunda olumlu bir bakış açısına sahip değildi. Bu görüşlerini, Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nda ülkenin sanayi tesislerinin kurulmasını desteklemekle birlikte, hayalperest bir tutum takınılamayacağı, yetişen hammaddelelerin üretimiyle ilgili tesislere destek vermekten sakınmamakla birlikte

³¹⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.245-246.

³¹⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.248.

³¹⁹ Gündüz Ökçün, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 30(1), 1975, s.27.

³²⁰ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)* Milli İktisat – Milli Burjuva, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.103.

büyük sanayi tesislerinin kurulması gibi düşüncelerle halkı aldatmaktan ve hazineyi gereksiz masraflara sokmaktan kaçınılacağı ve bu tür girişimlere karşı olunacağı ifade edilmiştir. Gerek Cavid Bey gerek liberal kanadın önemli temsilcilerinden Ahmed Muhtar ülkenin sanayi konusunda yetkin olmadığını vurgulamışlardır. Liberaller, sanayileşme politikalarına temkinli bir yaklaşım sergilemekte ve "mutlak üstünlükler" ilkesi gereği Osmanlı'nın kalkınmasını tarımsal gelişmelere dayandırmaktadırlar.³²¹ Tanzimat döneminden itibaren, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik gelişiminde belirginleşen liberal eğilim savunucularına göre, Türkiye öncelikle tarım odaklı bir ülke konumundadır ve bu durumun sürdürülmesi gereklidir. Tarım ürünlerinin ihracatını artırmak için serbest dış ticaret politikalarının benimsenmesi gerektiği, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme sürecinin bu dış ticaret sayesinde başlatılabileceği düşünülmektedir.³²²

Tanzimat döneminde iktisadi liberalizmin önde gelen temsilcileri arasında Sakızlı Ohannes Paşa ve Portakal Mikael Paşa yer almaktadır. Bu iki ismin yanı sıra, yukarıdaki tezi savunan Osmanlı aydınları da benzer düşünceler etrafında bir araya gelmişlerdir.³²³ Bu bağlamda 19. yüzyılda mutlak monarşik Osmanlı devlet geleneğine karşı çıkan Osmanlı aydını, iktisadi alanda da liberal düşünceyi benimsemiş ve Smith, Ricardo, Bastiat gibi klasik iktisatçılardan ilham alarak serbest dış ticaret ilkesini desteklemiştir.³²⁴ Ancak Meşrutiyet dönemiyle birlikte, tarımda uzmanlaşmayı öngören liberal ekonomik düşünce sorgulanmaya başladı. Devrimin ilk günlerinde sanayileşme sorunu, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası tarafından gündeme getirildi.³²⁵ Oda'nın yayın organı olan Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ne göre, Osmanlı topraklarında sadece birkaç iplik fabrikası bulunmakta ve İstanbul'da kurulu birkaç bira ve şişe fabrikası ile halı tezgâhları ve birkaç buharlı değirmen dışında sanayi alanında faaliyet gösteren işletme yoktu. Osmanlı, sanayi ürünlerinde dışa bağımlıydı ve birçok ihtiyacını yabancı ülkelerden tedarik ediyordu. Abdülhamid dönemi, bu durumun nedeni olarak sık sık suçlanıyordu ve sanayinin ilerlememesinin arkasındaki engel olarak "müstebit yönetim" ortamı

³²¹ Zekeriya Demir, İttihat Ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(1), 2021, s.194-195.

³²² François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler*, Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.141.

³²³ İsa Yılmaz & İsmail Ünal, Milli İktisattan İslam İktisat Düşüncesine: Ekonomik Çağdaşlaşmada Özgünlük Arayışı, *Journal of Islamic Economics*, 2(2), 2022, s.70.

³²⁴ Zafer Toprak, *Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (Cilt:5), İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.1341.

³²⁵ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.242.

gösteriliyordu. Ancak, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, 1908 Devrimi'nin ardından artık bu baskıcı ortamın sona erdiğini ve sanayileşme için gerekli bir ortamın oluştuğunu düşünmekteydi. Bundan sonra, Osmanlı'nın elektrik sanayisi, telefonlar, elektrikli tramvaylar gibi ileri teknoloji ürünlerine ve ipek, sabun ve ilaç gibi gelişmeye açık sanayi dallarının geliştirilmesine odaklanması gerekiyordu.³²⁶ II. Meşrutiyet dönemi ilerledikçe sanayileşme gerekliliğine daha geniş bir kesim tarafından sahip çıkılmıştır. Milliyetçilik, liberal dünya görüşünün evrenselliğini sorgulamış ve ülke sorunlarını çok yönlü bir şekilde ele almıştır.³²⁷

Esasında Osmanlı İmparatorluğu içindeki farklı etnik unsurları Osmanlı milleti kavramı etrafında birleştirmeyi hedefleyen liberal politikalar Balkan Savaşları'nda alınan yenilgiler sonrasında terk edilmeye başlanmıştır. Cemiyet, iktidarı ele geçirdikten sonra Türk milliyetçiliğine yönelmiştir. Liberal ekonomi politikaları bir kenara bırakılarak, korumacı gümrük duvarları arkasında tarım ve sanayiye destekleyen bir ekonomi oluşturma, milli şirketler ve bankalar kurma, Müslüman esnaf ve tüccarı örgütlemeye yönelik fikirler güçlenen Türk milliyetçiliği düşünceleriyle uyum içinde yayılmıştır. 1913 yılı aralık ayında yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı, yerli sanayiye çeşitli ayrıcalıklar tanıyarak devlet desteği sağlamıştır.³²⁸ Trablus ve Balkan Savaşları'nın etkisiyle şekillenen milliyetçi akım, 1913 programını önemli ölçüde etkilemiştir. Antiemperyalizm, sadece siyasi değil, aynı zamanda ekonomik bir karakter kazanmıştır. Programın 2. maddesinde “*İttihat ve Terakki Fırkası, milli iktisat siyasetinin bağımsızlığını zorlaştıran ve yabancılarla ilgili mali ve iktisadi imtiyaz ve ayrılıkları (istisnaları) kaldırmaya çalışacağı gibi tüm kapitülasyonların da kaldırılması nedenlerini tamamlamayı en kutsal amaç sayar.*” denmektedir.³²⁹ Nitekim Akçura da, Ohannes Paşa, Portakal Paşa gibi ermeni iktisatçılar tarafından yaygınlaştırılmaya çalışılan ve sonrasında Cavid bey gibi Türk iktisatçılar ile Prens Sabahaddin'in etrafında toplanan ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet akımını temsil eden aydınlar tarafından benimsenen ekonomik liberalizme çok sert eleştiriler yöneltmiştir. Akçura, bizim

³²⁶ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.243.

³²⁷ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.244.

³²⁸ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.144.

³²⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, (Cilt:3), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.293.

hürriyetperverler tarafından, liberalizm siyasi mesleği de, liberal ekonomi siyaseti de soyut ve genel, yani zaman ve mekanla sınırlı olmaksızın tüm insanlığa hükmeden tabii kural olarak görülmüştür, diyerek Türk liberallerinin yerel şartları ve Türkiye'deki toplumsal sınıfların çıkarlarını hiçbir zaman göz önünde bulundurmadıklarını ifade etmiştir.³³⁰ Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası da kısa bir süre sonra sanayileşme sürecinin "fıkr-i teşebbüs" ile çözülemeyeceğini kavramıştır. Osmanlı'da sanayileşme için temel eksiklik olarak sermaye birikimi ön plana çıkmıştır ve sermayesiz "fıkr-i teşebbüs"ün etkisiz olduğu gözlemlenmiştir. Sermaye birikimi sorunu ise kredi kurumlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, Odanın önerisi sanayi kuruluşlarının gereksinim duyduğu sermaye sağlama amacıyla kredi kurumlarının oluşturulması yönünde olmuş ve bu adımın "milli menfaatlerimizin gereği" olduğu vurgulanmıştır.³³¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liberal iktisat anlayışından vazgeçerek korumacı politikaların benimsenmesini ve yerli sanayinin desteklenmesini teşvik etmelerinin altında fikri sebeplerle beraber esas etkenin savaş dönemi koşulları olduğu değerlendirilmiştir.

Nitekim savaş koşullarının etkisi ile mali zorluklarla karşı karşıya kalan İttihat ve Terakki yönetimi üretimi devlet eliyle düzenlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda ihracatın yavaşlamasıyla birlikte, 1914-1918 yılları arasındaki milli ekonomi, "yukarıdan" dayatılmış bir savaş ekonomisi olarak şekillendi.³³² 1911 Türk-İtalyan Savaşı'nın ardından 1912-1913 Balkan Savaşları, ekonomik reform programını sekteye uğrattı. Ancak, bu savaşlar aynı zamanda İttihatçıların ülkenin bütün kaynaklarını, özellikle de insan kaynaklarını seferber etmelerini zorunlu kıldı. Tecrit edilmişliklerinin farkına vardılar ve bu durumu içe, halka dönerek ve imparatorluğun ve Osmanlı devletinin mevcudiyetini devam ettirebilmek adına milli bilinci uyandırmakla yanıt verdiler. İttihatçılar, 31 Ocak 1913'te Müdaafa-i Milliye Cemiyetini kurdular.³³³ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin ekonomi programı, milli burjuvazinin oluşturulmasına yönelikti.³³⁴ Bu dönemde İttihat ve Terakki, yabancı burjuvazi yerine milli bir burjuvazinin oluşmasını

³³⁰ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986 s.108.

³³¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.243.

³³² Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.279.

³³³ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.39.

³³⁴ Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.280.

öncelikli hedeflerinden biri olarak benimsemişti. Ekonomik kalkınmanın milli burjuvazi olmadan gerçekleşmeyeceğini kavramıştı.³³⁵ Bunun için Avrupa'ya bağımlılığı azaltarak bağımsız bir ekonomi ve milli burjuvazi oluşturmayı gerekli görmüşlerdir.³³⁶ Bu dönemde İttihatçıların en büyük özlemi sanayileşme olmuştur. Bu amaçla sanayileşmeyi teşvik etmek için "Teşvik-i Sanayi" yasasını çıkardıkları gibi 1913'te bir de sanayi sermayesi yaratmışlardır. Ancak, savaş yıllarında "Milli İktisat" düşüncesi daha belirgin bir şekilde öne çıkmıştır.³³⁷

Milli İktisat düşüncesi, Alman Ekonomi Okulu'nun etkisini taşır. Almanya'nın ekonomik güçlenme modeli, devlet müdahalesiyle sanayileşmeyi teşvik ederken, İttihat ve Terakki yönetimi de benzer bir devletçi politikayı savunmuş ve ekonomik kalkınmayı desteklemiştir. Gökalp, özellikle milli iktisat düşüncelerinden beslenerek Manchester Okulu'na³³⁸ karşı çıkar. Türkiye'nin tarım mı yoksa sanayi mi ülkesi olacağı sorusuna sanayi ülkesi olması gerektiğini savunur. Ziraatçiliğin önemini vurgularken, asıl önemli olanın iktisadi alanda büyük sanayi atılımları yapmak olduğunu ifade eder.³³⁹ İttihat ve Terakki, Alman ekonomisti Friedrich List'in fikirlerini benimseyerek, Türk iktisadi yaşamında Türk girişimcilerini etkin hale getirmenin önemine inanıyordu. Bu doğrultuda, yeni bir ulusal burjuvazinin oluşturulması gerekiyordu. Bu amaçla, çeşitli şehirlerde yiyecek sağlanması gibi konularda bazı yerli ailelere ayrıcalıklar tanındı ve devlet tarafından burjuvazi oluşturulmaya çalışıldı. Bu kişiler genellikle İttihat ve Terakki'ye yakın olanlardan seçiliyordu.³⁴⁰ Milli iktisadın benimsenmesi ve bu fikrin kamusal alanda desteklenmesi amacıyla, İttihat ve Terakki ideologları çeşitli yazılar kaleme almıştır. Parti ayrıca, milli iktisadın ülke genelinde benimsenmesi için Türk Yurdu, Türk Derneği, İktisadiyat Mecmuası, Halka Doğru, Bilgi Mecmuası, Yeni Mecmua, Türk Sözü ve İslam

³³⁵ Hale Şıvgın, İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü, *Akademik Bakış Dergisi*, 6(11), 2012, s.4.

³³⁶ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.30.

³³⁷ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.112.

³³⁸ Manchester Okulu, özellikle ithalat ve ihracat üzerindeki vergilerin kaldırılmasını savunan bir öğreti olarak bilinir. Richard Cobden ve John Bright gibi figürler, serbest ticaret politikalarını hem ekonomik hem siyasal hem de uluslararası düzlemde destekleyen öncülerdir. Bu yaklaşım, 19. yüzyılda İngiltere'de öne çıkmıştır ve serbest ticaret felsefesini yaymayı amaçlamıştır. Bknz: Özlem Kırılı, Manchester Okulu ve Serbest Ticaretin Önemi, *Liberal Düşünce Dergisi*, 110, 2023, 23-27. Manchester Doktrini Tanzimat döneminin ekonomik politikasında ve bu dönemde Devletin ekonomik liberalizm politikasının uygulanmasında etken rol oynamıştır. Bknz: François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986 s.108.

³³⁹ M. Ali Sağlam, Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44, 2019, s.264.

³⁴⁰ Hale Şıvgın, İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü, *Akademik Bakış Dergisi*, 6(11), 2012, s.5.

Mecmuası gibi çeşitli dergilerin finansmanını sağlayarak bu düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Cemiyet, yayınladığı dergiler aracılığıyla, milli iktisadın Osmanlı Devleti'nde kabul edilmesi ve yayılması için çaba göstermiş, ekonomik kalkınma için genel bir seferberlik ruhu oluşturulmaya çalışılmıştır.³⁴¹

Cemiyetin iktisadi manada karşılaştığı ekonomik sorunlar üç ana cepheyi içermekteydi: İlk olarak, yabancı sermayenin etkisi altına girmiş olan imparatorluğun koşullarını değiştirerek milli bir ekonomi oluşturmayı hedeflemek; ikincisi, ülke ekonomisini kontrol eden azınlıkların ve yabancı temsilcilerin yerine Müslüman Türkleri getirmeyi amaçlamak; üçüncüsü ise, halkı tarım dışındaki ticari ve sanayi alanlarına yönlendirerek sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerin bu yeni ekonomik gelişmelere uyum sağlaması için teşvik etmek.³⁴²

Jön Türkler, bu üç cephenin her biri üzerinde sınırlı çaba gösterdiler. 1914'te, kapitülasyonların kaldırılması yönünde bir karar aldılar (ancak kapitülasyonlar gerçekte ancak 1923'te kaldırıldı). Ayrıca, yerli girişimleri desteklemek amacıyla 4.000.000 Türk Lirası sermayeli milli bir banka kuruldu. Kooperatifler ve ekonomik amaçlara hizmet edecek çeşitli kurumlar da açıldı ve yeni yerli girişimlerin tanıtımı için büyük çapta propagandalar yapıldı. Halk, zanaat öğrenmeye ve yerli ürünleri kullanmaya teşvik edildi. Sanayiye geliştirmek amacıyla ise 1913'te özel bir kanun çıkarıldı.³⁴³ Milliyetçilik doktrininin gereği olarak "Milli İktisat" politikası izlemeye çalışan Cemiyet bu kapsamda, ideolojik boyutu ağır basan eylemler arasında "yerli malı kullanma" ve "kooperatifçilik" gibi adımlar atılmıştır. Ekonomik alanda faaliyet gösterecek bir milli banka olan İtibar-ı Milli Bankası aracılığıyla da ekonomik alandaki dernekler desteklenmiştir.³⁴⁴

Osmanlı ekonomik yaşamının hâkimi olarak Hristiyan unsurların belirleyici olduğu ve Türklerin ihmali sonucunda, "memur sıfatıyla hareket etmeleri" nedeniyle servet kaynaklarının Hristiyanların eline geçtiği belirtilmiştir. Bu bağlamda, çeşitli yasal önlemler alınmaya çalışılmıştır. Bunlar arasında; "Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-ı Muvakkat" (7 Eylül 1914), "Laşe Kanun-ı Muvakkati" (10 Temmuz 1916),

³⁴¹ Kenan Demir, Osmanlı Devlet'inde Milli İktisat Düşüncesi ve Türk Yurdu Dergisi, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 2023, s.144.

³⁴² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.171-172.

³⁴³ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.172.

³⁴⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* (Cilt:1), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.67.

"Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu" (2 Nisan 1917), "İhtikârın Meni hakkında Kanun-ı Muvakkat ve Zeyl Kanunu" (26 Nisan ve 18 Haziran 1917), "Laşe-i Umumiye Kararnamesi ve Kanunu" (18 Ağustos 1333 ve 4 Nisan 1918), ve "Laşe Nezareti Hakkında Kararname" (24 Temmuz 1918) sayılabilir.³⁴⁵ İttihatçılar, 1908 yılında gerçekleştirdikleri kongrede ülkenin gelişmesi, sanayinin ve yerli üretimin artırılması için üretim odaklı bir ekonomik model benimsemişlerdir. Bu doğrultuda uygulanan politika, Türk milliyetçiliğine dayalı bir iktisadi politika anlayışının benimsenmesini içermiştir. Başta İstanbul ve Anadolu'da olmak üzere milli iktisat politikaları uygulanmıştır.³⁴⁶

Bu dönemde Milli İktisat düşüncesinin etkisini kanun ve kararnamelerde olduğu gibi toplumsal hayata verilen yönlendirmelerde de görmek mümkündür. Bunun bir yansıması olarak kadınların hayatında önemli değişiklikler yaşandı. Kızlar, çeşitli okullara ve Darülfünun'a öğrenci olarak kabul edildi. Savaş koşulları ve erkek nüfusun askerde olmasıyla kadınlar kamusal alana girmeye başladı. İttihat ve Terakki, bu değişimi teşvik etti ve Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kuruldu. Cemiyet, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kadınları örgütledi ve dikimevlerinde çalıştırdı. Ayrıca 1. Orduya bağlı bir Kadınlar Taburu da kurulmuştur. Bu modernleşme çabaları, İttihat ve Terakki'nin milli ticaret ve sanayi burjuvazisi oluşturma hedeflerinin bir parçası olarak görüldü.³⁴⁷ Türk ve Müslüman unsurlardan bir "burjuva" sınıfı oluşturma politikasının toplumsal yanı 1913 ve 1914 yıllarında gerçekleştirilen boykot hareketinde de görülmüştür. Bu boykot Osmanlı vatandaşı olan Rumları hedef aldı. Osmanlı aydınları, Balkan Savaşları'ndaki başarısızlığın sebeplerinden birinin, Türk ve Müslüman unsurların ekonomik alanda yeterince aktif olmamalarının etkisi olduğunu düşünüyordu. Bazı Osmanlı vatandaşı Rumların Yunanistan'a yardım etmeleri, Osmanlı kamuoyunda bir tepki yarattı ve bu siyasi atmosferde Rumları hedef alan bir boykot hareketi gündeme geldi. Bu boykot hareketi, İttihatçıların milli iktisat politikalarıyla doğrudan ilişkilidir ve gayrimüslim unsurların ekonomik rolünü azaltma amacını taşımaktadır. Bu bağlamda, Rum boykotu,

³⁴⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (Cilt: 3), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.409.

³⁴⁶ Alparslan Uğur & Ahmet Ertan, İttihat ve Terakki Dönemi Sosyo-Ekonomik Politikaların Analizi, *Turkuaz Uluslararası Sosyo-Ekonomik Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 2022, s.35.

³⁴⁷ Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2011, s.54.

İttihatçıların, imparatorluğun ekonomik yapısında Rum unsurlarının rolünü azaltma hedeflerine hizmet etmiştir.³⁴⁸

Kara Kemal Bey, ulusal bir burjuvazinin oluşturulması amacıyla esnafların örgütlenmesi ve milli nitelikli anonim şirketlerin teşviki için önemli miktarlarda kaynağı cesaretle harcamıştır. Ulusal sanayiciler ve tüccarlar, özellikle "Milli İktisat" ve "Mesleki Temsil" yaklaşımlarını benimsemiş ve bunları temel hedefleri haline getirmiştir.³⁴⁹ "Milli" şirketlerin en dikkat çekici örneklerinden biri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul örgütü tarafından verildi. İstanbul Murahhası Kemal Bey'in liderliğinde kurulan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, İstanbul'un tedarikini üstlenerek önemli ticari kazançlar elde etti. Bu kazançlar, İttihatçıların planladığı "milli" şirketlerin sermayesini oluşturuyordu. Kemal Bey'in öncülüğünde kurulan ilk şirket, Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'ydi ve sermayesinin yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin karından, diğer yarısı ise Anadolu'daki tüccarlara, mallarına karşılık olarak pay senetleri verilerek ödenmişti. Kemal Bey'in ikinci "milli" şirketi ise Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi'ydi ve sermayesinin yarısı yine Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin karından, diğer yarısı ise İstanbul'daki bakkal esnafından elde edilmişti.³⁵⁰

Osmanlı Devleti'nde 1880 öncesi 56 fabrika mevcut iken, 1881-1890 arasında 19, 1891-1900 arasında 32, ve 1901-1915 arasında ise 107 fabrika kurulmuştur. Ancak, bu endüstrileşme hareketinin neredeyse tamamen yabancılar ve Müslüman olmayanlar tarafından sağlandığına dair kesin bir yargıya varmak zordur.³⁵¹

Osmanlı Devleti, sanayileşme çabalarını desteklemek amacıyla 1913 yılında "Teşvik-i Sanayii Muvakkatı" adı altında 15 yıl sürecek bir yasa çıkarmıştır. Ancak, bu yasanın uygulanması sürecinde sanayileşmenin temel unsurlarından biri olan sermaye konusunda iç açıcı bir durum söz konusu değildir. Yasa çıktığında, banka kredilerinin toplamı 2 milyar kuruş olarak tahmin edilirken, bunun sadece 150 milyon kuruşu yerli sanayi sektörü tarafından kullanılmıştır.³⁵² Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, hammaddelerin

³⁴⁸ Hasan Taner Kerimoğlu, 1913–1914 Rumlara Karşı Boykot Ve Hüseyin Kazım Beyin Bir Risalesi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(13), 2006, s.93.

³⁴⁹ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 112.

³⁵⁰ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Milli İktisat – Milli Burjuva, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.115-116.

³⁵¹ Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago Üniversitesi Yayınları, Chicago, 1980, s.277.

³⁵² Kadir Kasalak, Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 2012, s. 68.

veya yarı mamul maddelerin temelini değiştiren, en az 5 beygir gücü ile çalışan, en az bin liralık bina, araç ve gerece sahip, yılda en az 750 iş günü boyunca en az 3-4 işçi çalıştıran fabrikaları kapsıyordu. Ancak, Osmanlı hükümetinden imtiyaz alan şirketler bu kapsamın dışında bırakıldı. Genellikle yabancı sermaye tarafından kurulan bu şirketler zaten sözleşmelerinde kendilerine özgü imtiyaz ve muafiyetler belirlemişlerdi. Yukarıdaki nitelikleri taşımayan kuruluşlar, belirli muafiyet ve imtiyazlardan sınırlı olarak yararlanabileceklerdi. Ayrıca, halı tezgahlarıyla el dokuması halı, kumaş ve dantel üretenlere bazı muafiyetler tanındı. 1913'teki kanun, yabancıların da teşvik tedbirlerinden yararlanabileceğini vurgulayan bir ilkeyi benimsemişti. Ancak, Cihan Harbi yıllarında bu hüküm değiştirilmiş ve kapitülasyonların kaldırılmasının ardından, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı'nın tanıdığı muafiyet ve imtiyazların yalnızca Osmanlı vatandaşları ve Osmanlı anonim şirketleri için geçerli olacağı kararlaştırılmıştı. Yabancıların bu tarihe kadar kazandıkları haklar ise aynı kanunla korunmuştu, ancak bu haklar başka bir yabancıya devredilemezdi.³⁵³

1913 sanayi sayımı, Türkiye'nin 1923 sınırları içinde, her biri 10 veya daha fazla işçi istihdam eden 560 imalat sanayi tesisi olduğunu ve bu tesislerde 35.000 kişinin istihdam edildiğini gösteriyordu.³⁵⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi gelişmeyi desteklemeye yönelik çabalar, İttihat ve Terakki hükümeti döneminde önem kazandı. 1913'te çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, iç piyasadaki imkanların geliştirilmesi ve sanayinin teşviki amacıyla adımların atılmasını sağladı. Ancak, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, sanayi sermayesi birikimi sınırlıydı. Kurulan işletmelerin çoğu, genellikle yabancılar ve onların koruması altındaki yerli gayrimüslimler tarafından kuruldu. 1915'te, İstanbul ve Anadolu'da 585 büyük işletmede yaklaşık 30.000 sanayi işçisi istihdam ediliyordu. Bu işletmelerin çoğu gıda, dokuma ve halı kesimi gibi sektörlerde faaliyet gösteriyordu. Ancak, bu işletmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi malları tüketiminin sınırlı bir kısmını üretebiliyor ve büyük metropollere karşı belirgin bir sanayi bağımlılığı içine giriyordu.³⁵⁵

³⁵³ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.249-250.

³⁵⁴ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.122.

³⁵⁵ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.86.

II. Meşrutiyet döneminde "milli" anonim şirketçilik İstanbul'un sınırlarını aşarak yayılmıştı. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, ekonominin dışa kapanmasıyla birlikte Anadolu'nun ürünleri daha fazla talep görmüş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşra örgütlerinin çabalarıyla Anadolu'nun zenginleri kısa sürede servet biriktirmeye başlamıştı. Türk Yurdu dergisi, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından iç pazara yönelik bu değişimi şu şekilde ifade ediyordu: "Ülkemizde artık 'şahsi girişimcilik'in ortaya çıkmaya başladığını görmek ve temel ihtiyaçlarımızı kendimiz karşılamaya başlamak. Bu girişimlerin, dış yolların kapanması nedeniyle, temel ihtiyaç ve zorunluluktan doğduğunu anlamalıyız. Bu gerçeği kavradığımızda, savaşın bize verdiği dersleri takdir etmemek mümkün değildir."³⁵⁶

Savaş yıllarında, bazı iş sahalarının Türk-İslam eşrafının kontrolüne geçmesinde siyasi etkenler belirleyici oldu. Rum kesimi birçok kez yağmalandı ve "Ermeni tehciri" ile oluşan boşlukları Müslüman-Türk girişimciler doldurdu. Ayrıca, Men-i İhtikâr Heyeti'nin spekülasyonla mücadelede özellikle gayrimüslimlere odaklanması, Müslüman-Türk tüccarlarının rakiplerini tasfiyede büyük kolaylık sağladı. 1914-1918 döneminde, savaş yıllarına rağmen, Osmanlı toplumu anonim şirketçilikte dikkate değer bir canlılık gösterdi. 1908'e kadar Osmanlı topraklarında kurulan veya faaliyet gösteren anonim şirket sayısı 86 idi. 1849'dan itibaren ortalama olarak her yıl 1.45 anonim şirket faaliyete geçti. Bu sayılar II. Meşrutiyet döneminde önemli ölçüde arttı. 1908-1918 arasında toplam 236 şirket kuruldu. İlk beş yıl içinde (1908-1913) faaliyete geçen anonim şirket sayısı 113'tü, yıllık ortalama 22.60 şirket. 1914-1918 döneminde ise toplam 123 anonim şirket kuruldu, yıllık ortalama 24.60. Savaşın ilk iki yılı hariç tutulursa, 1916-1918 arasında yıllık ortalama 32 şirket kuruldu. Ancak, savaşın kaybedilmesi şirket kuruluşlarını etkiledi; 1919'da sadece 9 şirket faaliyete geçebildi.³⁵⁷

Savaşın yerli sanayi üzerindeki ilk etkisi, ithal ikamesine darboğazlar getirmeye başladı. Rusların Karadeniz kıyısından uzaklaşması, olumlu bir gelişme olarak kabul edildi. Ancak, hemen ardından, Ereğli kömür madenlerini bombalaması nedeniyle kömür üretimi düşüşe geçti ve bu da sanayi üretimini olumsuz etkiledi. Aynı derecede kritik bir mesele de şehirlerde savaş öncesi zaten var olan işgücü, özellikle de nitelikli işgücü

³⁵⁶ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Milli İktisat – Milli Burjuva, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.117.

³⁵⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Milli İktisat – Milli Burjuva, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.113.

eksikliği idi. Savaş nedeniyle birçok erkeğin sivil işgücünü terk etmek zorunda kalması, sanayide işgücü eksikliği sorununu derinleştirdi. Kadınların büyük çoğunluğunun istihdam edilmesine rağmen bu sorun savaşın sonuna kadar çözülmedi. Bu ciddi zorluklar üretim düzeyinde olumsuz sonuçlara yol açtı. Kömür üretimi, 1913-14 ortalamasına göre 1916'da %40, 1918'de ise %75 oranında geriledi. Diğer madenlerin savaş dönemi öncesine göre üretimi de %50 ile %80 civarında düştü. Pamuklu tekstilde ise üretim 1918'de 1913'teki düzeyinin %50 altındaydı. Savaş döneminde toplam sanayi üretimindeki düşüşle ilgili kesin bir tahmin bulunmamakla birlikte, %30 ile %50 arasında olduğu tahmin ediliyor.³⁵⁸

Sanayide 1908 sonrasında belirgin bir gelişme gözlemlenirken, sınai işletmelerin kuruluş tarihlerine bakıldığında 1915 sayımında kapsanan işletmelerin 255'inden 72'si, yani %28'i 1908 sonrasında kurulmuştu. Ancak, sanayi kesimi halen oldukça ilkel bir nitelik taşıyordu. 1913'te toplam üretim değerinin %83.5'i, 1915'te ise %82.3'ü gıda ve dokuma sanayisinden kaynaklanıyordu ve bu iki endüstri aynı yıllarda toplam işçi sayısının %71 ve %75.8'ini istihdam ediyordu. Alt üretim kollarına inildiğinde, bu ilkelik daha da belirginleşiyordu: Değirmencilik, deşme, tütün işleme, yünlü dokuma ve ham ipek ile iplik üretimi toplam sınai üretim değerinin 1913'te %80.3'ünü, 1915'te ise %83.1'ini oluşturuyordu. Bu beş üretim kolunun işçi sayısı bakımından payı, aynı yıllarda %66.5 ve %61.2 idi. Bu veriler, Osmanlı ekonomisinin büyük ölçüde sanaysiz olduğunu ve toplumun sınai ürün tüketiminin esas olarak ithalat yoluyla karşılandığını göstermektedir. 1915 yılında, pamuklu dokuma tüketiminin yalnızca %9.5'i, pamuk ipliğinin ise %20.5'i yerel üretimle karşılanırken, gerisi ithalatla sağlanmaktaydı.³⁵⁹

İttihatçıların denetim yılları, Birinci Cihan Harbi koşulları nedeniyle merkezin denetiminin azaldığı bir döneme denk geldi. Merkezin Osmanlı ekonomisindeki denetiminin azalması ilgili dönemde milli bir burjuvazi yaratmak şeklinde tanımlanabilecek politikaların uygulanabilirliğini kolaylaştırmıştır denilebilir. Bu politikalar, Türk ve Müslüman kimliğine sahip girişimci bir sınıfın önderliğinde sanayileşme açısından bir atılımı da amaçlamıştır. Bu bağlamda uygulanan teşvik politikaları yerli sanayide tesis sayısında bir artış meydana getirmiş olmakla birlikte hem savaş koşullarının yarattığı kısıtlar hem de politikaların İttihatçı kadrolara yakın çevreleri

³⁵⁸ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.166.

³⁵⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2023, s.36-37.

önceleyen uygulama biçimi sanayileşme açısından beklenen sonuçların gerçekleşmemesine neden olmuştur denilebilir. Bu sonuca rağmen kendi kaynaklarıyla dayanışmacı ve korumacı bir iktisadi gelişme fikri Cumhuriyet'in sanayileşme politikalarında da kendisini sıklıkla gösterecek bir iktisadi zihniyete dönüşmüştür şeklinde yorumlanabilir.

Savaş döneminde merkezin denetiminin azalmasının en önemli etkenlerinden biri dış ticarete meydana gelen keskin daralmadır. Dış ticaretteki bu daralma Osmanlı Devleti'ni ticaret yoluyla temin ettiği temel ürünleri kendisinin üretmesi şeklinde bir yola sevk etmiştir. Bu dışsal faktörün de milli iktisat politikalarının uygulanabilirliğini arttırdığı söylenebilir.

4.2.2. Tarım

Osmanlı yöneticileri, 1838 Ticaret Antlaşması'nı imzalayarak İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma ve İngiltere'den siyasi ve askeri destek alma amacındaydılar. Ancak, Tanzimat Paşaları döneminde serbest ticaretin uzun vadeli etkileri yeterince göz önünde bulundurulmadı. Ekonomi politikaları genellikle geleneksel çizgide devam etmiş ve Devletin iâşe ve mali öncelikleri, iktisat politikasını şekillendiren ana etmeler olmuşlardır.³⁶⁰

Öte yandan, yüzyıl boyunca tarımsal üretim ile dış ticaretin artışı, serbest ticaretten yana olan tarım ve ticaret çevrelerinin güçlenmesine neden oldu. 20. Yüzyıl başlarında, ticaret sermayesi ve büyük toprak sahipleri uluslararası iş bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım alanındaki rolünün farkına vararak, devletin sınırlı kaynaklarını tarımsal sektöre aktarması gerektiğini savunmuşlardır. Yabancı ve yerli sermayenin dış ticaret ile tarımsal üretimi geliştirecek altyapı yatırımları yapılmasını teşvik etmişlerdir, bunlar arasında demiryolu, yol ve liman gibi altyapılar bulunmaktadır.³⁶¹ Tanzimat döneminden itibaren tarımda ihtisaslaşma düşüncesi, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde serbest ticaret teorisini destekleyen isim ise maliye nazırı olan Cavid Bey'dir. Cavid Bey'in liderliğindeki Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, II. Meşrutiyet sonrasında kapsamlı bir liberalizm savunusu

³⁶⁰ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s.184.

³⁶¹ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s.184.

yapmıştır. Cavid Bey'e göre, koruyucu gümrük sistemi altında, ülkede birkaç fabrika kurulması ve dış gözlemcileri etkilemek adına uygulanan politikalar, aslında binlerce çalışanın yoksullaşmasına sebep olmuştur.³⁶² Cavid Bey, liberal iktisat politikalarından ilham alarak ekonominin gelişimi için tarımsal uzmanlaşmanın önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, pazara odaklı üretimi ve satışı kolaylaştırmanın yolunun ulaşım sorunlarının çözülmesi gerektiği tezini savunmaktadır. Buna göre, Türkiye'nin iktisadi yapısının doğal olarak şekilleneceği alan, tarım ve ticaret alanıdır. Meşrutiyet'ten sonra, bu doğrultuda adımlar atılmış ve köylüleri desteklemiştir. Bu amaçla, Anadolu ve Rumeli köylerine tohumluk buğday sağlanması için bir miktar (o zamanın 200.000 lirası) para tahsis edilmiştir. Cavid Bey'e atfedilen ve Meşrutiyet'in en önemli kanunlarından biri olarak görülen Müsakkafât Kanunu da bu dönemde hayata geçirilmiştir.³⁶³

Bu dönemde yerli ve yabancı sermayenin tarımsal üretimi ve dış ticareti artırmak amacıyla altyapı yatırımlarını teşvik etmenin ekonominin sürdürülebilir büyümesine katkı sağlayacak kritik bir rol oynayacağı, bu yatırımların, modernizasyon ve etkin pazar erişimi gibi faktörlerle tarım sektörünün rekabet gücünü artırma potansiyeline sahip olduğu fikri liberal çevrelerce dile getirilmiştir.

Nitekim öteden beri ulaştırma sektöründeki gelişmeler, Anadolu tarımının ticarileşmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel ekonomiye entegrasyonu açısından kilit bir rol oynamıştır. Bu tür yatırımlar, sermayenin getiri vaat etmesinin yanı sıra, bölge dışına mal ihracatını artırarak ve ithalatı teşvik ederek ekonominin Avrupa ticaretine daha fazla açılmasının temellerini atmıştır. Özellikle 1890'larda, Avrupalılar Beyrut, İstanbul, Haydarpaşa, Yafa, Hayfa ve İzmir gibi limanların genişletilmesi veya inşası gibi projeleri finanse etmişlerdir. Yabancı yatırımcılar ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarında demiryolu ağının genişlemesine de önemli katkı sağlamışlardır. Bu katkılardan en dikkate değer olanı, imparatorluğun toplam demiryolu ağının neredeyse yarısını oluşturan Berlin-Bağdat Demiryolu projesidir.³⁶⁴

³⁶² Mert Can Erdoğan, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma*, Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu, Şanlıurfa: 12-14 Nisan, 2019, s.64.

³⁶³ Nazmi Eroğlu, Mehmed Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, 2013, s.170-171.

³⁶⁴ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.30-31.

Haydarpaşa Liman Şirketi (Hafengesellschaft Haydarpaşa), Anadolu Demiryolu için yeni bir istasyon binası inşa etmek amacıyla liman alanında faaliyet gösterdi ve bu bina 4 Kasım 1909'da açıldı. Ayrıca, Anadolu Demiryolu Şirketi'ne ait Derince-İzmit liman alanı 1895/96 yıllarında Holzmann firması tarafından inşa edildi. Demiryolu şirketleri, sadece demiryolu inşası ile değil aynı zamanda tarım faaliyetleriyle de ilgilenmiştir. Özellikle, Bağdat Demiryolu Şirketi, kendi demiryolu güzergahı boyunca tarım verimliliğiyle ilgilenmek üzere kurulduğu yıl özel bir "Tarım Birimi" oluşturmuştur. Alman danışmanların yardımıyla, Bağdat Demiryolu Şirketi birinci sınıf tohumluk tahıl elde etme, deneme ve öğretim amaçlı fidan dikme ve tohum ile fidelerin getirilmesi yoluyla patates, sebze ve meyve tarımını geliştirme ve Anadolu köylülerinin modern tarım araçlarını kullanmalarına destek olmuştur.³⁶⁵ Demiryolu şirketlerinin etkisiyle tarımda Amerikan biçerdöverlerinin yaygınlaşması, Birinci Dünya Savaşı öncesinde saban satışlarının 4.000'i aşmasına olanak sağladı. Bununla birlikte sadece Adana, Aydın ve Suriye bölgelerinde yer alan Hazine-i Hâssa ile özel çiftliklerde buharla çalışan harman makineleri ve sabanlar da kullanılmaya başlandı. Modern makineler, Anadolu'da ayrıcalıklı bir şekilde kullanılıyordu. Türkiye gibi Orta Doğu'nun en gelişmiş tarım ülkelerinden birinde bile, 1950'lerde çiftliklerin ancak çok küçük bir kısmı demir sabanlara sahipti; diğerleri ise uçlu tahta sabanlar kullanıyordu. Üretimdeki artış, ekstansif tarım yöntemlerinden kaynaklandı.³⁶⁶ Bununla birlikte 1889-1911 döneminde İmparatorluk genelinde %63 artış gösteren tarımsal üretim, demiryollarının etkilendiği bölgelerde %114'e ulaşan bir sıçrama yaşamıştır.³⁶⁷

İttihat ve Terakki hükümetleri, Osmanlı tarihinde ilk kez Anadolu'nun ekonomisine odaklanmış, kara ve demiryolu inşaatlarını hızlandırmış ve Orta Anadolu'da bazı sulama projelerinin hazırlıklarına başlamıştır. Bu dönemde, köylerde güvenliğin sağlanması, tarım okullarının açılması ve tarım hastalıklarıyla mücadele gibi konularda devlet kurumlarının faaliyetlerine başlaması dikkat çekmektedir.³⁶⁸ Aynı yıllarda özellikle pamuk, tütün gibi sanayi hammaddeleri ile üzüm, incir gibi ihracat malları üretimini ihtiva eden özel tarım kesiminde belirgin gelişmeler yaşanmıştır. Bu artış, ekilen alanların

³⁶⁵ Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhı" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.296.

³⁶⁶ Halil İncelik & Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1904* (Cilt: 2), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.970-971.

³⁶⁷ Hamit Bozarslan, *Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.156.

³⁶⁸ Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997 (Aktaran Oktay Yenal), *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.35.

genişlemesinden ziyade yeni tekniklerin uygulanması, yeni tohumların kullanılması ve pazarların gelişmesi gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Ege bölgesinde ve Çukurova'da makineli tarıma geçiş, küçük ölçekli sulama projeleri ve ürün işleme atölyeleri denemeleri artmıştır. Pamuk ekim alanı ve rekoltesi hızla artarken, aynı zamanda çırcır fabrikaları da kurulmuştur. Bölgesel bazı yol ve demiryolları da tarım piyasalarının genişlemesine katkı sağlamıştır.³⁶⁹

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti, tarıma özel bir ilgi göstermiştir. Bu ilginin somut bir göstergesi olarak, İttihat ve Terakki'nin yan örgütlerinden biri olan Çiftçiler Derneği öne çıkmıştır. 1914 yılında Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa tarafından kurulan ve Fahri Başkanı Talat Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Merkezi Kâtib-i Mesulü Kemal Bey gibi ittihatçıların yer aldığı dernek, üreticiye ücretsiz dağıtılmak üzere tarımsal uğraşlara yönelik pratik bilgiler içeren Çiftçiler Derneği Mecmuası'nı yayımlamıştır. Çiftçiler Derneği yöneticilerinin siyasi boyutu da dikkate alındığında, derneğin politik bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁰ 1908 Devrimi'nin ardından İttihat ve Terakki Partisi, tarımın ticarileşmesi ve gelişmesi yönünde ciddi bir irade ortaya koymuştu. 1908 Selanik Kongresi'nde ele alınan toprak sorunuyla ilgili olarak, köylülere düşük faizli kredi sağlanması ve aşar vergisinin yarı yarıya azaltılması gibi taahhütlerde bulunulmuştu. Ayrıca, İttihatçılar tarımı her şekilde destekleyeceklerini ve ülkenin dört bir yanında modern tarım tekniklerini öğretecek tarım okulları açacaklarını vaat etmişlerdi.³⁷¹ İttihat ve Terakkinin, 1908'de, köylü meselesini çözme amacıyla çeşitli tasarıları bulunmaktaydı. Dönemin köylü politikası çerçevesinde, ekonomik olarak kırılgan durumda bulunan köylülerin, derebeylerin ve ağaların etkisinden kurtarılması gerekiyordu. İttihat ve Terakki'nin, muhafazakâr bir tarım politikası izlemek yerine reformist bir toprak siyaseti benimsemeyi hedeflediği, 1908 Selanik Kongresi'nde görülen tartışmalardan anlaşılmaktadır. Bu kongrede, bağımsız köylülüğü ve tarımdaki gelir dağılımını önemseyen vaatleri dile getirilmiştir.³⁷²

³⁶⁹ Oktay Yenal, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.35.

³⁷⁰ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)* İttihat-Terakki ve Devletçilik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.138.

³⁷¹ Mert Can Erdoğan, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma*, Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu. Şanlıurfa: 12-14 Nisan, 2019, s.67; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.66-67.

³⁷² Ergün Ballı, *İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği, Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Cilt:3) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015,s.6.

Bu kapsamda, arazi sahiplerinin meşru tasarruf haklarının ihlal edilmeden köylülerin toprak sahibi olması, düşük faizli kredilere erişimlerinin sağlanması ve toprak ağasının köylüler üzerindeki baskısının engellenmesi hedeflenmiştir. Ancak ilerleyen süreçte, topraksız veya az topraklı köylülere arazi dağıtma konusunun gündemden düştüğü gözlemlenmiştir. Bu durumun esas nedeni, taşradaki ağaların desteğini alarak yerel örgütlenmelerde onlardan faydalanma arzusudur. Başka bir deyişle, İttihat ve Terakki'nin mecliste gücünü korumak amacıyla seçimlerde eşrafın desteğini sağlamayı hedeflemesidir.³⁷³

1912-1913 yıllarında gerçekleştirilen tarım sayımlarından elde edilen veriler, toprak dağılımı ve işletme büyüklükleri hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır. Anadolu için yapılan istatistiklere göre, kırsal kesimde yaşayan toplam bir milyon ailenin %87'si, bütün toprakların %35'ine sahipti. Buna karşılık, ailelerin sadece %1'i toprakların %39'una, %4'ü ise toprakların %26'sına sahipti. Diğer bir deyişle, toplam ailelerin %5'ini oluşturan toprak ağaları ve derebeyleri toplam tarım arazilerinin %65'ini kontrol ediyordu. Bu arada, ailelerin yaklaşık %8'i hiç toprağa sahip değildi.³⁷⁴

Ahmad'a (1995) göre topraksız köylülerin azınlık, otlakçılığın ve feodal ilişkilerin egemen olduğu bir ortamda toprağın değil iş gücünün nadir bir kaynak olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. İttihatçı kadrolar, toprağı paylaştırarak ve köylülere uygun fiyatlı kredi sağlayarak, böylece toprak sahiplerini iş gücü kıtlığının üstesinden gelmek için modern yöntemleri kullanmaya zorlayarak bu durumu değiştirebilirlerdi. Ancak, toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki kontrolünü artıran yasalar çıkararak, bu sınıfı güçlendiren Tanzimat politikasını sürdürdüler. Bu politika doğal olarak köylülerin devlete karşı yabancılaşmasına yol açtı. Verimliliği ve üretimi artırma yerine, köylülerin sömürülmesi öne çıktı, özellikle tarımsal üretim talebinin keskin bir şekilde yükseldiği savaş zamanlarında servet biriktirmenin ana kaynağı haline geldi. Hatta hükümet, zorunlu emeğe başvurarak kadınlarla çocukları cepheye gitmiş köylülerin yerine çalıştırdı.³⁷⁵ Bu bağlamda İttihat ve Terakki'nin 1908'de vermiş olduğu vaatlerin büyük bir bölümü

³⁷³ Ercimet Sarıay, II. Meşrutiyet Döneminde Eşraf ve Köylü İlişkisi Üzerine Örnek Bir Olay: Çayırhan Köylüleri İle Hilmi Bey Arasındaki Arazi Anlaşmazlığı, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 2019, s.603.

³⁷⁴ Şahin Yedek & Savaş Sertel, *Toprak Reformu ve Çiftiçiyi Topraklandırma Kanunu Uygulamalarının Türk Tarımına Etkisi*, Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları, Uluslararası Sempozyumu, Şanlıurfa: 12-14 Nisan, 2019, s.217.

³⁷⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.66-67.

havada kalmıştır.³⁷⁶ Esasında Cemiyet'in tarım politikası da devletçilik hedeflerini güçlendirmeyi amaçlıyordu. Toprak sahiplerinin iktidarını kuvvetlendirerek tarımı daha verimli ve etkin kılmayı umuyorlardı. Bundan dolayı köylüye toprak dağıtmak yoluyla ortakçılığı bitirmeyi hiç düşünmediler. Aksine küçük çiftliğe son vererek büyük toprak sahiplerinin denetimini arttırmak, toprak sahiplerinin köylük yerde cemiyetin müttefikleri olduğu göz önüne alındığında, siyasal ihtiyaçların bir gereği idi. İttihatçılar, teknik araçlar vasıtası ile üretkenliğin artırılması ve tarımın geliştirilmesini gerçekleştirmek arzusundaydılar. Hükümet yatırımını, sulama projeleri ile ağaçlandırma işine yönlendiriyordu. Çiftlik makineleri ithal ederek başka araçlar ve tohumluklarla beraber toprak sahiplerinin emrine veriyordu.³⁷⁷ Bu bağlamda yapılan çalışmalarla birçok barajın inşa edilmesiyle sulanan arazi sahası arttı. Bunlar arasında en önemlisi Konya barajıydı. 1913'de 50.000 dönüm araziye suluyordu. Basra'nın sulama yapılan büyük hurma plântasyonları ve 1913'de açılan Hindiya barajı da zikredilmeye değer örnekler arasındaydı.³⁷⁸

İttihat ve Terakkiye muhalefetin doruk noktaya ulaştığı 1911 kongresinde toprak reformu konusunda önemli bir adım atılmış tarımsal krediler açısından önemli kararlar alınmıştır. İttihat ve Terakki ilk kez az gelişmiş olma koşullarını tespit etmiş gözükmektedir. Bu arada anti-feodal bir tutum da kongre belgelerine yansımaktadır.³⁷⁹ Esasında İttihat ve Terakki 1909'dan 1918'e kadar süren iktidarı boyunca Türk ve Müslüman tüccar ile toprak sahiplerini destekleyen, milli ekonomi oluşturma saikine uygun politikalar üretmeye çalışmıştır. Nitekim tercih edilen bu politik yönelim Milli Aydın Bankası-Tarışbank'ın kurulmasında önyak olmuştur.³⁸⁰ Yine bu bağlamda II. Meşrutiyet döneminde Ziraat Bankası'nda yeni düzenlemeler yapıldı. Köylü kesimin geniş bir kısmına hizmet edebilmek namı ile bankanın kredi olanakları genişletildi. O zamana değin 1880 ve 1890 tarihli nizamnamelerle yönetilen Ziraat Bankasında 1914 yılında kapsamlı bir reform gerçekleştirilerek Cihan harbinin hemen öncesinde Ziraat Bankası Kanunu hazırlandı. Bu kanun-ı muvakkatla fakir köylünün kredi başvurularını karşılamak ve tarımsal inovasyon yaratacak toprak sahiplerine ihtiyacı olan krediyi vadeli bir şekilde

³⁷⁶ Abdullah Aysu, *Osmanlı'da Tarım Politikaları*, Yeni insan Yayınevi, İstanbul, 2020, s.112.

³⁷⁷ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.55-56.

³⁷⁸ Halil İnalcık & Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1904* (Cilt: 2), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.970.

³⁷⁹ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.89.

³⁸⁰ Abdullah Aysu, *Osmanlı'da Tarım Politikaları*, Yeni insan Yayınevi, İstanbul, 2020, s.301.

sağlamak amaçlanmıştır.³⁸¹ Bundan başka farklı yöntemlerle tarımın desteklenmesi için birçok girişimde bulunulduğu söylenebilir.

Örneğin Ziraat Bankası'nın katkılarına rağmen, Konya Vilayeti'nde Meşrutiyet döneminde yaşanan tarımsal gelişme, kredi sorununu gündemde tutmuştur. Konya Valisi Samih Bey'in öncülüğünde, "köy bankaları" oluşturulmasına karar verilmişti. Bu köy sandıkları, hükümetin desteğiyle 1915 yılında faaliyete geçmişti. Talimatnameye göre köy sakinlerinin ortak çalışmasıyla buğday ekimine en uygun üç dönümlük mirî toprağı ekmekle sorumlu tutuldu. Hasat sonrası elde edilen gelir, "köy bankaları"nın sermayesini oluşturacaktı. 1915 yılı hasadından elde edilen gelirle bu bankalara yaklaşık 35-50 bin dolar arasında bir sermaye sağlanmıştı. Tasvir-i Efkâr gazetesi, Samih Bey'in bu girişimini, "iki üç sene içinde Konya köylerini kredi içinde yükseltebilecek bir girişim" olarak değerlendirmiştir.³⁸²

Ziraatta tarım kredisi ve daha da ötesi tarım sendikaları kavramı İttihat ve Terakkinin iktidarda olduğu 1913 kongresinde yer almış ve bir önceki kongrede mevzu bahis olan tarımda feodal bağların kaldırılması yapılacak düzenlemelerin içinde sayılmıştır. Bu kongreye ait programın büyük bölümü ekonomiye ayrılmıştır. Anti emperyalizm ve ekonomik sorunlar ciddi boyutlarda öne çıkarılmış olup milli iktisat siyasetinin bağımsızlığına vurgu keskindir.³⁸³

Dönemin egemen siyasası konumunda olan Cemiyet, kabinenin ilk toplantısında da uygulanmasını hedeflediği iktisadi programda köylülere, toprak sahiplerinin haklarına tecavüz edilmeden toprak dağıtılması ve faiz oranı düşük kredi verilmesi, halihazırdaki tapu sisteminin revize edilmesi ve aşamalı şekilde kadaastro sistemine geçiş yapılması, tarım, ticaret, meslek okullarının açılarak ve sonunda ülkenin iktisadi açıdan ilerlemesi ve tarımın geliştirilmesine yönelik genel önlemlerin alınmasını deklare ediyordu.³⁸⁴

1910 tarihli mirî tarım arazilerinin intikaliyle ilgili Emvâl-i Gayrimenkule İntikalatı Hakkında Kanun, miras hakkını daha da genişleten yeni bir yasal düzenleme getirmiştir. Bu yasa ile araziye karşılıksız olarak kazanma hakkı, geniş bir akraba çevresine tanınmıştır. Yasa koyucu, miras yoluyla intikal hakkının ne kadar genişletilirse, araziye

³⁸¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.221.

³⁸² Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.227.

³⁸³ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.90.

³⁸⁴ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.31

sahip olanların, sahip oldukları mirî araziye o denli daha fazla emek ve sermaye harcayarak işleyecekleri zannıyla ekonomik alanda daha iyi sonuçlar elde edileceğine inanmıştır.³⁸⁵ Söz konusu Kanun, mirî tarım arazisine sahip olan bireyin miras hakkı açısından tam bir özel mülkiyet sahibi olarak kabul edilmesini sağlamıştır.³⁸⁶ 1913 yılında taşınmazlarla ilgili bazı düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemeler, Ehası Hükmiyye'nin Emvâl-i Gayrı Menkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanunu, Emval-i Gayrı Menkulün İntikalatı Hakkındaki Kanunu, Emvâl-i Gayrı Menkuleye Deyn Mukabilinde Teminat İraesi Hakkındaki Kanunu ve Emval-i Gayrı Menkulün Tasarrufu Hakkındaki Kanunu içeriyordu. Bu yasal düzenlemeler, ticaret ve sanayi işletmeleri haricinde, tarım ve inşaat şirketlerine gayrimenkul edinme fırsatları, hayır kurumlarının arazinin yanı sıra bina sahibi olabilmeleri, vakıfların yalnızca çocuklara değil diğer akrabalara da miras bırakabilmeleri ve taşınmazların ipotek edilebilmesi gibi olanaklar sağlıyordu.³⁸⁷

İttihat ve Terakki Dönemi (1908-1918) boyunca arazinin kişiler arasında devri o kadar liberalleştirildi ki, toprak icarı özel mülkiyetten ayırt edilemez hale geldi. Suriye ve Irak başat olmak üzere, 19. Yüzyılda Orta Doğu'da kişilere ait özel toprak mülkiyetinin kökeni genellikle Toprak Yasasının yarattığı fırsatlara dayanmaktadır. Türkiye'de ise şahıslara ait özel toprak mülkiyetindeki artış 1911 yılından sonra gerçekleşmiştir.³⁸⁸

İttihat ve Terakki'nin savaş yıllarında izlediği milli iktisat politikası çerçevesinde, tarımsal üretimi teşvik etmek amacıyla çeşitli kurumsal düzenlemeler gerçekleştirdiği belirtilebilir. Bu düzenlemeler, ülkenin tarımsal kapasitesini artırmayı ve ekonomik bağımsızlığını güçlendirmeyi hedeflemiştir.

Bu kapsamda, tarımsal gelişmeyi sağlamak amacıyla Umur-i Ziraiye Komisyonu kurulmuştur. Savaş koşulları altında, "Tekâlif-i harbiye" gibi yöntemlerle üreticilerin mallarına el konulması uygulamasından geri adım atılarak, köylülerin ürünlerine yüksek fiyatlar ödenmiş ve böylece üretim teşvik edilmiştir. Bu strateji, zorlu savaş koşullarına rağmen, bazı bölgelerde pazar erişiminin sağlanması ile üretimde artış sağlamıştır. Tarımsal ürün fiyatlarının belirlenmesinde İttihatçıların etkisi büyük olmuş, özellikle Ege

³⁸⁵ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s.457.

³⁸⁶ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s.461.

³⁸⁷ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s.242.

³⁸⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı ve Dünya, Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Ufuk Kitap, İstanbul, 2000, s.141.

bölgesinde kooperatifçilik faaliyetleri ön plana çıkararak³⁸⁹ ülkedeki güçlenen azınlık tüccarlarla rekabet edebilmek ve milli bir burjuvazi oluşturabilmek amacıyla hareket etmişlerdir. Bu bağlamda, özellikle tarım ürünleri pazarında monopol konumunda olan tröstlere, sendikalara ve işbirlikçi gruplara karşı çıkarak, yerli üreticilerin de dahil olduğu üretim ve satış kooperatifleri gibi fikirleri desteklemişlerdir.³⁹⁰

Cemiyet'in İstanbul Murahhası Kara Kemal Bey liderliğindeki Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, Anadolu çiftçi-eşrafının oluşumunda kritik bir rol üstlenmiştir. Bu özel heyet, İstanbul'un iâşe sorumluluğunu üstlendiği andan itibaren, çiftçiye tahıl için yüksek ödemeler gerçekleştirerek üreticiyi daha önce deneyimlemediği bir şekilde mükafatlandırmıştır. Hükümetin fiyat politikalarının yanı sıra, çiftçilere tohum dağıtımını da gerçekleştirilmiş, Ziraat Bankası aracılığıyla kredi imkânları genişletilerek üreticiler, aracı işlevi gören murabahacı, simsar ve "deveci" gibi figürlerin elinden kurtarılmıştır. İttihatçılar, savaş yıllarında "üretimi artırmanın en etkili yolunun köylünün maddi çıkarlarını güvence altına almak" olduğunu belirterek, aşar ve ağnam vergilerinin kaldırılmasını önermiş ve böylece üreticinin piyasa mekanizmaları doğrultusunda teşvik edilmesini savunmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, aşar ve ağnam gibi vergilerin köylüleri caydırıcı etkileri olduğunun farkında olmasına rağmen, mali gereklilikler nedeniyle bu vergileri uygulamaya devam etmekteydi. Savaşın finansmanı ciddi özveriler gerektiriyordu³⁹¹

Devletin gelir ihtiyaçları göz önüne alındığında bu vergilerin sürdürülmesinin zorunlu kılındığı anlaşılabılır. Bu durum, savaş ekonomisinin zorlukları ve devletin mali kaynaklarını artırma çabası arasındaki karmaşık dengenin bir yansıması olarak görülebilir.

Aşar ve ağnam vergilerinin tahsilatı, tarım sektöründeki üretim etkinliğinin belirlenmesinde önemli bir gösterge olarak kullanılabilir. 1864-1869 yılları arasındaki mevcut kayıtlar, aşar gelirlerinin %22, ağnam gelirlerinin ise %38 oranında arttığını göstermektedir. Ayrıca, 1887-1891 yılları ile 1908-1911 yılları arasındaki veriler kıyaslandığında, aşar gelirlerinde %59, ağnam gelirlerinde ise %21'lik bir artış olduğu

³⁸⁹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, İttihat-Terakki ve Devletçilik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.139-140.

³⁹⁰ Abdullah Aysu, *Osmanlı'da Tarım Politikaları*, Yeni insan Yayınevi, İstanbul, 2020, s.334-335.

³⁹¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, İttihat-Terakki ve Devletçilik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.140.

görülmektedir.³⁹² Bu artışlar, tarımsal üretimdeki etkinliğin ve genişlemenin somut göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal üretimindeki büyüme eğilimi, 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. 1909-1914 yılları arasında, bugünkü Cumhuriyet sınırları içinde, tarımın milli gelire katkısı %40-45, toplam istihdamdaki payı ise yaklaşık %80 seviyesindedir. 1913-14 yıllarına ait verilerde yapılan %20'lik indirim sonrası bile, 1907'den 1914'e kadar olan süreçte tarımsal üretimde bir büyüme görülmektedir.³⁹³ Aşar ve ağnam vergileri zikredilen sebeplerle kaldırılamamıştır. Bununla birlikte köylülerin yükünü hafifletmek amacıyla alınan ilk önlemlerden biri, iltizam sisteminden ayrılarak "aşarın emaneten idaresi"ne geçilmesiydi. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasında bu tür çabalar, halkın beslenme sorunlarına kalıcı bir çözüm getiremedi. Savaş nedeniyle kaybedilen topraklar üretimin dışında kaldı ve cepheler genişlerken ekim alanları daraldı. Bu durum, savaş öncesine kıyasla tarımsal üretimde gözlemlenen genel düşüşün önüne geçilmesini engelledi.³⁹⁴ Devlet, tarımı vergilendirirken dengeli bir yaklaşım sergileyerek farklı nizamnamelerle tahakkuk ve tahsilat dengesini korurken, vergi tarhının tarımsal faaliyetleri olumsuz etkilememesi için dikkatli davrandı. Tanzimat'tan itibaren, öşr tahsilatının toprak verimine ve üreticinin harcamalarına göre farklılaştırılmaması vergi eşitliğine aykırıydı. Bu eşitsizliği gidermek amacıyla 1914'te çıkarılan bir kanun, Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu koşullar sebebiyle uygulanamamıştır.³⁹⁵

Savaş yıllarında uygulanan milli iktisat politikalarının en olumlu sonuçlarını tarım kesimi açısından yarattığı söylenebilir. Savaş öncesinde tarımsal dışa bağımlılığın boyutu göz önüne alındığında özellikle Anadolu köylüsü, Savaş'ın yarattığı en önemli sorunlardan biri olan iâşe sorununun çözümüne yönelik ciddi bir şekilde teşvik edilmiştir ve sınırlı da olsa dönemin servet transferi ilişkilerinden olumlu etkilenen taraf olmuştur denilebilir.

³⁹² Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.86.

³⁹³ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme*, İktisat Politikaları ve Büyüme, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.313.

³⁹⁴ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, İttihat-Terakki ve Devletçilik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.141-142.

³⁹⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s.801.

4.2.3. Dış borçlar ve Düyûn-ı Umûmiyye

Osmanlı İmparatorluğunun çöküş sürecini hızlandıran pek çok içsel ve dışsal neden olmakla beraber Batılı ülkelerin yumuşak güç kullanarak devleti borçlandırmasının, dışsal sebepler içerisinde büyük önem ihtiva ettiği değerlendirilmektedir. Çöküşün ardından, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan borçlar, süreç boyunca borcun borçla ödenmesine ve kreditorlerin önerileri doğrultusunda çeşitli yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılmasına yol açarak, önemli sosyo-ekonomik ve siyasi etkiler yaratmıştır.³⁹⁶

Tez çalışmamızın ikinci bölümünde II. Meşrutiyet dönemine kadar yapılan harici istikrazlar ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi incelenmiş olup tekerrür etmemek için Jön Türk İhtilali öncesi yapılan dış borçların ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin muhteviyatına bu bölümde tekrar değinilmeyecektir. Bu çerçevede sadece mezkûr dönemlerin karşılaştırılması saikiyle yapılan dış borçların dökümüne kısaca değinmek yeter addedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde ilk dış borçlanma Kırım Savaşı'nın cereyan etmesine müteakip yapılmış olup ilk borçlanma sürecinin üretim odaklı yatırımlar için kullanıldığını belirtmek güçtür; zira bu fonlar esas olarak o anki acil ihtiyaçların karşılanmasında kullanılmıştır. Bu durum, kısa süre içerisinde yeni bir borçlanma ihtiyacının ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁹⁷ İlk Dış borçlanma süreci ile birlikte Sultan Abdülmecid döneminde net 13.358.000 Osmanlı Lirası, Sultan Abdülaziz döneminde 109.139.000, Sultan II. Abdülhamit döneminde 80.882.000 ve Sultan V. Mehmet (Reşat) döneminde 29.870.000 net Osmanlı Lirası harici istikraz yapılmıştır.³⁹⁸ Verilere göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun en yoğun dış borçlanma dönemi Sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında gerçekleşmiştir. Sultan Abdülaziz'den sonra ise en yüksek dış borçlanma miktarına II. Abdülhamit döneminde ulaşılmıştır. Özellikle Abdülaziz döneminde gerçekleştirilen dış borç miktarı, diğer padişahların dönemlerinde alınan toplam dış borçtan da daha fazladır.

³⁹⁶ Begüm Korkmaz & Sibel Aybarç, Bir İktidar Aracı Olarak Dış Yardım ve Dış Borçlar: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Türkiye'nin Dış Borçlanma / Borçlandırılma Serüveni, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 33(2), 2019, s.634.

³⁹⁷ Vahdet Engin, İlk Alınışından 135 Yıl Sonra Dış Borçlar Tarihine Bir Bakış, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5(1), 1990, s.265-266.

³⁹⁸ Hüseyin Perviz Pür, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'nin Borç Prangası*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2006, s.258. (Aktaran: Recep Karabulut & Ahmet Uğur, Osmanlı Devletinde Dış Borçlar ve Tasnifi (1854-1914), *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 23, 2022, s.28.

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ni dış borçlanma sürecine sokan başat aktör Sultan Abdülaziz olarak kabul edilebilir.³⁹⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerde aldığı dış borçlar, saray inşaatları, protokol giderleri, vekillerin maaşları ve askeri harcamalar gibi cari giderler için kullanılmıştır. Bu borçlar ekonomik gelişmeyi teşvik edecek yatırımlar için harcanmamıştır. Dolayısıyla hem dış ödemeler dengesi hem de devlet bütçesi olumsuz etkilenmiştir. Bu durum, devletin zaman zaman eski borçların faiz ve anapara ödemelerini karşılamak için yeni borçlar almasına neden olmuştur. Özellikle, 1875'te ilan edilen moratoryumun ana nedeni de alınan dış borçların yatırımlara değil, mevcut borçların ödenmesine yönlendirilmesidir.⁴⁰⁰ Devletin iflası, 1881'de yabancıların hakimiyeti altında bulunan Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulmasına neden oldu. Bu idare, sahip olduğu yetkilerle Osmanlı egemenliğinde büyük bir gedik açarak imparatorluğun altı temel gelir kaynağının kontrolünü ele aldı ve bu gelirleri dış borçların ödenmesi amacıyla kullandı.⁴⁰¹

Muharrem Kararnamesi'nin 16. maddesine istinaden Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun borç yönetimini üstlenen bir kuruluş olarak, devlet gelirlerinin tahsil ve idaresinden sorumlu kılınmıştır. Bu kararnameye göre, Osmanlı hükümeti, idareye destek sağlamak ve özellikle askeri güç kullanarak koruma altına almakla yükümlüdür. Ayrıca, hükümet, idareyi meclis müzakerelerinde bir komiser aracılığıyla denetleme görevine sahiptir. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda, hükümet ile meclis arasında hakemlere başvurulur ve hakemlerin kararları kesin olup temyiz edilemez idi.⁴⁰² Kararnameyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali egemenliği önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılık ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşür gibi önemli gelir kaynakları tamamen Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kontrolüne verilmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin kendi gelirlerini yönetme yetisini büyük ölçüde kaybettiğini göstermektedir. İdare, topladığı bu gelirleri sadece borç ödemelerinde kullanmakla kalmayıp, dönem dönem farklı amaçlar için de harcamıştır. Örneğin, İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştiği

³⁹⁹ Recep Karabulut & Ahmet Uğur, Osmanlı Devletinde Dış Borçlar ve Tasnifi (1854-1914), *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 23, 2022, s.28.

⁴⁰⁰ Recep Karabulut & Ahmet Uğur, Osmanlı Devletinde Dış Borçlar ve Tasnifi (1854-1914), *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 23, 2022, s.33.

⁴⁰¹ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Babıali 1789-1922* (Çeviren: Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.326.

⁴⁰² Yaşar Semiz & Osman Akandere, Sevr'den Lozan'a Düyûn-I Umumiye Meselesi, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1-2-3), 2001, s.117.

Trablusgarp Savaşı'nı finanse etmek için Düyûn-ı Umûmiyye'den aldığı krediler, Osmanlı halkının ödediği vergilerle kendilerine karşı bir başka devletin askeri faaliyetlerine kaynak sağlamış olması bu durumun somut bir örneğidir. Bu tür kullanımlar, Düyûn-ı Umûmiyye'nin sadece bir borç yönetim kuruluşu olmanın ötesinde, imparatorluğun içişlerine müdahale edebilen bir güç haline geldiğini gösterir.⁴⁰³ Ayrıca Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Yönetim Kurulu üyelerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren yatırım şirketlerinde (örneğin demiryolu şirketlerinde) görev alması, çıkar çatışmalarına ve çelişkilere yol açmıştır. Demiryolu, liman, posta ve telefon hizmetleri gibi alanlarda görev yapan personel aracılığıyla, ülkenin bağımsızlığını kontrol eden bir istihbarat ağı oluşturulmuştur.⁴⁰⁴

İttihat ve Terakkinin temel gayesi İmparatorluğun denetimini Avrupalıların elinden kurtarmaktı. Bu amaç doğrultusunda, yönetim mekanizmalarının yeniden yapılandırılması gerektiğine ve bu sürecin başlangıçta maliyetli olmasına rağmen uzun vadede yolsuzluk ve etkisizliği azaltarak daha büyük harcamaların önüne geçeceğine inanıyorlardı. Reformlardan ödün vermeden finansal dengeyi sağlama gayreti içindeydiler. Öte yandan, ordunun modernizasyonu gibi sürekli artan maliyetler nedeniyle dış borçlanma ihtiyacı devam ediyordu. Bu koşullar altında finansal dengeyi sağlamak adına dış borçlanmayı sürdürmüşlerdir.⁴⁰⁵ İttihat ve Terakkinin Maliye Nazırı Cavit Bey, Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye mecmuasında, gelişmekte olan ülkelerin kendi başlarına ekonomik kalkınmayı başarmalarının zor olduğunu savunmuştur. Küçük ekonomik girişimler için yeterli sermaye birikimi bulunmakla birlikte büyük ölçekli girişimler için ise yabancı sermayenin zorunlu olduğunu belirtmektedir. Osmanlı borçlarının tarihi üzerine yazdığı yazı dizisinde yaptığı analizlerde de devletin ancak yabancı sermaye yardımı ile kalkınabileceği sonuca ulaşarak Avrupa sermayesi getirilmesinin kaçınılmaz olduğunu öne sürmüştür. Meşrutiyet döneminin başlarında II. Abdülhamit'in devrilmesi sonrası Batılı devletlerin yeni rejimi olumlu karşılayacağı ve Batı sermayesinin Osmanlı'nın mali kalkınmasına destek olacağına dair bir beklentisi hakimdir.⁴⁰⁶ Cavit Bey'in iktidarda olduğu süre zarfında izlediği ekonomik politikalar,

⁴⁰³ Yaşar Semiz & Osman Akandere, Sevr'den Lozan'a Düyûn-I Umumiye Meselesi, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1-2-3), 2001, s.117.

⁴⁰⁴ Burcu Adiloğlu & Göksel Yücel, Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 21, 2021, s.75.

⁴⁰⁵ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.101-102.

⁴⁰⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.466.

serbest ticareti destekleyen bir yaklaşımı yansıtmıştır. Serbest ticaret ilkelerini benimsemiş ve uygulamıştır. Ancak, zaman zaman dış borçlar konusunda şikayetlerde bulunmuş olmasına rağmen, borç yükünü artırıcı politikalarını sürdürmüştür.⁴⁰⁷ Bu durum, dış finansman ihtiyacının ve yabancı sermayeye olan bağımlılığın devam ettiğini göstermektedir. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında "milli iktisat" ilkelerine yönelimin artması, "milli sermaye" meselesini ön plana çıkardı. Bu dönemde, Almanya'nın ekonomik modeli örnek alınmaya başlandı ve Smith, Ricardo, Bastiat gibi klasik iktisatçılardan uzaklaşıp, Friedrich List, John Rae, Paul Cauwès gibi milli iktisatçıların düşünceleri daha çok benimsendi.⁴⁰⁸

Meşrutiyet hükümetleri devletin cari harcamalarını karşılamak amacıyla önemli ölçüde yabancı sermayeye ve daha az ölçüde yerli sermayeye başvurmuştur. Bu dönemde, Osmanlı maliyesinin yabancı etkisi altında kalmasına neden olan, bir buçuk asırdır süregelen dış borçlar devam etmiştir. Maliye Nazırı olarak görev yapmış olan Cavit Bey'in borçlanma eğilimi göstermesinin altında yatan temel nedenlerden biri, diğer ülkelerin borç yüklerinin Osmanlı Devleti'nin borç yükünden genellikle daha ağır olmasıdır.⁴⁰⁹

İttihat ve Terakki iktidara gelir gelmez yeni bir istikraz için Bank-ı Osmani-i Şahane ile bir borçlanma anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma kapsamında, 214.142 adet, her biri 22 Osmanlı lirası değerindeki tahvilden 50 bin adedi, cari hesap teminatı olarak Osmanlı Bankası'na verilirken kalanlar %85 fiyatla tercihli olarak bankaya bırakılmıştır. İmparatorluk son dönemlerine yaklaşırken faiz oranları yükselmeye başlamıştır. 1910'dan sonra çıkarılan tahvillerde faiz oranı genellikle %5 iken, 1913'te Balkan Savaşları sırasında Bank-ı Osmani-i Şahane, devlete ancak %7 faizle 100 bin Osmanlı lirası borç vermeye razı olmuştur.⁴¹⁰ 1908 yılında gerçekleştirilen istikraz, Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan ilk borçlanma olup istikrazın büyük kısmı eski borçların ödenmesine kullanıldığından, Osmanlı hazinesine net olarak yaklaşık 240.000 lira girmiştir.⁴¹¹ Meşrutiyet'in ilanı sonrası, II. Abdülhamid'in hükümdarlığının son dönemlerinde,

⁴⁰⁷ Tefik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.98.

⁴⁰⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)* Milli İktisat-Milli Burjuva, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.67-68.

⁴⁰⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s.808.

⁴¹⁰ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2- Tanzimattan I.Dünya Savaşına*, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s.997.

⁴¹¹ Edhem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine, Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.55.

özellikle 1908 ve 1909 yıllarında yeni borçlanmalar gerçekleştirilmiştir. Bu borçlanmalar, hükümetin daha önceki dönemlerde aldığı kısa vadeli avansları ödeyebilmek ve mevcut yılın bütçe açığını kapatmak için yapılmıştır. Ayrıca, altyapı, eğitim ve savunma gibi alanlarda yapılacak yatırımlar için finansal kaynaklar bulma çabası da borçlanma kararlarını etkilemiştir. Meşrutiyet Dönemi'nde, I. Dünya Savaşı'na kadar olan yedi yıllık süreçte, toplamda 46 milyon liralık sekiz farklı borç anlaşması imzalanmış ve bu süre zarfında Düyûn-ı Umûmiyye'ye %21,7 ile %36,9 arasında değişen oranlarda ödemeler yapılmıştır; bu ödemeler, hazine gelirlerinin ortalama olarak dörtte birini oluşturmuştur.⁴¹²

Meşrutiyet İdaresinin 1908 yılından 1914 yılına kadar 6 yıl içerisinde aldığı dış borçların tutarları ile alınış sebep ve koşulları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 4.2. 1908-1914 Tarihleri Arası Osmanlı Dış Borçları

Borç Tarihi ve Tutarı	Kimden Alındığı	Alınma Sebebi	Ödeme Şartı	Ödeme Karşılığı
1908 Borçlanması 4.711.124 OL	Osmanlı Bankası	Bütçe Açığı	Faiz Oranı %4, İtfâ Oranı %0,5	Gümrük Gelirlerinin Bir Bölümü ve Km. Tazminatı
1908 II. ve III. Tertip Bağdat Demiryolları Borçlanmaları 9.988.000 OL	Deutsche Bank ve Bağdat Demiryolu Şti.	Bağdat Demiryolu Yapımı	Faiz Oranı %4, İtfâ Oranı 0,87538	Tahviller Teminat Olarak Bağdat Demiryolu Şirketine Verilmiştir
1909 Borçlanması 7.000.000 OL	Osmanlı Bankası	Bütçe Açığı	Faiz Oranı %4, İtfâ Oranı %1 ve İhraç Oranı İse %86	Bazı Vilayetlerin Aşarı ve Bir Bölüm Ağnam Hissesi
1910 Borçlanması 1.712.304 OL	İzmir Bandırma Demiryolu Şirketi	Soma-Bandırma Demiryolu Yapımı	Faiz Oranı %4, İtfâ Oranı %0,167	Yapılacak Demiryolunun Gelirleri
1911 Borçlanması 1.090.020 OL	Hüdeyda Sana Demiryolu Şti. ve Uzantıları	Hüdeyde-Sana Demiryolu Yapımı	Faiz Oranı %4, İtfâ Oranı %0,098, İhraç Oranı %84	Hüdeyde ve Cebena Şehirleri Gümrük Gelirleri
1911 Borçlanması 7.040.000 OL	Deutsche Bank	Bütçe Açığı	Faiz Oranı %4, İtfâ Oranı %1 ve İhraç Oranı %84	İstanbul Gelirleri Gümrük

⁴¹² Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s.807.

Tablo 4.2'nin devamı

1913 Konya Ovası Sulama Borçlanması 818.970 OL	Anadolu Demiryolu Şirketi	Konya Ovası Sulaması	Faiz Oranı %5, İtfa Oranı %1,5	Anadolu Demiryolu Şirketinin Önceki İşlerinden Kalan Alacağı ve Bir Kısım Aşar
1913 Doklar Borçlanması 1.485.000 OL	W.G. Armstrong Whitworths And Company	Tersanenin Geliştirilmesi	Faiz Oranı %5,5	Sivas Vilayeti Aşar Vergisi
1914 Gümrük 35.000.000 OL	Osmanlı Bankası	Libya Ve Balkan Savaşları Sonucunda Ortaya Çıkan Kısa Vadeli Borçların Konsolidasyonu	Faiz Oranı %5, İtfa Oranı %0,5 ve İhraç Oranı %88,75	Düyûn-ı Umûmiyye Gelir Fazlaları, İstanbul ve Trabzon Gümrüklerinin Bir Kısmı ile Aşar Üzerine %1 İane Payı

Kaynak: Uğur, A. & Karabulut, R., 2022:26-27, Dikmen, N. 2010:146, Özdemir, B. 2010:66-67' den yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekleştirdiği borçlanmalar, esas itibariyle önceki borçlanma nedenleriyle benzerlik göstermektedir. Daha önce alınan dış borçlar, ekonomik sıkıntıları derinleştirerek devletin üzerindeki mali yükü artırmıştır. Bu durum, devleti yeni borçlar almak zorunda bırakmıştır. Diğer bir deyişle, Osmanlı Devleti yaşadığı mali güçlükleri aşabilmek için sürekli olarak dış borçlanma yoluna gitmiştir. Bu süreç, finansal bağımsızlığını zayıflatmış ve dışa bağımlılığını artırmıştır.⁴¹³

1908 ile 1911 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu bütçe açıklarını kapatmak ve bazı demiryolu projelerini finanse etmek amacıyla toplam 31.451.428 Osmanlı lirası borç almıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasi olarak da zorlu bir dönemden geçmiştir. Avrupa'dan alınan dış borçlar karşılığında önemli imtiyazlar verilmiş, bu durum Rusya'nın tepkisine ve sıcak denizlere inme politikasını hızlandırmasına neden olarak Trablusgarp Savaşı, I. Balkan Savaşı ve ardından II. Balkan Savaşı'nı tetiklemiştir.⁴¹⁴

1911'de gerçekleşen Trablusgarp Savaşı, 1912 ve 1913 yıllarında Balkan Savaşları ve 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve toprak bütünlüğü üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Bu süreçte gerçekleşen askeri harcamalar ve ödenen savaş tazminatları, imparatorluğun ekonomik yapısını ciddi şekilde

⁴¹³ Nedim Dikmen, Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 2010, s.146.

⁴¹⁴ Seda Aydoğdu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti Maliyesi ve Dış Borçlanma, *Management and Political Sciences Review*, 3(1), 2021, s.75.

zayıflatmıştır.⁴¹⁵ 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçları 160 milyon İngiliz sterlinine ulaşmıştı. Mali bunalım derinleşmiş, eski borçların ödenebilmesi için sürekli yeni borç arayışı zorunlu hale gelmişti. Osmanlı yöneticileri, Avrupa piyasalarında tahvil satabilmek için Almanya ve Fransa arasındaki rekabetten yararlanmaya çalışmış, ancak her borçlanma için yeni tavizler vermek zorunda kalmışlardı. Bu süreçte, borç ödemelerinin tekrar durdurulması kaçınılmaz görünüyordu.⁴¹⁶ 1914 yılında piyasada tedavülde bulunan dış borç tahvillerine ait toplam miktar 133,8 milyon Osmanlı lirasını bulmuştu.⁴¹⁷

1908-1914 yılları arasında ki İttihat ve Terakkinin etkin olduğu yıllarda, toplamda 49,4 milyon liralık borç anlaşmaları imzalamıştır. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Lozan Antlaşması'nda verdiği bilgilere göre, 1 Kasım 1914 tarihinde Türkiye'ye ait dış borçların toplamı 143.241.757 lira iken faiz ile ödenmemiş borçlar da 9.024.158 liraya ulaşmıştır. Savaş öncesinde devletin toplam dış borcu 152.265.915 lira seviyesindeydi.⁴¹⁸ 1914 yılı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarının oransal dağılımı şu şekildeydi: Fransa 0,49, İngiltere 0,07, Almanya 0,20, Belçika 0,11, Hollanda 0,03, İtalya 0,01 ve Avusturya-Macaristan 0,01.⁴¹⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın büyük devletlerinin yarı-sömürgesi haline gelmesinde Avrupa sermayesinin iki temel etkisi vardır. Birincisi, sürekli alınan dış borçlar nedeniyle Osmanlı'nın mali yapısının Avrupa'nın denetimine girmesidir. İkincisi ise, Avrupa özel sermayesinin Osmanlı ekonomisine yönelik doğrudan yatırımlarıdır; bu yatırımlar, ekonomiyi kapitalist dünya piyasasına daha sıkı bir şekilde bağlamıştır.⁴²⁰

Osmanlı'da yabancı sermaye yatırımları ikiye ayrılabilir: Birincisi, 1854'ten itibaren devletin Avrupa borsalarında tahvil satarak borçlanma sürecidir. Bu süreçte yüksek faizle hızlı bir şekilde borçlanan devlet, 1876 yılında dış borç ödemelerini gerçekleştiremez hale gelmiş ve 1881'de Avrupalı alacaklıların kurduğu Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin mali denetimini kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı'na değin

⁴¹⁵ Niyazi Gümüş, Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve Dış Borçların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri, *Akademik Hassasiyetler* 9(20), 2022, s.420.

⁴¹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.122.

⁴¹⁷ Tevfik Güran, *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.18.

⁴¹⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s.809.

⁴¹⁹ Tevfik Çavdar, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Köz Yayınları, İstanbul, 1974, s.77.

⁴²⁰ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.93.

devam etmiştir. Yabancı sermaye yatırımlarının ikinci şekli ise, Osmanlı topraklarında Avrupa sermayesi tarafından liman işletmeleri, demiryolları, bankalar, ticaret evleri ve maden işletmeleri ile gaz, su ve elektrik şirketleri kurularak yapılan yatırımlardan oluşmaktadır.⁴²¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye yatırımlarının büyük bir bölümü, demiryolları gibi altyapı projelerine yönelmiştir; bu yatırımlar toplam yabancı sermayenin üçte ikisini oluşturur. Geriye kalan yabancı yatırımlar ise ticaret, bankacılık, sigortacılık ve belediye hizmetleri gibi limanlar ile su ve gaz şirketlerine aktarılmıştır. Ancak, yabancı sermayenin sadece yüzde 10'u madencilik, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim sektörlerine yatırılmıştır. Bu veriler, Osmanlı ekonomisinde yabancı sermayenin öncelikli olarak dış borçlar ve dış ticareti destekleyen altyapı projelerine yönlendiğini göstermektedir.⁴²² Osmanlı İmparatorluğu son dönemlerinde yabancı sermayenin yoğun etkisi altında kalmış bir bölge olmuştur. 1910'ların verilerine göre, sadece Misak-ı Milli sınırları içinde yabancı sermaye yatırımlarının dağılımı şu şekildedir: Demiryolları 3368 milyon kuruş, elektrik, tramvay ve su şirketleri 311 milyon kuruş, liman ve benzeri altyapılar 288 milyon kuruş, sanayi 650 milyon kuruş, ticaret 206 milyon kuruş, madenler 328 milyon kuruş ve bankacılık-sigortacılık sektörü 560 milyon kuruş. Toplamda ise 5711 milyon kuruş yabancı sermaye yatırımı yapılmıştır.⁴²³ Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapılanmasında, dış borçlar ve yabancı imtiyazlar ulusal bir kalkınma politikası izlemeyi güçleştirmiştir. İktisadi açıdan Avrupa sermayedarlarına olan bağımlılık, yapılmış ticari ve iktisadi anlaşmaların getirdiği kısıtlamalar ve "Düyûn-ı Umûmiyye", "Osmanlı Bankası" gibi emperyalist yapıların yarattığı ekonomik tuzaklar nedeniyle İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat çerçevesinde yapmış olduğu girişimler yetersiz kalmıştır.⁴²⁴

Birinci Dünya Savaşı yıllarında benimsenen "milli iktisat" akımına kadar yabancı sermayeye karşı sert bir tutum görülmemektedir. Mebusan Meclisi'nin sosyalist kanadında dahi bu konuda görüş birliği yoktu; Selanik mebusu Vlahof Efendi, yabancı sermayenin zararsız olduğunu savunurken, İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendi, yabancı sermayeye duyulan ihtiyacın "mutlak teslimiyet"e dönüşmemesi gerektiğini

⁴²¹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s.573.

⁴²² Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s.192-193.

⁴²³ Tevfik Çavdar, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Köz Yayınları, İstanbul, 1974, s.78-79.

⁴²⁴ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.112-113.

vurguluyordu. Güçlü muhalefetin tek örneği ise, İttihatçıların iktisadi fikirlerini etkileyen Parvus'du.⁴²⁵ Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa bankalarından aldığı borçlar nedeniyle ülkenin sanki zincirlenmiş gibi olduğunu belirtir. Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak kapitülasyonlarla, iktisadi olarak ise Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile kuşatıldığına dikkat çeker. Devletin borç almaya veya demiryolu inşası gibi girişimlere başladığında, Avrupa devletleri ekonomik üstünlüklerini kullanarak siyasi nüfuzlarını artırmaya çalışmaktadır.⁴²⁶ Parvus Efendi'nin 1912-1914 yılları arasında yazdığı çalışmalarda Türkiye'nin ekonomik geri kalmışlığını Avrupa sermayesinin sömürüsüne bağlamaktadır. Ona göre, Türkiye'nin tarım, ticaret, doğal kaynaklar gibi alanları Avrupa'nın kontrolü altında kalmış ve bu durum Türk köylüsü ve esnafının ekonomik gelişimini engellemiştir. Parvus, dış yardım ve sermaye akışının Türkiye'nin kalkınmasına katkı sağlayamayacağını, aksine daha ağır koşullar getireceğini ve mevcut çöküşü hızlandıracağını savunmaktadır.⁴²⁷ Meşrutiyet döneminde yabancı sermayeye karşı duruş sergileyen düşünürlerden biri de Galib Haldun'du. Haldun, yabancı sermayenin ülkede yaygınlaşmasına dikkat çekerken, milli sermayelerin teşvik edilmesini savunuyordu. O, "memleketimizde kendi sermayemizle yapılacak pek çok işler" olduğuna inanıyordu. Ancak yabancı sermayeye tamamen kapıları kapatmanın yanlış olacağını, bu tavrın cehaletten öteye gitmeyeceğini belirtiyordu. Galib Haldun, milli ve yabancı sermayenin faaliyet alanlarının iyi belirlenmesi gerektiğini öne sürüyordu; eğer her işe Avrupa sermayesi karışırsa, ülke servetinin önemli bir kısmı yurtdışına akar, yerel halka yarar sağlamazdı. Türkiye'nin ekonomik olgunluğa erişmediğini kabul eden Haldun, büyük şirketler kurmanın yerli kaynaklarla gerçekleştirilmesinin hayalperestlik olacağını ifade ediyordu. Ancak ülkeye gelen yabancı sermayenin siyasete karışmamasının önemine de dikkat çekiyordu.⁴²⁸

Hükümetlerin Düyûn-ı Umûmiyye ve Osmanlı Bankası gibi engeller nedeniyle mali politikaya egemen olamaması sonucu İttihat ve Terakki hükümetleri, önce Paris ve Londra piyasalarından, sonra da Alman piyasasından toplam dokuz kez borç almıştır. Büyük savaştan evvel 155 milyon lira olan dış borç tutarı, savaşın sonunda 388 milyon

⁴²⁵ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.162.

⁴²⁶ Cenk Beyaz, *Dersaadet'te Bir Sosyalist: Parvus Efendi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2013, s.84-86.

⁴²⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.467.

⁴²⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.162.

liraya ulaşmıştır. Yabancı bir iktisatçı, dış borçların hızla artması karşısında "Türkler borçlanma sanatını çabuk ve iyi öğrenmişler" şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Maliye Nazırı Cavit Bey, dış kaynak bulma çabaları nedeniyle kabineden istifa etmiş, ancak Talat Paşa'nın kabinesine yeniden dış kaynak bulması için getirilmiştir.⁴²⁹ Örneğin 1910 yazında Osmanlı Maliye Nazırı Cavit Bey, Osmanlı maliyesine acil para bulmak için Paris'te Fransızlarla görüşmeler yapıyordu. Ancak Fransızlar, Osmanlı maliyesini tamamen denetim altına alacak ve saygın bir hükümetin kabul edemeyeceği şartlar öne sürdü. İngiltere de benzer şekilde Osmanlı'ya olumsuz yaklaştı. Sonunda Cavit Bey, Avrupa'da birçok başkentte girişimlerde bulunmasına rağmen başarısız oldu. Eylül ayında Berlin'e gittiğinde, Osmanlı'nın Bağdat Demiryolunun son bölümünü inşa etmesi koşuluyla Almanya ile anlaşma sağlama umuduyla yeni bir teklif sundu.⁴³⁰ 1910 sonbaharında gerçekleştirilen kredi görüşmeleri, Almanlara 1905'ten bu yana duraklamış olan Bağdat Demiryolu projesini yeniden canlandırma ve yeni bir anlaşma ile bağlama şansı verdi. İngiltere ve Fransa, yardımlarını siyasi ve ekonomik teşviklere bağlı kılarken, bu kredi Almanya'nın prestijini artırmaktaydı. Demiryolu şirketi, Ceylanpınar'dan Bağdat'a kadar olan kesim için mali garantiler ve İskenderun'a bir demiryolu şubesi ile Haydarpaşa Limanı'nın inşası için özel imtiyazlar elde etti.⁴³¹ Alman ticaret ve sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerinin altında devlet aygıtı yatmaktadır. Örneğin Deutsche Bank, Anadolu ve Bağdat demiryolları için finansman sağlamış, bu süreçte başlangıçta Alman demir-çelik sanayisine yeni pazarlar açmıştır. Demiryollarının tamamlanmasıyla birlikte, Anadolu'da Alman sanayisi için yeni pazarlar hammadde kaynaklarının geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, yirminci yüzyılın başlarında, Alman bankaları Osmanlı İmparatorluğu'na Alman ihracatını finanse etmek amacıyla yoğun bir şekilde ticari kredi sağlamışlardır.⁴³² 1909 yılında yayımlanan bir demiryolu raporuna göre, Osmanlı İmparatorluğu demiryollarına toplamda 1 milyar Frank'ın üzerinde harcama yapmıştır. Bu hatlar yılda 52.430.798 Frank gelir sağlarken, bu gelirin 37.081.851 Frank'ı işletme gelirlerinden, 15.349.947 Frank'ı ise hükümetin şirkete ödediği teminat akçesinden oluşuyordu. Ayrıca, 1912 yılı sonlarında Osmanlı

⁴²⁹ Tefik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.111.

⁴³⁰ Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.339-340.

⁴³¹ Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhı"*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.291.

⁴³² Şevket Pamuk, *Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830 1913*, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 (1979-1980 Özel Sayısı), 1980, s.182.

İmparatorluğu, demiryolu maliyeti olarak Deutsche Bank'a 27 milyon Osmanlı Lirası borçlanmıştı.⁴³³

1914-1918 yılları arasında Babıali, savaş giderlerini 398,5 altın lira olarak karşıladı, bu miktarın 42,9 milyon lirası normal bütçeden, 203,7 milyon lirası ise olağanüstü bütçeden ödendi. Vergi gelirleri, giderlerin sadece yüzde 10'unu karşılayabildi. İç borçlanma yoluyla 18 milyon lira toplandı. Finansmanı sağlamak için Babıali, yedi ayrı seride toplam 161 milyon Osmanlı lirası değerinde kâğıt para basımı gerçekleştirdi. İlk basılan kâğıt paralar 1916'nın başlarına kadar değerini korudu, ancak zamanla değer kaybetmeye başladı ve Kasım 1917'de bir altın lira altı kâğıt liraya eşitlendi. Osmanlı Bankası'nın banknotlarına zorunlu tedavül rejimi uygulandı ve altın karşılığı verilmesi durduruldu. Ayrıca, altın ihracı yasaklandı ve savaşın son yıllarında kambiyo denetimi ile servetlerin yurt dışına çıkışı engellendi.⁴³⁴ Babıali, Ticaret ve Sanayi Odası ile bankaların talebi üzerine bir moratoryum ilan etmiştir. Ağustos 1914 tarihinde yürürlüğe giren Tecil-Düyün Kanun-ı Muvakkatı ile bankalardaki tüm vadeli ve vadesiz mevduatlar dahil borç ve taahhüt vadeleri bir ay süreyle ertelenmiştir. Bu düzenleme, yurt dışı borçları da kapsamakta ve Düyûn-ı Umûmiyye altında olan tüm ödemeleri ertelemekteydi. Bu borç erteleme mevzuatı, savaş süresince yürürlükte kalmış ve bu sayede birçok banka iflastan kurtularak, hatta kar elde etmiştir.⁴³⁵

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi döneminde, Osmanlı maliyesi borçlanma şartlarını iyileştirebilmiş olmasına rağmen, borç ödemeleri bütçe üzerindeki baskıyı sürdürmüştür. 1882/83 ile 1918/19 mali yılları arasındaki dönemde, bütçe verilerine göre ortalama olarak her yıl yaklaşık yarım milyar gurus bütçe açığı oluşurken, yaklaşık 750 milyon gurus borç ödemeleri için ayrılmıştır. Bu durum, Osmanlı maliyesinin, borçlanma yoluyla sağladığı fonları, borç ödemelerine yönlendirerek diğer önemli alanlara ve özellikle ekonomik ve sosyal gelişmeyi destekleyecek yatırımlara ayırabileceği kaynakları önemli ölçüde kısıtlamıştır.⁴³⁶ Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Osmanlı mali yapısında giderek daha merkezi bir rol oynamış ve adeta ikinci bir Maliye Bakanlığı gibi işlev görmeye

⁴³³ Mustafa Albayrak, Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6(6), 1995, s.33.

⁴³⁴ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s.43.

⁴³⁵ Zafer Toprak, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 (1979-1980 Özel Sayısı), 1980, s.206.

⁴³⁶ Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.333.

başlamıştır. Bu kurum, başlangıçta sadece dış borçların yönetilmesi amacıyla kurulmuş olsa da zamanla etki alanını genişleterek Osmanlı İmparatorluğu'nun mali idaresinde önemli bir konuma gelmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye'nin 1882-1883 yıllarında 2.522.498 lira olan gelirleri, 1911 yılına kadar önemli ölçüde artarak 8.258.292 liraya ulaşmıştır. Ayrıca, bu yıl itibarıyla, kurumun gelirlerine ek olarak, yeni borçlar için ayrılan iki milyonluk gelir eklenirse, toplamda 11.800.000 lira gelire ulaştığı görülür. Bu gelirlerin büyüklüğü, Osmanlı bütçe gelirlerinin yaklaşık beşte ikisinin yabancı denetimi altında olduğunu ortaya koyar. Düyûn-ı Umûmiyye'nin bu denli genişleyen rolü, Osmanlı mali egemenliğinin ciddi şekilde sınırlandırılmasına neden olmuştur.⁴³⁷

1849-1910 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan 94 anonim şirket, büyük ölçüde Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisine nüfuz etme aracı olarak kurulmuştur. Bu şirketlerin 28'i ulaştırma, 17'si bankacılık, 31'i madencilik, sanayi ve kamu hizmetleri ile 12'si ticaret işletmesi ve 6'sı muhtelif işlerle uğraşmaktaydı ve çoğu yabancı sermayeliydi. Osmanlı Devleti, anonim şirketler aracılığıyla tasarrufları yatırıma dönüştürerek yabancı sermaye ve dış borçlanmayı azaltmayı amaçlamışsa da ne yeterli tasarruf birikimi ne de halkın bu minvalde bir alışkanlığı vardı.⁴³⁸

1886-1914 yılları arasında, itibari değeri toplam 93 milyon sterlin ve emisyon değeri 77 milyon sterlin olan 26 dış borç sözleşmesi daha yapılmıştır. Bu borçların efektif faiz oranları ortalama yüzde 5.5'ti. Bu borç sözleşmelerinden dördü dışındakilerin tümü Düyûn-ı Umûmiyye'nin yönetimindeydi.⁴³⁹ 1914 yılında, bu istikrazların toplam tutarı 104 milyon 212 bin Osmanlı lirası idi. Bu miktarın yarısından fazlası Osmanlı Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin yönetimi altındaydı.⁴⁴⁰ 1882 ile 1914 arasındaki dönemde, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kontrolünde, toplam 91 milyon sterlin borç alındı. Hazineye bu süreçte 75 milyon sterlin girmiş, fakat yapılan anapara ve faiz ödemeleri 124 milyon sterlini bulmuştur. Bu, 32 yıllık dönemde hazine için net 49 milyon sterlinlik bir fon çıkışı anlamına gelmektedir.⁴⁴¹

⁴³⁷ Yaşar Semiz, Osman Akandere, Sevr'den Lozan'a Düyûn-ı Umûmiyye Meselesi, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1-2-3), 2001, s.118.

⁴³⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s.573.

⁴³⁹ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.12.

⁴⁴⁰ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye 2- Tanzimattan I.Dünya Savaşına*, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s.990.

⁴⁴¹ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.37.

Ekonomik durum, tam bir bunalım tablosu çiziyordu. Savaşın verdiği yıkım ülkenin her tarafında devam ederken, yüzbinlerle ifade edilebilecek göçmenlerin yarattığı sorunlar bu yıkıma yeni boyutlar eklemişti. Maaşlar düzenli olarak ödenemiyordu ve hazine ihtiyaçları kısa vadeli avanslarla karşılanıyordu. Cavit Bey bu süreçte dış borç bulabilme adına büyük uğraşlar veriyordu. Bu dönemin en önemli borçlanması, Nisan 1914'te Fransa ile yapılan ve Paris borsasında işlem gören borçlanmadır. Mezkûr borçlanma İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerine büyük bir sevinç yaşatmıştı.⁴⁴²

İmparatorluğun savaşa girdiği dönemde bütçesi 34 milyon Osmanlı lirasıydı. Bu tutarın 14 milyona yakını Düyûn-ı Umûmiyye'ye, kalan 20 milyonu ise devlet payına düşmekteydi. Ayrıca, savaş sebebiyle devlet gelirlerinde beklenen düşüş 7-8 milyon Osmanlı lirası civarındaydı. Bu ortamda müttefik Almanya, Osmanlı'nın savaş giderlerini karşılamak yerine, 1914'te 5 milyon, 1915'te 24.046.493, 1916'da 73.981.400, 1917'de 53.5 milyon ve 1918 yılında 24 milyon Osmanlı lirası olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nu toplamda 180.527.893 lira borçlandırdı. Ayrıca, Avusturya-Macaristan'dan da 2.173.046 Osmanlı lirası avans alındı. Böylece, 1918'de dış borçlar toplam 303.7 milyon Osmanlı lirasına ulaştı.⁴⁴³

II. Meşrutiyet devrinde alınan borçların toplamı ise şu şekildedir.

Harici Borç	= 45.767.412
Hazine Tahvilatı	= 10.279.571
Dahili İstikrazlar	= 17.977.600
Avanslar	= 26.229.799
Düyunu gayrimuntazama	= 10.000.000
Evrak-ı Naktiye	= 158.748.563
Yekün	= 269.002.945 Osmanlı Lirasıdır. ⁴⁴⁴

Osmanlı Devleti'nin Milli Bağımsızlık Savaşı boyunca gerekli olan silah ve malzeme alımları için ihtiyaç duyulan borçların büyük bölümünü mark, frank ve sterlin gibi yabancı paralar ile ödemek mecburiyetinde kalınmıştır.⁴⁴⁵

⁴⁴² Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839 -1950*, İmge Kitabevi, 2004, Ankara. s.134.

⁴⁴³ Gürbüz Arslan, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)*, *Journal of History Studies*, 4(7), 2015, s.7.

⁴⁴⁴ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.115.

⁴⁴⁵ Necdet Aysal, Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923), *Atatürk Yolu Dergisi*, 14(53), 2013, s.8.

1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlıların savaşa katılması sürecinde, hükümet imparatorlukta yabancıların yararlandığı kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdı. Osmanlıların savaşa girmesi ve İtilaf Devletleri vatandaşlarının İstanbul'dan ayrılmasıyla birlikte, Düyûn-ı Umûmiyye'nin kontrolü, bu idareyi savaşın geri kalan bölümünde Osmanlı hükümetini mali açıdan desteklemek amacıyla kullanan Alman, Avusturyalı ve Osmanlı delegelerine geçti.⁴⁴⁶

Birinci Cihan Harbinin yarattığı koşullar nedeniyle Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi içinde denetim erkine sahip olan ülkeler değişmiş olmasına rağmen Osmanlı'nın merkeze bağımlılığının ortadan kalktığı söylenemez. Nitekim Düyûn-ı Umûmiyye, resmen 1928'de feshedildi. 1854-1914 döneminde yapılan Osmanlı borçlarının son ödemesi, borçlanma sürecinin başlamasından tam yüz yıl sonra, 1954'te Türkiye Cumhuriyeti tarafından gerçekleştirildi.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıali, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, S.386; Donald Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi DüyunuUmumiye*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s.169.

⁴⁴⁷ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.12.

5. SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son dönemlerinde etkili olan İttihat ve Terakki, önce gizli bir cemiyet sonrasında bir fırka olarak varlık göstermiştir. Cemiyetin düşünsel kökenlerinde Fransız İhtilali gibi dönemin siyasi hareketlerinden ziyadesi ile etkilenmiş ve Tanzimat reformlarını yetersiz görmüş olan Genç Osmanlılar hareketinin izlerine rastlamak mümkündür. İttihat ve Terakki'nin en temel gayesi, İmparatorluğu içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi bunalımdan kurtarmak olmuştur.

1889 yılında tıbbiye öğrencileri tarafından kurulan Cemiyet, Avrupa'nın farklı şehirlerinde örgütlenerek çeşitli yayınlar aracılığıyla Sultan II. Abdülhamid rejimine karşı durmuştur. Cemiyet'in oluşmasında, dönemin siyasi etkilerinin yanında ordu içerisindeki alaylı-mektepli ayrımı ve otoritenin tavrını alaylılardan yana koyması, askeri alandaki teknolojik yeniliklere kapalı alaylı kesim nedeniyle savaşların kaybedilmesi gibi dinamikler yer almaktadır. Özellikle Makedonya'daki mektepli subayların İttihat ve Terakki'ye katılımları bu hususla açıklanabilir.

Hürriyet talepleri ve özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet sloganları ile geniş bir kesimin desteğini kazanan Cemiyet, yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde 1908 yılında Sultan'ın II. Meşrutiyeti ilan etmesini sağlamıştır. 1908 itibari ile Osmanlı Devleti'nin oldukça önemli bir siyasi aktörü haline gelen Cemiyet, bu dönemde sadece hükümet üzerinde denetim kurma kudretine erişebilmiştir. 1909 yılında siyasi bir parti haline gelen cemiyet, 1913 yılında gerçekleştirdiği Bab-ı Ali Baskını ile iktidar dönemini başlatabilmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ve 1918'de savaşı kaybetmesi, Cemiyet'in iktidarının sona ermesine yol açmıştır.

Osmanlı ekonomisi, 19. yüzyıl öncesinde kendi dinamikleri içerisinde oluşturduğu Devlet-i Aliyye'ye has iktisadi özellikleriyle üretim üzerinde bir mutlakiyet kurmuştur. Tarımsal üretimin hâkim olduğu Osmanlı ekonomisinde, sanayi küçük atölyeler ve el zanaatlarına dayanmaktaydı. İmparatorluk, Sanayi devrimi ile gerçekleştirilen sınai atılımlara iktisadi özelliklerinin de etkisiyle sermaye birikimini gerçekleştirememesinden dolayı uyum sağlayamamıştır. Sanayi devrimi neticesinde kurumsallaşan kapitalizm, Wallerstein'ın ifade ettiği gibi, Batı eksenli bir merkez ve bu merkezin belirlenimde konumlanan yarı-çevre ve çevre ekonomileri inşa etmiştir. Dolayısıyla bu süreçte merkez, sermaye ihracını gerçekleştirme, ham madde ihtiyaçlarını temin etme ve ürettiği mamul

mallara pazar bulmayı amaç edinirken, Osmanlı gibi çevre ekonomileri de merkezin amaçları doğrultusunda bir iktisadi kurguya yönelmeye zorlanmışlardır. Bu durumda kuşkusuz Avrupa ekonomisi ile Osmanlı ekonomisi arasından bir bağımlılık ilişkisi tesis etmiştir. Bu ilişkisinin tesisinde 1838 dış ticaret anlaşması, demiryolları yapımı ve yabancı sermaye yatırımları, dış borçlar ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Osmanlı'nın çevre konumunu pekiştiren önemli uğrak noktaları olarak nitelendirilebilir.

Osmanlı'nın dış ticaret rejiminde benimsediği tedrici liberalizasyon politikası, Osmanlı pazarını merkezin iktisadi yayılımının ana sahnesi haline getirmiştir. Merkezle entegrasyon süreci, tarım sektörünün de merkezin ihtiyaçları doğrultusunda pazara açılmasına neden olmuştur. Bununla birlikte yabancı sermaye yatırımları ve dış borçlar, sermaye piyasaları ekseninde bir entegrasyonu da beraberinde getirmiştir. Nihayetinde bu merkez-çevre ilişkisi Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi üzerinden Osmanlı ekonomisinde kapitalist Batılı ülkelerin denetimini tesis etmiştir. Bu ilişki biçiminin neticesinde de Osmanlı ekonomisi, sanayi alanında ham madde ihraç eden ve mamul mal ithal eden bir yapı hâlini almıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarının ilk döneminde, özgürlükçü yapısının etkisi ile liberal politikalar uygulamıştır. Maliye Bakanı Cevdet Bey gibi önde gelen kişiler, "mutlak üstünlükler" ilkesi gereği Osmanlı'nın kalkınmasını tarımsal gelişmelere dayandırmıştır. Bu dönemde, yerli ve yabancı sermayenin tarımsal üretimi ve dış ticareti artırmak amacıyla altyapı yatırımlarını teşvik etmenin ekonominin büyümesine katkı sağlayacağı, bu yatırımların modernizasyon ve etkin pazar erişimi gibi faktörlerle tarım sektörünün rekabet gücünü artırma potansiyeline sahip olduğu düşünülmüştür. Osmanlı ekonomisini modernleştirmek amacıyla liberal iktisat politikaları benimseyen İttihat ve Terakki, yabancı sermayeyi çekmeyi, serbest ticareti teşvik etmeyi ve devlet müdahalesini minimumda tutmayı amaçlamıştır. Bu dönemde, özellikle demiryolu inşaatları ve maden işletmeleri gibi büyük projelerde yabancı yatırımların rolü büyüktür. İthalat ve ihracat üzerindeki kısıtlamaların azaltılması, ticaretin serbestleştirilmesi ve gümrük tarifelerinin düşürülmesi, ekonominin canlanmasına yönelik adımlar olarak benimsenmiştir. Devletin ekonomideki rolünü sınırlı tutarak özel sektörün gelişimini teşvik etme çabaları bu dönemde önemlidir.

Balkan Savaşları neticesinde, Osmanlı Devleti'nde Türkçülük akımı güçlenmeye başlamıştır. Bu süreçte liberal politikalarla iktisadi sorunlara çözüm bulunamaması, İttihat ve Terakki'nin milli iktisat eksenine kaymasına yol açmıştır. I. Dünya Savaşı İttihat

ve Terakki'nin iktisat politikalarında önemli bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Savaş koşulları, bu koşullar nedeniyle merkezin denetiminin ve yabancı sermayeye duyulan güvenin görece azalması, milli iktisat politikalarının güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Bu politikalar, yerli üretimi artırmayı ve dışa bağımlılığı azaltmayı hedeflemiştir. Devletin ekonomide daha aktif bir rol üstlenmesi, sanayi ve tarımda devlet teşviklerinin artması, bu dönemin temel karakteristikleri arasında yer almaktadır. Milli iktisat politikaları, Batılı sanayileşmiş ülkelerin denetim ve yayılımına karşı mezkûr korumacı politikalarla Osmanlı devletinin kalkınmasını gaye edinmiştir.

1914-1918 yılları arasında çıkarılan kanunlar ve yapılan düzenlemeler, milli iktisat politikalarının somut örnekleridir. Örneğin, Gümrük Resminin Tadili Hakkında Kanun-ı Muvakkat, Laşe Kanun-ı Muvakkati, "Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu, İhtikârın Meni hakkında Kanun-ı Muvakkat ve Zeyl Kanunu gibi düzenlemeler, milli iktisat politikalarının uygulandığı önemli adımlardır. Bu dönemde, milli iktisat düşüncesinin etkisi sadece kanun ve kararnamelerde değil, toplumsal hayata yönelik düzenlemelerde de kendisini göstermektedir. Dolayısıyla bu düşüncenin önemli emarelerinden birini esnaf örgütlenmeleri aracılığıyla oluşturulmaya çalışılan milli burjuvazi çabalarında görmek mümkündür. Bu çabalar arasında İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerden biri olan Kara Kemal Bey'in milli burjuvazinin oluşturulması ve ulusal nitelikli anonim şirketlerin teşviki için yaptığı çalışmalar dikkat çekmektedir.

Milli sanayiciler ve tüccarlar, özellikle "milli iktisat" ve "mesleki temsil" yaklaşımlarını benimsemiş ve bunları temel hedefleri haline getirmiştir. Bu süreçte, milli şirketlerin önemi artmış ve İttihat ve Terakki'nin iktisadi politikaları, sanayileşmiş Batı ülkelerinin yayılımına karşı Osmanlı ekonomisinin korumacı reflekslerini güçlendirmiştir. 1914-1918 yılları arasında milli iktisat politikalarının uygulanması, Osmanlı Devleti'nin savaş koşullarında ekonomik bağımsızlığını güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu politikalar, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde ekonomik direncini artırmaya yönelik önemli adımlar olarak kabul edilebilir.

Savaş döneminde dış ticarete yaşanan keskin daralma İttihatçıların daha bağımsız bir şekilde korumacı politikalar uygulamalarına imkân tanımıştır. Dış ticaretteki bu daralmanın aksine bilhassa tarımsal ürünler özelinde yurt içi ticarete bir canlanma meydana gelmiştir. Bu canlılık milli iktisat politikalarının temel felsefesini ihtiva eden milli burjuvazi oluşturma politikalarına da yarattığı servet transferi ilişkileri çerçevesinde katkı sağlamıştır.

Sanayi sektöründe ise yerli girişimcileri desteklemek amacıyla milli bir banka açılmış ve çeşitli kooperatifler ile ekonomik örgütlenmeler kurulmuştur. Halk, yerli ürünlerin kullanımını teşvik etmek için büyük çapta propagandalar yapılarak zanaat öğrenmeye teşvik edilmiş, sanayiye geliştirmek amacıyla da "Teşvik-i Sanayii Muvakkatı" yayımlanmıştır. Toplumsal alanda Kadınları Çalıştırma Cemiyeti kurulmuş, milli iktisat politikası ekseninde boykotlar düzenlenmiş ve desteklenmiştir. İttihat ve Terakki yerli burjuva sınıfı oluşturmak amacıyla Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ve Milli İthalat Kantariye gibi milli anonim şirketleri teşkil ederek yerli girişimci ve bu unsurlara dayalı bir sanayileşme hareketini teşvik etmiştir. Bu teşvik mekanizması sanayi işletmelerinde bir artışı meydana getirmekle beraber savaş döneminin etkisi ile üretimde ciddi bir daralma gerçekleşmiştir. Bu bağlamda İttihatçıların sanayileşme politikalarının, Osmanlı ekonomisinin çevrede konumlanmasına ilişkin bir değişiklik tesis ettiğini ifade etmek oldukça güçtür. Bununla birlikte savaş koşullarının yarattığı içsel ve dışsal etkilerin de İttihat ve Terakki'nin uygulamış olduğu sanayileşme politikalarının etkinlik ve verimliliği üzerine bir yorum geliştirebilmeyi oldukça zorlaştırdığını ayrıca vurgulamak gerekir. Tüm bu kısıtlara rağmen, bu dönemde uygulanan korumacı sanayileşme politikalarının Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kaldığını ve çeşitli dönemler boyunca Cumhuriyetin de temel kalkınma stratejisini oluşturduğunu ileri sürmek mümkündür.

İttihat ve Terakki, tarımın ticarileşmesi ve gelişmesi yönünde ciddi bir irade ortaya koymuştur. Bu dönemde Çiftçiler Derneği ve Tarım Birliği gibi örgütlenmeler kurulmuş, 1908 Selanik Kongresi'nde ele alınan toprak sorunuyla ilgili olarak, köylülere düşük faizli kredi sağlanması ve aşar vergisinin yarı yarıya azaltılması gibi taahhütlerde bulunulmuştur. Ancak, Cemiyet toprak sorununu çözme iradesini gösterememiştir. Bu durumun sebepleri arasında, Cemiyetin toprak ağalarının desteğini kaybetme konusundaki endişesi ve aşar vergisinin Osmanlı mali yapısının önemli bir gelir kaynağı olması yer almaktadır. Toprak rejiminde köklü bir dönüşüme gidilememesine rağmen, dönemin iase politikaları çerçevesinde tarım sektöründe olumlu gelişmeler gözlemlenmektedir. Bu dönemde özellikle Anadolu çiftçilerinin servet transferinden olumlu yönde etkilendiği söylenebilir. Bununla bağlantılı olarak, tarım sektöründe kayda değer bir üretim artışının gerçekleştiği ve tarımsal ürünler özelinde Osmanlı ekonomisinin merkeze bağımlılığının önceki dönemlere kıyasla azaldığı ifade edilebilir.

Çalışma kapsamında incelenen 1914-1918 yılları arasında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Ancak bu dönemde, savaş koşulları

nedeniyle, bu teşekkülün idari kontrolünün Almanya, Avusturya ve Osmanlı delegelerine geçtiğini ifade etmek gerekir. Bu değişimine rağmen, bu dönemde dış borçların ödenmesine ilişkin belirgin bir gelişmeye rastlamak pek mümkün değildir. Zira hem Osmanlı borçları hem de Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin varlıkları Cumhuriyet döneminde de sürmüş, Osmanlı borçlarının ödenmesi ve İdarenin ilga edilmesi Cumhuriyet hükûmetleri tarafından gerçekleştirilebilmiştir.

Sonuç olarak İttihat ve Terakki'nin iktisat politikalarının günümüze değin etkileri olduğunu iddia etmek mümkündür. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Batılı örneklerinde olduğu gibi, sanayileşmiş bir Osmanlı Devleti inşa etmeyi amaçlamakla birlikte, bu amaç doğrultusunda ilk kez sistematik bir şekilde korumacı politikaları uygulaması açısından oldukça büyük önem arz etmektedir. Bu korumacı anlayış ise günümüze değin Cumhuriyet'in kalkınma tarihinde aktörler, olaylar ve iktisadi olgular farklı olsa da çeşitli dönemlerde kendisini göstermiştir.

KAYNAKLAR

- Açba, S. (2004). *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Adiloğlu, B. & Yücel, G. (2021). Dünyâ-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (21), 67-78.
- Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Akdemir, T. & Yeşilyurt, Ş. (2017). Borç Etiği ve Borç Etiği Perspektifinden Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 379-405.
- Akşin, S. (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Akşin, S. (1994). Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 49(3), 23-29.
- Akşin, S. (2023). *JönTürkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Akşin, S. (2023). *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S. (1972). *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, İstanbul.
- Albayrak, M. (1995). Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6(6), 1-38.
- Alkan, A.T. (2008). Modern Asker-Siyaset İlişkisinin Osmanlı Meşrutiyetindeki Kökleri, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25, 137-148.
- Alkan, M. (2019). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, İzü Yayınları, İstanbul.
- Alkan, N. (2012). *Selanik'in Yükselişi Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Altınkaya, Z. (2022). 19. Yüzyıl Dünya Ekonomisinde Osmanlı Devleti Uluslararası Ticaret Politikaları, *Maliye ve Finans Yazıları*, (118), 271-306.
- Amin, S. (2018). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Yordam Kitapevi, (Çeviren:9 Semih Lim), İstanbul.
- Amin, S. (2014). *Avrupa-Merkezcilik Bir İdeolojinin Eleştirisi*, Yordam Kitap, (Çeviren: Mehmet Sert), İstanbul.
- Armaoğlu, F. (2010). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- Anbar, A. (2009). Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914, *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(84), 17-37.
- Arslan, G. (2015). Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933), *Journal of History Studies*, 4(7), 1-23.
- Aslantürk, H. A., & Bozkurt, F. (2016). 18. Yüzyılın İkinci Yarısına Dair Önemli Bir Osmanlı Tarihi: İbretnüma-yı Devlet-i Câvid, *Sosyal Ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 2(3), 155-194.
- Avcıoğlu, Ş. (2015). Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi, Jeopolitik Ve Jeokültür Kuramı, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (31), 97-110.

- Aybudak, U. (2022). Kapitalist Jeokültürün Taşıyıcısı Olarak Düyûn-u Umûmiye, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 13(2), 668-689.
- Aydemir, Ş.S. (1983). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1860-1908 (Cilt: 1)*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aydın, M. & Cengiz, F. (2009). Kendi Kaynağından İttihat ve Terakki Cemiyeti, *Tarih Dergisi*, 46, 129-154.
- Aydoğan, N. & Eyyüpoğlu, E. (2004). *Bahaddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, Alternatif Yayınları, Ankara.
- Aydoğdu, N. (2020). Türk Siyaset Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Tanzimat Dönemi Aydınlarının Adalet ve Zulüm Anlayışı, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (50), 357 – 373.
- Aydoğdu, S. (2021). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti Maliyesi ve Dış Borçlanma, *Management and Political Sciences Review*, 3(1), 68-79.
- Aysal, N. (2013). Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923), *Atatürk Yolu Dergisi*, 14(53), 1-28.
- Aysal, N. (2006). Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı, *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(37), 15-53.
- Aysu, A. (2020). *Osmanlı'da Tarım Politikaları*, Yeni insan Yayınevi, İstanbul.
- Balkılıç, Ö. (2014). Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği:Türk Yurdu Dergisi (1911-1918). *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 125-170.
- Ballı, E. (2015). *İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği, Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Cilt:3)* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Baltacı, A. & Özkan, F. (2020). Tanzimat Dönemi Aydınlarından Ali Suavî ve Eğitim Görüşleri, *Cihanşümül Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 69-79.
- Bardakçı, M. (2015). *Enver, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul.
- Baskıcı, M. (2003). Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870 – 1914, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58(1), 2003, 29-53.
- Bayındır, A. (2022). Osmanlı Devleti Ordusunda Henry-Martini Tüfekleri, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8(3), 859-885.
- Bayraktar, Y. (2010). Borç Kısılacında Türkiye Ekonomisine Tarihsel Bir Bakış: Borçlanma Üzerine Çıkarılacak Dersler, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 35-72.
- Bekcan, O. (2023). Fransız İhtilali'nin Osmanlı Siyasal ve Düşünsel Hayatı Üzerine Etkileri, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 151-159.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Beyaz, Cenk. (2013). *Dersaadet'te Bir Sosyalist: Parvus Efendi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Birinci, A. (1999). *Osmanlı Ansiklopedisi, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi (1895) (Cilt: 2)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Birgen, M. (2006). *İttihat ve Terakki'de On Sene, İttihat ve Terakki Neydi? (Cilt: 1)*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Blaisdell, D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi DüyunuUmumiye*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.
- Bleda, M.Ş. (1979). *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul

- Bolat, B.S. (2005). Fransız İnkılabı'nın Türk Modernleşme Sürecine Etkileri, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 149-167.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, 2017, İstanbul.
- Boratav, K. (2023). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Bozarslan, H. (2015). *Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bozpınar, C. (2020). Klasik Dönem Osmanlı Zanaatları: İktisadi Zihniyet İlkeleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme, *Politik Ekonomik Kuram*, 4(2), 269-280.
- Budak, H.Ö. (2015). *Hangi Enver Paşa*, Öztepe Matbaacılık, Kırıkkale.
- Bulut, M. (2012). Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış, *Bilgi Dergisi*, (62), 63-96.
- Cansever, N. & Kiriş, H.M. (2019). Osmanlı Devleti'nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 29-51.
- Ceylan, E. (2003). Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1, 81-95.
- Cezar, M. (1972). *Mufasssal Osmanlı Tarihi (Cilt: 6)*, Güven Yayınevi, İstanbul.
- Cin, H. (1978). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Coşkun, Y. (2015). 1908-1918 Millî İktisat Dönemi Üzerine Bazı Notlar, Birinci Dünya Savaşı'nın Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Vatan Savunması, (Ed. Nurhan Erkan), Mattek Matbaacılık, Ankara.
- Çakır, C. (2004). Türk Aydınlanma Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (3), 9-69.
- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çavdar, T. (1974). *Millî Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Köz Yayınları, İstanbul.
- Çavdar, T. (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara
- Çetinkaya, D. (2004). *1908 Osmanlı Boykotu, Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çeviker, H.C. (2022). II. Meşrutiyet Döneminde Meydana Gelen Bir Hükümet Darbesi: 23 Ocak 1913 Babıâli Baskını, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 159-170.
- Çiçek, Ö. (2019). İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 107-123.
- Çiftçi, M. & Tekin, M. (2009). GİNİ Eşitsizlik Ölçüsü İle Osmanlı Sanayi Alt Kollarında İşletme Ölçek Göstergelerinin Dağılım Eşitsizliği, *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 11(1), 139-152.
- Damlıbağ, F. (2014). Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 35(35), 65-88.
- Danışmend, İ. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (Cilt:4)*, Türkiye Yayınevi, 1972.
- Davison, R. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Papirüs Yayınevi, İstanbul.
- Dayar, H. & Küçükaksoy, İ. (2009). Düyun-u Umumiye İdaresi İle Uluslararası Para Fonu'nun Karşılaştırılması, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 33-48.

- Demir, K. (2023). Osmanlı Devlet’inde Milli İktisat Düşüncesi ve Türk Yurdu Dergisi, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 143-156.
- Demir, Z. (2021). İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(1), 180-220.
- Derya, H. (2018). Frederich List’te Korumacı Politikalar, *Ekonomik Yaklaşım*, 29(107), 103-140.
- Dikmen, N. (2010). Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 137-159.
- Dönmez, G. & Öztürk, C. (2018). İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Siyasi İktidar Anlayışı: İttihat ve Terakki Cemiyeti Bonapartist Miydi?, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 201-218.
- Dumrul, C. & Dumrul, Y. (2014). Osmanlı İmparatorluğu’nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme, *Journal of Management and Economics Research*, 12(23), 146-170.
- Frank, A.G. & Gills B.K. (2003). *Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık Mı?* (Çeviren: Esin Soğancılar) İmge Kitabevi, Ankara.
- Eldem, E. (1997). 135 Yıllık Bir Hazine, Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Engin, V. (1990). İlk Alınışından 135 Yıl Sonra Dış Borçlar Tarihine Bir Bakış, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 5(1), 263-272.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaaflıkları, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (48), 17-44.
- Erdoğan, M. (2005). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm* (Ed. Murat YILMAZ), *Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, M.C. (2019). *Osmanlı’dan Cumhuriyete Türk İktisat Düşüncesinde Tarım ve Kalkınma*, Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu. Şanlıurfa: 12-14 Nisan.
- Ergenç, Ö. (1998). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler, *BELLETEN*, 52(203), 501-534.
- Ergin, K. (2017). II. Meşrutiyet Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi, *Cedrus The Journal of MCRI Dergisi*, 5, 427-445.
- Ergüder, B. (2020). Düyun-u Umumiye İdaresi’nin Borç Yönetiminden Bir Kesit: İkramiyeli Tahviller, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(2), 470-485.
- Erkan, Ü. (2018). Türk Yurdu Dergisinde İktisat Yazılarının Analizi (1911-1931). *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 13-30.
- Ermiş, F. (2020). *Osmanlı’da İktisadi Düşünce Tarihi*, Albaraka Yayınları, İstanbul
- Eroğlu, N. (2013). Mehmed Cavid Bey’in İktisadi Görüşleri, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, 163-183.
- Ertan, T.F. (2011). *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Ertekin, F. (2023). 31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu’yla İstanbul’u Kuşatan Manastır Milli Taburu’nda Görevli Bir Subayın Günlüğü, *Harp Tarihi Dergisi*, 6, 65-94.
- Findley, C.V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Babı 1789-1922*, Çeviren: Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Gazel, A.A. (2010). Dersim Mebusu Lutfi Fikri Bey'in "Selanik'te Bir Konferans" Adlı Risalesi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(34), 295-320
- Gazel, A.A. (2019). İkinci Meşrutiyet Döneminde Kâmil Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 2019, 51-69.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, Ankara.
- Gencer, M. (2015). *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu" 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Georgeon, F. (2007). Bir de Adalet: Jön Türkler ve Fransız Devrimi, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 3(11), 175-184.
- Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Yurt Yayınları, Ankara.
- Gökbayır, S. (2012). Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 61-96.
- Güresin, E. (1998). *31 Mart İsyanı*, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık.
- Gümüş, N. (2022). Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve Dış Borçların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkileri, *Akademik Hassasiyetler*, 9(20), 411-432.
- Gümüşsoy E. (2008). II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 53-70
- Gündüz, A. Y. (2012). Osmanlı Devletinin Ekonomi ve Dış Borç Politikası, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 1-18.
- Güngör, B. (2021). Sultan II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı ve Osmanlı Bürokratik Yapısındaki Yeri, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve Araştırma Makalesi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60, 79-102.
- Güran, T. (2003). *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbası, Ankara.
- Güran, T. (2014). *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Güran, T. (2017). *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Gürsoy, B. (2011). 100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40(1-4), 17-59.
- Hanioğlu, Ş. (1989). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları.
- Hogg, I. & Weeks, J. (1991). *Military Small Arms of the 20th Century*, Hippocrene, New York.
- Issawi, C. (1980). *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago Üniversitesi Yayınları, Chicago.
- İnalcık, H. & Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1904* (Cilt 2), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, H. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 1300-1600*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- İnalcık, H. (2016). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnsel, A. (2005). Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm (Ed. Murat Yılmaz), Türkiye’de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İpteş, C. (2020). 19. Yüzyılda Osmanlı Tarımındaki Dönüşümün Yerel Basından İzlenmesi: Tuna Vilayet Gazetesi Örneği, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 953-972.
- Kabakcı, E. & Adadağ, Ö. (2009). İslahtan Devrime: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı-Türk Siyasî Düşüncesinde Değişim Algısı, *Divan Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, 14(26), 1-44.
- Kalender, N. (2007). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve İki Ülke Açısından Sonuçları, 38. ICANAS, Ankara, Turkey, 119-130.
- Kalyoncu, F. (2001). Cumhuriyet Öncesi Dönemde Liberalizmin Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5.
- Kantarcıoğlu, M. Ç. (2018). Ortak Toprakların Özel Mülkiyete Dönüşmesi mi?: İngiliz Çitleme Hareketleri İle 1858 Arazî Kanunnâmesi’ne Dair Bir Karşılaştırma, *Memleket Siyaset Yönetim*, 13(30), 103-140.
- Kansu, A. (2001). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (Ed. Mehmet Ö. Alkan), 20. Yüzyıl Başı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm) İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karabekir, K. (2023). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karagöz, M. (1995). Osmanlı Devleti’nde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6(6), 173-194.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat devirleri, 1876-1907* (Cilt:8), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Karaman, M.A. (2018). Fransız İhtilali’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 62-79.
- Karamursal, Z. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karaş, G. (2017). Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı, *International Journal of Public Finance*, 2(2), 245-263.
- Karbi, B. (2020). İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya’nın Osmanlı Nüfuz Politikası, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 67, 347-368.
- Karpat, K. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Karpat, K. (2000). *Osmanlı ve Dünya, Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Ufuk Kitap, İstanbul.
- Kartekin, E. (1973). *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, Sinan Yayınları, İstanbul.
- Kartopu, S. (2012). Duyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 1(2), 32-80.
- Kasaba, R. (2016). *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye* (Cilt:4), Kitap Yayınevi, İstanbul.

- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, Ondokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Kasalak, K. (2012). Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye’de Sanayileşmeye Etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (27), 65-79.
- Kenanoğlu, M. M. (2006). 1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması, *Türk Hukuk Araştırmaları*, (1), 107-138.
- Kerimoğlu, H.T. (2006). 1913–1914 Rumlara Karşı Boykot Ve Hüseyin Kazım Beyin Bir Risalesi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(13), 91-107.
- Keskinkılıç, E. (2002). *Düÿûn-ı Umûmiye İdaresi*, *Türkler* (Cilt:14), Ankara.
- Kıray, E. (1995). *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kırlı, Ö. (2023). Manchester Okulu ve Serbest Ticaretin Önemi, *Liberal Düşünce Dergisi*, 110, 21-40.
- Koçu, R. E. (2015). *Osmanlı Padişahları*, Doğan Kitabevi, İstanbul.
- Koloğlu, O. (2012). *İttihatçılar ve Masonlar*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul.
- Korkmaz, B. & Aybarç, S. (2019). Bir İktidar Aracı Olarak Dış Yardım ve Dış Borçlar: Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Türkiye’nin Dış Borçlanma / Borçlandırılma Serüveni, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(2), 623-655.
- Koyuncu, N. & Yılmaz, Y. (2019). XIX. Yüzyılda İktisadi Liberalizm Akımının Osmanlı Ticaret Kanunnamesi’nin Kabulüne Etkisi, *Adalet Dergisi*, 62(63), 383-401.
- Kuran, A. B. (1945). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbası, İstanbul.
- Kuran, A. B. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuran, E. (1996). Fransız İnkılâbı’nın Türk Düşünürlerine Etkisi, 1789-1922, *Erdem Dergisi*, 26(9), 737-742.
- Kurt, M. Kuzucu, K., Çakır, B. & Demir, K. (2016). 19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (40), 245-278.
- Küçükılınç, İ. (2018). *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihadçılık*, Historia Yayınları, İstanbul.
- Kütükoğlu, M. S. (1996). “Osmanlılar’da Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:14, İstanbul, 263-268.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Malhut, M. (2021). Yıldız Esas Evrakı Defterleri ve 93 Harbi Sonundaki Gelişmelere Işık Tutan İki Defter: 1016 ve 1017 Nolu Defterler, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40(69), 318-344.
- Mardin, Ş. (2008). *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2019). *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Narin, R. (2009) Düÿûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı, *Karadeniz Araştırmaları* 21(21), 49-59.
- Okyar, O. (1990). *Fransız Devrimcileri ve İttihatçılar*, de la Revaluation Francaise A la Turquie d’Atatürk, İstanbul-Paris.

- Ors, O. (2013). Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti, *Atatürk Yolu Dergisi*, 13(51), 679-716.
- Ortabağ, E. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği (Yayın No: 326).
- Ökçün, G. (1975). Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 30(1), 25-44.
- Ökçün, G. (1997). *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara. (Aktaran Oktay Yenal (2010), *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Önal, N. E. (2010). Türkiye'nin İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü, *Memleket Siyaset Yönetim*, 5(12), 6-20.
- Özdeğer, M. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda Mîrî Arazi Rejimi ve Tahrir Geleneği, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 1-13.
- Özdemir, B. (2010). *Osmanlı Devleti Dış Borçları, 1854-1914 Borçlanmaları Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası Düyun-u Umumiye İdaresi Türkiye Cumhuriyeti'nin Kabul Ettiği Osmanlı Devlet Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (Yayın No: 2010/403), Ankara.
- Özdemir, H. (2007). *Üç JönTürk'ün Ölümü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Özdemir, Y., Çiydem, E. & Aktaş, E. (2014). Background of Tanzimat Edict. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 22(1), 2014, 324-325.
- Özhazinedar, T. (2024). Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Adalet Fermanı ve Kanun-i Esasi'nin Tahlili, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 12(36), 759-786.
- Öztürk, M. (2016). Osmanlı Mîrî Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları, *Gazi Akademik Bakış*, 9(18), 1-15.
- Özyüksel, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pamak, M. (2011). Türkiye'de Toprak Reformu, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (18), 127-162.
- Pamuk, Ş. (1980). Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 (1979-1980 Özel Sayısı), 161-204.
- Pamuk, Ş. (2023). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (2022). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Ş. (1993). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Polat, F. & Durmuş, A. (2015). Türk Siyasi Düşüncesinde Gustave Le Bon Etkisi: Abdullah Cevdet Örneği. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(5), 310-328.
- Pür, H.P. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'nin Borç Prangası*, Otopsi Yayınları, İstanbul.

- Quataert, D. (2017). Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ramsaur, E. E. (2007). *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- Reyhan, C. (2008). Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve, *Gazi Akademik Bakış*, 1(2), 121-138.
- Sağlam, M.A. (2019). Türkiye İktisadi Düşüncesinde Milli İktisat ve Kırsala Bakışları, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44, 252-272.
- Sarıay, E. (2019). II. Meşrutiyet Döneminde Eşraf ve Köylü İlişkisi Üzerine Örnek Bir Olay: Çayırhan Köylüleri İle Hilmi Bey Arasındaki Arazi Anlaşmazlığı, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 602-610.
- Sarıkaya, M. Z. (2023). Osmanlı Devleti'nde Yeni Bir Yapılanma: Tanzimat Fermanı, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 60-91.
- Semiz, Y. (2016). İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (35), 217-244.
- Semiz, Y. & Akandere, O. (2001). Sevr'den Lozan'a Düyyûn-I Umumîye Meselesi, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1-2-3), 189-210.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 53-59.
- Şahin, A. M. (2021). Muvakkat Kanunlar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 445-473.
- Şener, A. (1990). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918), *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 203-232.
- Şıvgın, H. (2012). İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü, *Akademik Bakış Dergisi*, 6(11), 1-15.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı Mali Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- Temizer, N. C. (2022). 19. Yüzyılda Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarım Politikalarının Muhasebe Defterleri Üzerinden Değerlendirilmesi, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (22), 79-96.
- Temo, İ. (1939). *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekküllü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıralarım*, Arba Yayınları, Romanya.
- Tetik, N. & Kanat, E. (2019). Osmanlı Devleti'nde Menkul Kıymet İşlemleri Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, (17), 142-151.
- Tezel, Y.S. (2015). Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tokatlı, S.G. (2021). Immanuel Wallerstein Bakış Açısıyla Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Ekonomik Ve Politik Değişiklerin Analizi, *Izmir Democracy University Social Sciences Journal*, 4(1), 17-32.
- Tokgöz, E. (2000). 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 365-376.
- Toprak, Z. (2003). *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Toprak, Z. (1980). Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 (1979-1980 Özel Sayısı), 205-238.

- Toprak, Z. (1986). Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (Cilt: 5), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuva*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Toprak, Z. (2016). *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Toprak, Z. (2023). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T.Z. (1960). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbası, İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* (Cilt: 1), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T.Z. (2000). *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (Cilt: 3), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunçay, M. (1991). *Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Tunçel, A.K. & Yıldırım, M. (2014). 1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 1-26.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul.
- Uğur, A. & Karabulut, R. (2022). Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar ve Tasnifi (1854-1914), *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (22), 17-36.
- Uğur, A. & Ertan, A. (2022). İttihat ve Terakki Dönemi Sosyo-Ekonomik Politikaların Analizi, *Turkuaz Uluslararası Sosyo-Ekonomik Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 29-48.
- Ünal, U. (2014). *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu, - 35 Numaralı Kanun-ı Kalemîye Defteri - 40 Numaralı Kanunnâme-İ Arazi Defteri*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (Yayın No: 135), İstanbul.
- Wallerstein, I. vd. (1984), *Genel Bunalımın Dinamikleri*, (Çeviren: F. Akar), Belge Yayınları, İstanbul.
- Wallerstein, I. (1999). Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalist Dünya-Ekonomi: Birkaç Araştırma Sorusu (Ter: Ebru Afat), *Bilim ve Sanat Vakfı, Bülten*, 16-22.
- Weber, M. (2014). *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı* (Çeviren: Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul.
- Yenal, O. (2010). *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Yeniay, İ. H. (1964). *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Yedek, Ş. & Sertel S. (2019). *Toprak Reformu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Uygulamalarının Türk Tarımına Etkisi*, Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları, Uluslararası Sempozyumu, Şanlıurfa: 12-14 Nisan.
- Yerasimos, S. (1975). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye 2- Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, Ö. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti 1908-1914*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul.
- Yılmaz, E. B. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (4), 411-432.

- Yılmaz, A. & Telli, R. (2021). Osmanlı'nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), 1401-1417.
- Yılmaz, İ & Ünal, İ. (2022). Milli İktisattan İslam İktisat Düşüncesine: Ekonomik Çağdaşlaşmada Özgünlük Arayışı, *Journal of Islamic Economics*, 2(2), 67-86.
- Yılmaz Şentürk, E. (2023). Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi Mevzuatı'da Bulunan Belge Yönetimi Konulu Maddelerin Değerlendirilmesi: Rehber-i Muamelat Zeyli (Mart 1891 – Mart 1895), *Library Archive and Museum Research Journal*, 4(2), 132-153.
- Yücel, E. (2023). Osmanlı Dış Ticaretinin Analizi ve Osmanlı İktisat Anlayışındaki Değişimin Dış Ticaret Politikalarına Yansıması, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 18(1), 33-46.
- Zeyrek, S. (2014). II. Meşrutiyet Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Ordu Siyaset İlişkileri Üzerine Genel Bir Bakış, *Studies of the Ottoman Domain Dergisi*, 4(6), 38-64.
- Zürcher, E.J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, E.J. (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Varol ONUR

Yabancı Dili : İngilizce

Eğitim Durumu

Lise : İskenderun Şemsettin Mursaloğlu Lisesi

Lisans : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi/İktisat

Anadolu Üniversitesi/İktisat Fakültesi/Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Yüksek Lisans : Sinop Üniversitesi, 2024

Mesleki Deneyim

İş Yeri : Sinop Üniversitesi, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı